

Svenska Linnésällskapets Årsskrift

Årgång 1994–1995

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT

ÅRGÅNG 1994–1995

YEARBOOK OF THE
SWEDISH LINNAEUS SOCIETY

UPPSALA 1996

EDITOR
GUNNAR BROBERG
LUND

*Svenska Linnésällskapet stiftades den 23 maj 1917
och dess årsskrift utkom första gången 1918*

ISSN 0375-2038

Printed in Sweden by
Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1996

INNEHÅLL

PETER NILSON, "... En oändelig vishet"	7
GEORG STENBORG, Horticultura Nova Upsaliensis	17
RAGNAR INSULANDER, På Floras och Faunas förtjusande fält	51
BÖRGE PETTERSSON, Prosten Broman som zoolog – en bortglömd förlinnean	85
ERIK HAMBERG, Anders Berlin – en linnean i Västafrika	99

Smärre meddelanden

GUNNAR BROBERG, Diverse notiser och meddelanden	109
DAVID TERMÉN, Prästgården som bildningsmiljö	114
CARL-HENRIK BERG, 1695–1895 – fyra forskningsfärder till Lule lappmark	114
GUNNAR BROBERG, Ett brev om läkarlöner, självmord och torra skodon	118

Svenska Linnésällskapets egna angelägenheter

TOMAS ANFÄLT, En present på hundraårsdagen	123
EVA WALLÉN, Verksamhetsberättelse för 1994	126
Svenska Linnésällskapets styrelse 1995	127

»... En oändelig vishet»

Världsbilder hos Carl von Linné och i vår egen tid

HÄR UTE GÅR HAN PÅ kullerstensgatorna och de leriga vägarna, skolpojken Carl Linnæus. Vi ser honom inte, och han ser inte oss; mer än tvåhundraftio år skiljer oss åt. För honom lever vi i en okänd och gåtfull framtid som han inte kunde ana ens i sin vildaste fantasi. För oss lever han i den ljusa frihetstiden, naturvetenskapens första guldålder i Sverige, när allt skulle undersökas och det allra mesta fortfarande var oupptäckt eller i varje fall oförklarat.

Han hade pigga, bruna ögon – det vet vi. Förstoringsglas behövde han sällan, han kunde se ståndare och pistiller i blommorna ändå. Han såg på världen med en nyfiken entusiasm som varade livet igenom, in i hans ålderdom. Gud har låtit honom se »mera af sine Skapade werk än någon dödlig före honom», skriver han om sig själv. »Ingen naturkunnig har gjort flere observationer uti naturen», tillägger han, och det är helt säkert sant.

Hur såg världen ut kring honom, Carl Linnæus, han som skulle bli Carl von Linné?

Som vuxen reser han några gånger genom Småland. Han reser längs smala, krokiga vägar som har förvandlats till breda asfaltstråk i vår tid. Byarna är små, täta, gråa husklungor, han ser omålade timmerhus med halm eller gräs på taken. Han ser gärdesgårdar i all oändlighet, han ser grindar som måste öppnas och stängas överallt. Stenmurar ser han inte många, eftersom smålänningarna har börjat bygga sina stenmurar just i hans tid. Ängar och hagar sträcker sig kilometervis kring byarna. »Ängarne i Småland stå mestedels fulla av sköna lövträn, som här växa mer än i de andra provincierna», skriver han i sin Skånska resa. Småländska somrar i hans tid har en blomprakt som vi knappt kan föreställa oss längre. Han ser en labyrint av vägar kring varje by, men det mesta är djurens och vallflickornas stigar där aldrig någon vagn har rullat. Skogarna är annorlunda, granen är inte så nära bebyggelsen som nu. Granen var ett hatat träd på den

tiden: där gran har växt, där växer aldrig mer något annat – det är ett gammalt talesätt i småländska bygder. Han ser skogar nedbrända i svedjebruk, kvadratkilometer av sotsvart öken. Det var sannerligen en helt annan värld än den vi kan se kring oss en augustidag 1995.

Alla vet vi att världen har förändrats, men det är svårt att föreställa sig hur total och hur dramatisk förändringen är.

Sista gång Linné far genom Småland är i början av augusti 1749. Han är 42 år gammal då, världsberömd sedan Hollandsresan på 1730-talet. Sedan åtta år är han professor i Uppsala. Han har tjugonio år kvar att leva. Vem är han egentligen?

Linné hade tre egenskaper som skiljer honom från de flesta andra människor. Den ena har jag redan antytt: hans iakttagelseförmåga, hur han lägger märke till allt som kommer i hans väg, hur nyfiken han är på allt. Den andra är hans sätt att skriva, hans lyriska, impressionistiska formuleringar som återger känslor och synintryck med en pregnans som han är ensam om i all världens litteratur. Kanske är det sant att han skrev bäst när han var jäktad och otålig; resultatet är i alla händelser en fantastisk prosa, lika »yr, hastig och kvick» som han själv. Han skriver så vi kan återuppleva vad han såg för länge sedan, vi kan känna det som om allting hände nu.

Det tredje är en psykologisk egenhet, kanske rent av en mani: att ordna och klassificera. Hans dagliga knog genom livet är att skapa ordning och system i allt han hittar och allt som folk skickar till honom. Allt han gör som forskare är att samla, ordna och ge namn.

Det finns en fjärde egenskap hos honom som han delar med alla stora forskare: entusiasmen som driver honom framåt och inte släpper honom förrän problemen är lösta. Där liknar han Charles Darwin, trots alla skillnader i övrigt. Sjuttiotvå egna böcker räknar han en gång på sin hylla, och det återstod ändå mycket att ge ut. När Linné skriver *Species plantarum*, där han förtecknar alla kända växter i världen, arbetar han i sju år, långa tider från morgon till kväll, ofta uttröttad, ibland förtvivlad, någon gång kastar han pennan ifrån sig och klagar över det meningslösa i sitt evinnerliga slit, och ändå fortsätter han tills verket är färdigt.

Vetenskapsmän fungerar ofta så, men Linné har sina egenheter. Han är fullkomligt besatt av tanken att han skall ordna allt i naturens tre riken – växtriket, djurriket, mineralriket. Han vill ge namn åt allting, som Vår Herre lät Adam göra i Edens lustgård: allt tillhör en klass, en ordning, ett släkte, en art. Allt finns i ett system och allt har ett namn. »Om man inte känner till namnen, är kunskapen om tingen utan värde», citerar Linné en filosof från början av medeltiden. Han skapar till och med ett klassifikations-system för att ordna all världens botaniker. »Han är för alla tider att räkna som en av de största systematikerna» – det är hans eget omdöme om sig själv.

Han har mycket att säga om sig själv. »Ingen har med större flit drifvit

sin Profession och haft flere auditores [åhörare].» »Ingen skrefwit flere böcker af egna observationer.» »Ingen blefwit öfwer lärda werlden mer namnkunnig.» »Ingen så stor kiännare gifwes i werlden» – detta är sagt av Charles de Geer på Lövsta, men Linné citerar det gärna.

Linné var oerhört medveten om sin egen storhet. Fenomenet är inte ovanligt, men det är mer påfallande hos honom än hos någon annan i vetenskapens historia. Bakom skrytet finns inte bara övertygelsen att han är stor och berömd. Han har fyllt en uppgift, han har gjort vad Gud skapade honom till att göra, han har spanat i tillvaron med sina pigga, bruna ögon – och utforskat den. Vilken är vetenskapens mening? Varför skall människan syssla med forskning? Varför finns vi människor? Han ger svaret genom att peka på sig själv: Se på mig och se vad jag har gjort!

Linné lever fortfarande i Bibelns värld, i ett universum som Gud har skapat och ordnat efter sin vilja. Det är Gamla testamentet och Första Mosebok som ger honom konturerna till hans världsbild. Han spanar inte mot himlen, han filosoferar inte över stjärnorna, han drömmer inte om liv på andra himlakroppar. Han vill gå på jorden och röra vid tingen med sina händer.

Han tror på Bibeln, men han är ingen fundamentalist. Kanske var han det i sin ungdom, men det kom tider när han tvivlade på syndafloden och insåg att Bibelns kronologi inte kan vara fysiskt rimlig. Det fanns teologer i Uppsala som menade att Linné var fritänkare. Ändå var hans värld formad av bibeltankar och bibelord, och Gud finns som ett referensobjekt i allt han skriver. Gud har »utsirat och utsmyckat» jorden med växter, och sedan har han »inquarterat» djuren, vart och ett för att äta sin del av växtriket, eller varandra. Linné kan med en kuslig hänförelse beskriva livet på jorden som ett allas krig mot alla, »bellum omnium in omnes». *Soli Deo Gloria* utropar han sedan, Åt Gud allena äran. Det kan verka makabert, tills man inser att han talar om naturens förunderliga ordning och arternas samspel, det som vi hellre kallar ekologisk balans. För Linné har ordningen alltid sina rötter i Gud, inga förklaringar är möjliga utan Gud, allra minst i vetenskapen.

I maj 1739 håller Linné sin första botaniska föreläsning i Stockholm. Han börjar den med att utreda varför Gud skapade människan, och varför vi människor sysslar med vetenskap. Livet var sinnrikt och förunderligt när enbart växter och djur fanns, men samtidigt var det blint och meningslöst – det fanns ju ingen som kunde betrakta naturen och begrunda Honom som hade skapat den, ingen som kunde inse Skaparens makt och vishet. »Behagade därför Ewighetens inrättare», säger Linné, »att frambringa det yttersta och fullkomligaste och sitt på vår jord största mästerstycke, hwilket skulle wara det enda Diuret, som utaf wärket Mästaren erkiänna, wärdera och prisa skulle.» Och han fortsätter: »Ach hwad dråpelig egenskap är icke den enda menniskian förunt, att en odödelig ande skall vara inbegrepen uti en så förwanskelig machin, så att hon kan och törs dömma om sig sielf, om

de fierran stående kroppar, om planeternas rörelse, om alt, ja om Gud sielv.»

Där har vi programmet för människan, för vetenskapen och för Linné: Gud skapade oss för att vi skall beundra och utforska skapelsen. Allt annat är fåfängt. Att iaktta, att ge namn, att ordna, försöka fatta den gudomliga ordningen så som Linné gjorde och liksom han häpna över den – det är människans uppgift på jorden.

Hans kanske mest berömda ord handlar om detta. »Jag såg», skriver han i *Systema naturæ*, »den oändlige, allvetande och allsmåttige Guden på ryggen, då Han gick fram, och jag hisnade! Jag spårade efter hans fotsteg över naturens fält och märkte utur varenda, även dem jag näppeligen kunde skönja, en oändelig vishet och makt, en outrannsakelig fullkomlighet. Jag såg där, huru alla djur underhölls av växterna, växterna av jorden, huru jordklotet välvdes dag och natt kring solen, som gav det liv, huru solen med planeter och fixstjärnor uppehölls uti sitt tomma intet av alltings varelse, alla orsakers drivfjäder och styresman, denna världenes Herre och Mästare. Vill man kalla honom Öde, så felar man intet, ty all ting hänger på hans finger. Vill man kalla honom *Natur*, så felar man ock icke, ty av honom är allting kommet. Vill man kalla honom *Försyn*, säger man ock rätt, ty efter hans vink och vilja går allt.»

Femhundra år före Linné hade Thomas av Aquino använt uttrycket *cognitio dei experimentalis*, att genom experiment eller iakttagelser eller egna upplevelser lära känna Gud. Då tänkte Thomas på vad vi kallar religiös mystik, men formuleringen kunde gälla även för Linné i hans vetenskapliga forskning: han iakttar världen för att lära känna Gud och Guds vishet.

Det handlar inte bara om naturen. I sin mörkaste och underligaste bok, *Nemesis Divina*, iakttar han hur den gudomliga rättvisan verkar i människors liv. Den som gör något ont drabbas av onda händelser som återspeglar mönstret i den onda gärningen, ibland in i minsta detalj. Gud är rättvis och grym, han kommer med sin hämnd, även om det kan dröja till barns eller barnbarns tid. Här är det inte vetenskap längre, det är en primitiv – eller kanske hellre en tidlös – gudstro och gudsfruktan. Allting, säger Linné, är till för Guds majestät i allvisheten. Hans bild av Gud är motsägelsefull, där ryms både förtröstan och fasa.

För Linné var vetenskapen en del av Guds mening med världen. När man läser honom idag kan det kännas ibland som om han vore samtida med Mose eller bibelns profeter. Det är i deras värld han lever. Han är långt borta från oss.

I Linnés dagar var naturvetenskapen fortfarande ung. Naturforskning i vår tids mening hade funnits i ett par mansåldrar, sedan slutet av 1500-talet. Det är svårt att föreställa sig hur mycket som har hänt sedan hans tid och

hur mycket mer vi vet om tillvaron idag. Då, kring 1750, fanns ungefär tiotolv vetenskapliga tidskrifter i någorlunda modern mening. Det fanns hundra i början av 1800-talet. Kring 1900 fanns det tiotusen, kring 1950 ungefär hundratusen. Idag lär det finnas en kvarts miljon, samtidigt som tidskrifterna börjar ersättas av informationsflöden i Internet och andra elektroniska media.

Det publiceras bortåt 30 miljoner vetenskapliga avhandlingar varje år, 80 000 varje dag, en i sekunden dygnet runt. Den enskilda människan är liten inför universum, men hon är liten även inför vetenskapen.

Nästan alla forskare har levat efter Linnés tid: de allra flesta lever just nu. Nästan alla upptäckter har gjorts långt efter honom. Mer än nittio procent av all vetenskaplig information har producerats sedan 1960. Vetenskapen har utvecklats till det största projekt som människor har sysslat med i historien – och även det dyraste, näst efter militära rustningar och krig. Allt detta är sagt för att återigen påminna om att Linné levde i en annan värld än vi.

Där vandrar han över ängarna kring Uppsala och ser Guds vishet vart han går. Vi, ett kvarts årtusende senare, kan spana tillbaka mot honom och undra hur mycket han *inte* kunde se.

Linné kunde fantisera om långa tidsåldrar, att historien kanske rymmer många fler år än vad Bibeln bokstavligen säger, men han hade ingen aning om de förfärliga tidsperspektiven i vår tids världsbild. Att allt som vi kallar världshistoria bara är ett flyktigt ögonblick någonstans mitt i jordens historia: det finns oerhörda tidrymder före och efter. Mellan fyra och fem gånger varje årmiljard hinner solen och vårt planetsystem att kretsa ett varv i Vintergatan, stjärnsystemet som vi bor i. Ett varv tillbaka – det var mitt i dinosauriernas tidsålder. Ett varv framåt – då finns helt säkert inte ett spår av mänskligheten kvar. Icke ett enda namn ur vår historia, icke ett enda föremål som är gjort av människohänder. Och ändå är detta bara ett litet stycke av jordens historia, och ett ännu mindre stycke av universums.

Några få varv till i Vintergatan, sedan försvinner livet från jorden. Solen har lyst lugnt och stilla i bortåt fem miljarder år nu, men det kommer en tid när den åldras och förbränner jordens yta. Sedan – medan årmiljarderna rullar förbi – kallnar solen och slocknar till sist. Det är ett perspektiv som skulle ha fått Linné att känna sig illa till mods, och även vi kan undra om detta är allt, om det är något som vi ännu inte vet.

När Linné strövade i Småland eller Lappland såg han spår av istiden överallt, men han förstod dem inte, han visste ingenting alls om istiden. Han visste ingenting om jordens förflutna, han visste ingenting om arternas uppkomst, även om det problemet tycks ha sysselsatt honom och bekymrat honom nästan oavbrutet mot slutet av hans liv. Han visste absolut ingenting om universum. Hur solen betar sig för att skapa värme och ljus

hade han ingen aning om. Ärftlighetens mekanismer, kromosomer, gener, DNA-molekyler anade han heller.

Linnés lärdom var enorm, men vad han kunde känna till var någon bråk-dels promille av vad den vetenskapliga litteraturen rymmer idag. Det är ingenting att yvas över, det kan väl snarare ge oss en förnimmelse av att även vårt vetande är provisoriskt. Mycket finns kvar att utforska, och världsbilden kommer att förändras, antagligen till något ännu mer häpnadsväckande och underligt än den bild som gäller idag.

Hur ser tillvaron ut enligt vår tids vetenskap? Vilken bild av världen har forskningen gett oss?

Här bor vi på jorden, på en planet bland många andra i ett kretslopp kring en stjärna som vi kallar solen. En stjärna bland några hundra miljarder andra i ett stjärnsystem, en vintergata. Och den vintergatan är i sin tur en bland många, vi måste räkna även dem i miljarder. Mellan dessa stjärnor och vintergator finns världsrymden, den stora tomheten, vidsträcktare och tommare än någon människa kan föreställa sig. Fast mark är sällsynt i universum: det mesta är tomrum. Även ljus är sällsynt. På en typisk plats i universum är man långt från alla stjärnor, det är beckmörkt och det är isande kallt.

Jorden är en sällsynt liten oas, omgiven av oändliga, livlösa rymdöknar.

Det finns något skrämmande hos denna världsbild: alla berörs vi av det. Universums är så ofattbart ödsligt och allt händer inom väldiga tidsperspektiv där åren mäts i miljoner eller miljarder. Universum ter sig underligare, mer gåtfullt för oss än för Linné. *Han* kunde alltid åberopa Guds oändliga vishet, och han kunde stanna där, inför det gudomliga, det vördnadsbjudande och det outrannsackliga. Så fungerar inte vetenskapen längre. *Vi* vet att det bortom varje förklaring alltid finns en annan förklaring som ligger djupare, och vi hittar ingen botten, vi har inte nått någon gräns där vetenskapen måste hejda sig inför det oförklarliga. Det finns kanske en sådan gräns någonstans, men vi har inte nått dit.

Vetenskapens världsbild är en kedja av förklaringar som sakta förlorar sig in i det okända och det gåtfulla. Låt mig ge ett par exempel.

Varför är gräset grönt?

Det fromma svaret är att Gud ville det så, han ville ha en grön jord att betrakta från sin himmel. Grönska vederkvicker ögat, säger Linné. Vetenskapens svar är – till att börja med – att växter använder klorofyll för sin fotosyntes, när de förvandlar ljusets energi till kemisk energi. Växten fungerar bäst om den kan ta till sig långvårigt och kortvårigt ljus samtidigt, men det gröna ljuset har den föga användning för. Våra ögon ser det ljus som växten inte behöver för sin existens. Varför använder växterna klorofyll? Det beror – bland mycket annat – på solens temperatur. Vore solen svalare eller hetare skulle jorden antagligen ha ett annat slags växtliv med någon helt annan färg.

Men solens strålning beror i sin tur på astrofysikens lagar. Stjärnor, just sådana som vår sol är stabila länge och liv kan finnas kring dem i långa tidsåldrar – som på vår jord. Gräsets grönhets återspeglar något av livets villkor i universum.

Varför är himlen blå?

Det finns en vacker förklaring från tider långt före Linné: att himlen är blå därför att solljuset skimrar i änglarnas vingar. Det blåa var en helig färg i gamla tider, Jungfru Marias mantel var blå. Ingen visste varför himlen är blå förrän 1871, när Lord Rayleigh skrev ner en liten matematisk formel som beskriver hur solens ljus sprids av atmosfärens luftmolekyler. Det blåa ljuset sprids mest, det når oss från alla håll. Himlens blåhet är ett bevis – om någon skulle tvivla – på att atomer och molekyler finns och att de är mycket små. I en värld som inte består av atomer och molekyler skulle himlen sorgligt nog vara svart. Vore de mycket större än de faktiskt är skulle himlen vara vit istället.

Detta är små fragment av vår världsbild: ungefär så förklarar vetenskapen att vår värld fungerar som den gör. Ingen förklaring är fullständig, det finns alltid gåtor djupare ner. Exempelvis: Hur kan en matematisk formel förklara varför himlen är blå?

Vi har mött ett annat exempel i skolfysiken: tyngdlagen, den enkla formeln som beskriver hur en sten rör sig när man kastar den, hur kanonkullor rör sig, hur planeterna rör sig i sina banor, hur tidvattnet rör sig i världshaven, hur solen kan kretsa runt i Vintergatan, hur stjärnsystemen kretsar kring varandra. Några få matematiska symboler tycks återspegla något väsentligt i tingens ordning och i universums struktur. Hur kan de göra det?

Den bästa, mest exakta beskrivningen av ett naturfenomen är märkligt nog alltid en matematisk formel. Varför? Är Vår Herre matematiker? Är universum ett matematiskt projekt, ett datorprogram som rullar på i någon kosmisk superdator genom evigheten? Vi vet inte. Matematik är – för matematiker – det mest exakta och samtidigt vackraste sättet att sammanfatta människans tankar, men detta förklarar inte varför universum tycks lyda matematiska lagar. Vi vet bara att naturen – när vi tränger djupt in i den – beter sig som om den vore en sinnrik, oändligt komplicerad räkneprocess. Helt säkert finns det en förklaring, men vi har inte hittat den.

När Linné filosoferar över naturen hejdar han sig alltid till slut inför Guds vishet som han inte kan analysera. Gud blir ett namn för den stora gåtan som han alltid har tätt inpå sig: han tar en blomma i handen och ser spårren av det gudomliga, eller det oförklarliga. En forskare i vår tid talar sällan eller aldrig om det oförklarliga, han eller hon är fullt övertygad om att det vi ännu inte begriper kommer att bli förklarat en gång. Detta är en

mycket dramatisk skillnad. Vi skjuter gåtorna ifrån oss, allt längre bort. Linné såg dem kring sig vart han gick.

Varför finns vi här i universum, du och jag? Linné gav svaret att någon måste iaktta världen och beundra Guds vishet, därför finns människan. »Ändamålet med jordens skapelse är Guds ära, uppenbar genom naturens verk, tolkad av människan ensam», skriver han i *Systema naturæ*. Vad säger vetenskapen idag?

Vetenskapen svarar att det tycks finnas en röd tråd genom universums historia, en process där komplicerade ting uppkommer ur enkla ting. I början fanns ingenting annat än ett kaos av strålning och elementpartiklar. Sedan fanns enkla atomer, sedan fanns stjärnor, och i stjärnorna började grundämnena byggas upp, så som har skett genom alla tider i varenda stjärna i universum. Det som du och jag och jorden består av – kol, syre, kisel, metaller – har byggts upp genom miljoner och miljarder år i stjärnor och sedan spritts ut i rymden. Vi kan bekräfta det genom att spana ut i universum. Vi ser minst 90% av universums historia, tack vare att ljuset behöver tid för att hinna fram till oss.

När grundämnena fanns kunde det skapas stjärnor som hade planeter kring sig. På en varm planetyta kan atomer bygga upp alla slags molekyler, ibland med en oerhörd komplexitet. Så blev livet till, och med tiden du och jag. I vetenskapens perspektiv är vårt liv en förunderlig episod i det stora kosmiska skapelsedramat.

Det är en skapelse som frambringar atomer, kristaller, molekyler, levande celler, människohjärnor och kanske mycket annat som vi jordevarelser inte vet något om. Här skymtar återigen en gåta vid vetenskapens gränser. Varför pågår denna skapelse?

Man kan leka med universum så till vida att man låter en dator visa vad som skulle hända med världen om naturens lagar vore annorlunda. I datorn kan man förändra tyngdlagen eller atomkärnans egenskaper eller vilket annat natursammanhang man vill. Resultatet är alltid detsamma: naturen fungerar inte, skapelsen stannar av, någonting händer som gör liv omöjligt.

Vi finns här tack vare att naturlagarna är exakt vad de är och inte annorlunda. Att himlen är blå, att gräset är grönt, att rymden är stor och tom, att jorden är miljarder år gammal – allt detta återspeglar en ordning i naturen som också är förutsättningen för din och min existens. Naturen är inte inrättad så att vi måste finnas; det är märkligt nog att vi *kan* finnas.

Varför är det så?

För Linné var det nödvändigt att någon kunde iaktta världen, annars vore skapelsen meningslös. Skapelsen får inte vara blind, kunde han ha sagt. Vår tids fysiker och kosmologer tror sig veta att universum har exakt de egenskaper som krävs för att någon skall kunna finnas här och se att uni-

versum finns och utforska det. Det påminner om Linnés tanke, och ändå är det något annat. Vår Herre – om han finns – tycks inte ha haft något val, och det är en kuslig slutsats. Denna naturens ordning som gör det möjligt för oss att finnas till är också förutsättningen för kaos och katastrofer, för elände, lidande och död. Även katastrofer och död är inprogrammerade i den ordning som bär upp universum.

Jordbävningen i Kobe häromsistens var en liten detalj i en väldig process som sedan miljarder år har omgestaltat jordens yta, gett kontinenterna deras tillfälliga former och till en del styrt evolutionen. Den stora meteoriten som föll ner över Yucatan för 65 miljoner år sedan utplånade tusentals arter, bland dem alla vidundren som Steven Spielberg visade oss i Jurassic Parc, men tack vare den katastrofen finns vi här just nu. Det kan falla en annan meteorit när som helst, om fem minuter kanske, och utplåna oss för alltid: även det är en del av vår världsbild.

Om allt detta visste Linné ingenting. Skulle han ha varit lika entusiastisk och lyckligt förundrad om han hade gjort det, skulle han ha sett den oändliga visheten lika tydligt 1995 som han såg den vid mitten av 1700-talet? Vad skulle hans pigga, bruna ögon upptäcka i naturen nu?

Låt mig fantisera ett ögonblick till slut – att Linné kunde komma till oss ur sitt 1700-tal.

Mötet med vårt samhälle och vår teknologi skulle vara en chock för honom, men rätt snart skulle han nog börja leta i våra böcker och databaser efter allt som vi vet om naturen. Helt säkert skulle det överraska honom att det finns så ohyggligt mycket att veta. Han skulle häpna över jordens och universums väldiga ålder, men han skulle acceptera det, han hade ju anat att det var så. Han hade ju en gång stått vid sandstenslagren utanför Helsingborg och sett sig tillbaka på de »oändliga tidevarf» som hade skapat stenen. Darwins utvecklingslära skulle han nog uppleva som en befrielse; på gamla dar grubblade han ständigt över arternas förändring och deras ursprung och lekte med hypoteser som aldrig gjorde honom tillfredsställd. Vår tids bild av kontinenternas uppkomst skulle han känna igen, att jorden en gång var täckt av hav med små, glesa öar. – Jag har ju själv gissat att det var så, skulle han säga till oss. Men framför allt skulle den moderna genetiken vara en uppenbarelse för honom: den ger honom lösningen på arvets gåta, han förstår plötsligt varför slakten, arter och individer blir vad de är.

Vad skulle han säga mer?

Kanske detta: – Trots att ni vet så oändligt mycket mer än jag kunde veta, trots att världen har blivit så mycket större, så tycks den vara lika gåtfull för er som den var för mig. Där ert vetande slutar tar det okända vid, exakt som för mig. Jag trodde på en ordning och sökte efter den, som ni fortfarande gör. Universum skrämmer er med sina miljarder ljusår och sin majestätiska likgiltighet, liksom min tids universum kunde skrämma mig. Jag

hade ett ord, ett namn för det som ligger bortom människans kunskap och förstånd. Jag kallade det för Gud, eller Försynen, Det heliga, Varandets Vara, Ens Entium. Ni har ingenting, ni står bara handfallna inför det gåtfulla. Det är skillnaden.

Den fiktiva repliken från Linné kan illustrera att det finns två sätt att se på vetenskapen. Att den till slut kommer att förklara allt, eller att den aldrig kommer att förklara allt. Det är i själva verket två olika sätt att se på oss själva. Kan vi människor genomskåda tillvaron, eller kan vi det inte? På Linnés tid var människans begränsning mer självklar än idag. Nu finns det fysiker som drömmer om att skriva ner den yttersta ekvationen, en formel som sammanfattar hela universums byggnad. Det är en fantasieggande tanke att det kanske går, men det är underligt nog en lika fantasieggande tanke att det kanske inte går – att världen är outtömlig, att vetenskapen aldrig kan kartlägga den helt och hållet. Vår världsbild är inte färdig, och kanhända blir den inte färdig någonsin.

Resan är kanske oändlig. Det är i alla händelser ett perspektiv som skulle ha tilltalat Linné.

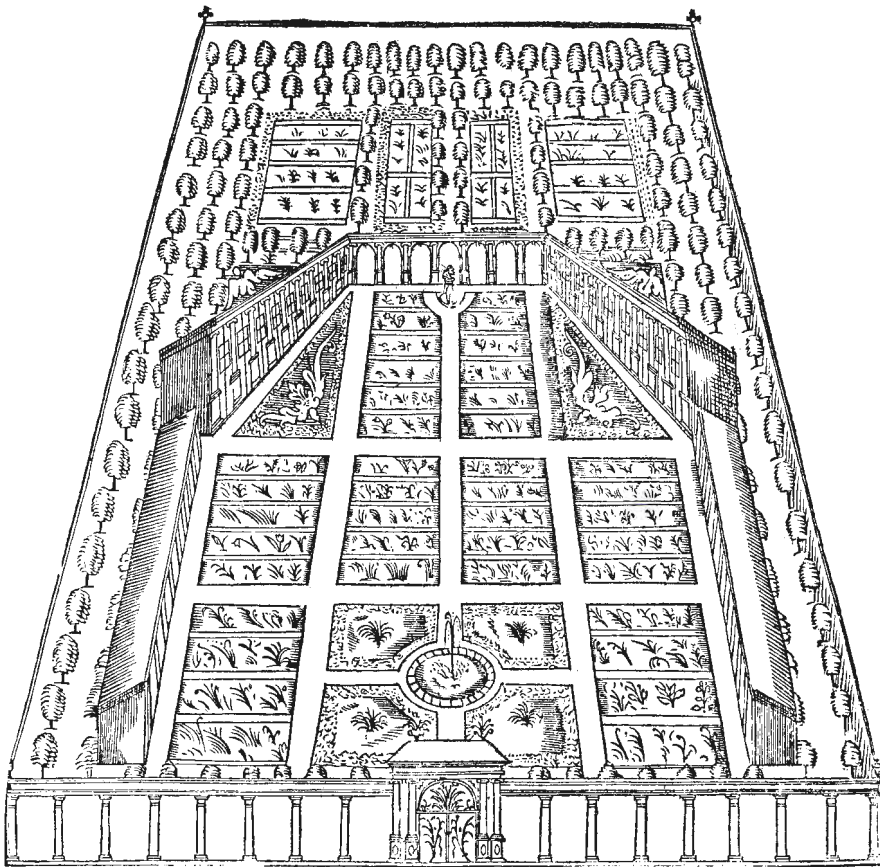
Författarens adress: Doc. Peter Nilson, Box 1170, 810 65 Skärplinge.

GEORG STENBORG

Horticultura Nova Upsaliensis

Skriften *Horticultura Nova Upsaliensis* utgavs i Uppsala 1664 som en av bara tre avhandlingar under Olof Rudbecks d. ä. tid som medicine professor. Här följer en utgåva av texten med svensk översättning samt kommentar.

Jag vill tacka docent Hans Helander för rättelser och goda råd till översättningen och fil. dr Per Dahl för historiska och tekniska fakta.

Akademiska trädgården enligt Olof Rudbeck, Atlantica, planschbandet (1679).

Q. B. V. D.¹
HORTICVLTRA NOVA
UPSALIENSIS

Q U A M
*Cum Consensu Amplissimæ Facultatis
Medicæ in Regia quæ ad
Salam est Academia*

PRÆSIDE²
OLAO RVDBECK

Publico examini submittit
GUSTAVUS LOHRMAN

In Auditorio Gustaviano ad diem
Martij³ horis consuetis. 1664.

VPSALIÆ

Excudit HENRICVS CURIO S.R.M. &
ACAD. Vpsal. Bibliop.⁴

Må Gud vända detta till godo.

UPPSALAS NYA TRÄDGÅRDSODLING

VILKEN

*med den vittberömda medicinska
fakultetens vid den kungliga
akademien som är i (Upp)sala
medgivande*

med

OLOF RUDBECK
som PRESES

till offentlig granskning framlägges av
GUSTAV LOHRMAN

i den Gustavianska hörsalen den mars¹
vid vanlig tid, 1664.

UPPSALA

Tryckt av HENRIK CURIO, Hans Helgade² Majestäts &
Uppsala Universitets Bokhandlare.

Præfatio

Non dubito plurimos fore qui excercitationem hanc viliores longè iudicent, quam ut publico digna sit examine. Vtpotè quæ non nisi exoticarum stirpium novam, & in præsens incognitam culturam edit in vulgus. Temporum & morum prorsus sim ignarus, nisi sciam æquis, rerum æstimatoribus, iniquos ac degeneres interesse, qui antiqua tam religiosè colunt, suspiciuntque, ut nova sub quocunque veniant nomine, sordibus quovis ingenuo indignis palam annumerare non erubescant. Tanquam quæ antiqua jam habentur, quondam non fuerint nova, & quæ nunc exoriumtur, si utilia depræhenditur, non evadent anriqua? O iocularem inscitiam! Neutrum sanè vituperandum est, sed utrumque ex utilitate juxta æstimandum. Sic novissimè domum artificiosam excogitavit affinis honoratissimus, quinquenniumque ab hinc exstruxit, in qua semina stirpesque ex longinquis regionibus, Italia puta Gallia, India orientali & occidentali abundè hisce annis allata mediante igne æquè ac in natali suo solo germinare, propagari, conservarique possunt. Eam si ob novitatem odio habeant, pro antiqua agnoscent, cujus perennitatem seram utilitas hisce annis ad nos redundans summa spondet. Mihi ad veniam apud bonos spero valebit desiderium publico aliquo nomine inserviendi, quod unica est causa tam hujus edendi, quam horticulturæ delineationem præmittendi ad meliorem ejus intellectum. Tu nobis Lector in bona causa fave. Siquid est quod minus omnium sapiat palato, id ætas juvenilis excusabit.

Förord

Jag betvivlar inte, att det kommer att finnas många som anser, att denna övning är alldeles för simpel för att underkastas offentlig prövning. Den offentliggör ju nämligen endast exotiska växters nya och ännu okända odling. Jag vore ju helt okunnig om tiderna och sederna, om jag inte skulle veta, att det bland de rättvisa granskar-
na av sakförhållandena finns orättvisa och urartade individer, som så hängivet vör-
dar det gamla, att de inte blygs att öppet räkna det nya, under vilket namn det än
kommer, som dynga ovärdig varje fri man. Som om inte det som nu räknas till det
gamla en gång har varit nytt! Och skall inte också det som uppstår nu, om det
befinns nyttigt, till slut bli gammalt? O komiska oförstånd! Ingetdera är sannerligen
värt att klandras, men båda bör bedömas efter nyttan. Så till exempel uttänkte min
allra mest hedervärde släkting³ helt nyligen ett konstfullt hus, och byggde det för
fem år sedan, i vilket frön och växter från avlägsna trakter, Italien till exempel,
Gallien, Ost- och Västindien, som i riklig mängd under de senaste åren har förts hit,
med eldens hjälp kan gro, fortplanta sig och bevaras lika bra som i sin egen jord.
Om detta på grund av dess nyhet är dem förhatligt, så kommer de att erkänna det
som gammalt och gott, ty dess överflödande nytta, som under dessa år kommit oss
rikligt till del, inger hopp om långvarigt fortbestånd. Jag hoppas att min önskan att
på något sätt tjäna samhället skall skänka mig överseende hos goda medborgare.
Denna önskan är den enda orsaken såväl till att ge ut detta som till att presentera
en skiss av trädgårdsodlingen till dess större förståelse. Du vår Läsare, var vänligt
stämd i en god sak. Om det är något som inte smakar allas gom, må min låga ålder
förlåta det.

Theses

I.

AD felicem cultus hortensis successum tria necessariò requiruntur. I. Vt situs ponendo horto sit aptus respectu cardinum mundi. II. Vt terra sit fœcunda. III. Vt aqua in promptu sit bona. Nam absque iis laborem sumptumque curiosi hortulani frustratur inauspicatus eventus.

II.

Loco stirpium culturæ dicato, is situs maximè convenit, qui adiacentes colles, propinqua ædificia, circumjectas sepes septentrionali vento habet objectas. Ideoque si in planitie ab collibus montibus, ædificiis, atque id genus aliis procul remota instituaturs hortus, porrigenda est muri vel valli quo cingi debet longitudo ab ortu in occasum, & altitudo septentrionem versus ad arborum fastigia erigenda. Boreas enim⁵ regioni huic nimis frequens, rigidusque, nisi tali avertatur munimento, genitalem stirpium exoticarum fœcunditatem penitus extinguit. Muro itaque & vallo hortos circumdare non minus utile quam antiquum reputandum est. Quippe quibus non solum veteres, Palladium puta, Columellam, Catonem, Varronem: hortorum suorum introitu fures arcebant, sed & nos cum recentioribus iisdem paulo aliter exstructis aëris gelidi perniciem avertimus.

III.

Terra num fœcunda sit, nec ne, aspectu plerumque, olfactu, gustu & tactu noscitur. Aspectu sicut alia humus nigra, alia rubra, alia cineritia, alia discolor depræhenditur. Ita sciendum est ex tam diversimode colorata, nigram modicæ densitatis reliquis meliorem, fœcundioremque esse.⁶ Si modo olfactu eadem suavis percipiatur amabilem post imbres spirans odorem, & tactu sive contrectatione glutinosa, adeo ut mixta cum aqua picis in modum ad digitos lentescat, gustu vero⁷ subdulcis, cuius gleba cum aqua dulci soluta, crebroque colata aquam reddit dulcem. Citra hæc fertilitatis⁸ experimenta, plurima alia antiquis rei rusticæ recentioribusque rei hortensis scriptoribus prorsus familiaria passim exstant. Vtpote si scrobibus egesta humus recondatur, ac recalcetur, eademque tum aliquo quasi fermento abundet, certum est eam pinguem esse, si deficiat exilem, si æquet, mediocrem. Sicut ab aliis temperatæ ubertatis facilisque culturæ certum indicium traditur, cum recens effossum solum volucres quærunt, rostroque scalpuriunt.^{9, 10} Verum enimvero ut summi soli notitia acquiescere minimè tutum est, sic interest curiosi hortulani inferioris materiæ qualitatem diligenter explorare, terrea num sit, nec ne, terræque bonæ. Siquidem herbæ pleræque bipedaneam humum requirunt, arboribus vix quatuor pedum altitudine sufficiente. Atque sic in genere de terræ electione sufficiat dixisse, prout ea plerisque stirpium necessaria est. Reliquum est ut solers¹¹ cultor macro solo crescentibus parte horti, quæ soli est tenerioris destinata, accommodet insuper pro sua industria unicuique stirpium humum convenientissimam.¹²

Teser

FÖR att uppnå ett gott resultat i trädgårdsodling fordras med nödvändighet tre ting. I. Att platsen är lämplig för att anlägga en trädgård med hänsyn till väderstrecken. II. Att jorden är bördig. III. Att bra vatten finns tillgängligt. Ty utan dessa villkor kommer utgången att bli ogynnsam och göra den flitige trädgårdsmästarens arbete och möda om intet.

II.

Till växtplats för plantor passar det läge bäst, som har bredvidliggande kullar, närbelägna byggnader och omgivande stängsel som skydd för nordanvinden. Om därför en trädgård anläggs på slättland långt ifrån kullar, berg, byggnader och annat av samma slag, bör man lägga ut en mur eller vall med vilken hela längden från öster till väster skall inneslutas, och vars höjd på nordsidan skall resas till trädens toppar. Nordan är nämligen i denna trakt mycket vanlig och hård, och om den inte hålls borta med en sådan förskansning, förstör den helt och hållet exotiska växters fortplantningsförmåga. Att omge trädgårdar med mur och vall är lika nyttigt som det är hävdvunnet. Ty det var inte bara de gamle, som Palladius, Columella, Cato, Varro, som hindrade tjuvar att komma in i sina trädgårdar, utan också vi avvärjer med dem fördärv, nämligen från den kalla luften, om än med nyare och litet annorlunda byggda murar.

III.

Huruvida jorden är bördig eller ej förstår man med synen i de flesta fall, eller med lukt, smak och känsel. Till utseendet befinns en del jord vara svart, annan röd, annan askfärgad, annan olidfärgad, men man måste känna till att av denna så olika färgade jord är den svarta av måttlig täthet bättre än de andra sorterna och bördigare.¹ Detta gäller om den även befinns angenäm med lukten och sprider en trevlig doft efter regn, och om den med känsel eller beröring befinns vara så klistrig, att den blandad med vatten blir klibbig liksom tjära när man känner på den, samt att den med smaken befinns vara något sötaktig, och att en klump av den upplöst i sötvatten och ideligen silat gör vattnet välsmakande. Förutom dessa experiment för att utröna bördigheten återfinns många andra helt välbekanta överallt hos såväl antika lantbruksförfattare som nyare trädgårdsförfattare. Det är ju nämligen så, att om jord, som grävts upp ur gropar och åter läggs tillbaka och stampas till, liksom flödar över av någon jäsning, då är den förvisso fet, men om den inte räcker till för att fylla ut gropen är den mager, och om den går jämnt ut är den medelgod. Såsom det berättas av andra är det ett säkert tecken på lämplig och sund fruktbarhet och lätt odling, om fåglarna uppsöker nyss uppgrävd jord och gräver med näbben.² Men eftersom det sannerligen inte är tillräckligt att nöja sig med kännedom om det översta jordlagret, så är det viktigt för den noggranne trädgårdsmästaren att ordentligt undersöka de underliggande skiktens beskaffenhet och se om de är av jord och om denna då är god jord. Detta beror på att många örter kräver två fots jordlager, och för träd räcker det knappt med fyra fots djup. Och det må räcka att säga på så sätt rent allmänt om valet av jord allt efter dess nödvändighet för de flesta växterna. Det återstår att den kloke odlaren bör avdela den del av trädgården, som består av magrare jord, för växter, som växer i tunnare jord, och i övrigt i mån av sin flit anpassa åt varje växt den för dess karaktär mest lämpade jorden.

IV.

Aquæ non minus, quam terræ, & situs horto necessarius est delectus. Nam ea non aërem tantum obortis siccitatibus temperat, sed & terram ipsam solis æstu arefactam placidè humectat, rigatque.¹³ Ideoque ut usui hortensi commode inserviat, erit nimii salis & sulphuris experts, è fonte prosiliens, quam nullus inquinavit sapor, non vitiauit limus, quæ frigus hibernum tepore mulcet, æstivum fervorem frigore moderatur.

V.

Hisce sic exploratis ingruit cura humum seminationi præparandi. Quæ præparatio secundum veteres recentioresque fossione & stercoratione peragitur.¹⁴ Stercoratio sterilem humum emendans, & bonam meliorem reddens institui debet statim ante fossionem ut oportuna & commoda sit quo cum glebis solvendis benè temperetur stercus.¹⁵ Sed ex genere stercore quodnam optimum sit dicere vel idè opere pretium duco, quod tam variæ variorum de eo sententiæ in diversas & dubias nos trahant opiniones. Constantinus enim Cæsar cum Varrone volucrum optimum dicit esse fimum, excepto anserum & aquaticarum avium. Palladius vero hortis stercus asininum convenientissimum, proximum ovillum, & caprillum, ab hoc iumentorum, suillum vero pessimum contendit. Alii aliter. Nos cum Palladio vetusti ovilli caprilli-que stercoreis usum in penuriâ asinini fimi horticultoribus seriò commendamus, utpotè quibus hortensem terram feliciter ali sæpius experti sumus. Quorum ut & aliorum fimorum præparandi ratio ab Constantino Cæsare libr.2. c.20. sic traditur. Fossa alta fodienda est, in quam fimus variorum animalium ingeritur, additis sordibus cortiorum, algaque marina, cum stipulis variarum stirpium, affusaque urinâ, cui aqua dulcis admiscetur, putrefiant cuncta. Postea sarculis eo usque movendum, donec commixtum, & unitum stercus succulentum¹⁶ appareat. Non contemnenda sanè stercoreis præparatio est, quam tradit Constantinus Cæsar, nec usu infructuosa. Cæterum ante omnia in id incumbendum est, ut fimum variorum animalium in promptu habeamus. Et si penuria fimi sit, ejus vicem supplebunt lupini arboresque putrefacti,¹⁷ cinis salicis aliarumque arborum fimo nonnumquam aptius lætamen suppeditantes. Modum porrò stercoreandi naturæ stirpium aptabit aspirante favonio lunaque decrescente ipsemet hortulanus.

VI.

Fossione porrò frangitur, resolvitur atque fermentatur humus, undè apta sit seminibus tam in gremium suum recipiendis, quam iisdem feliciter producendis, quæ compacta tellus vix admittit nedum ad germinationem provehit. Cæterum duplex in fodiendo observandum venit tempus, Autumnale scilicet & Vernum.¹⁸ Autumnno convertenda humus, in qua vere serendum est. Vere autem effodienda autumnno seminibus complenda.¹⁹ Sicut & sationem semper immediatè præcedere debet fossio, sive vere sive æstate sive autumnno instituatur. Modus fodiendi huiusmodi sit, ut primo anno parum profundè pastinetur, secundo vero tertioque ad debitam profunditatem. Instrumenta fossoria utpote cuius è vulgo satis nota silentio, lubens meritoque prætereo.

IV.

Att välja vatten är inte mindre nödvändigt för trädgården än att välja jord och placering. Det inte bara mildrar klimatet med dess inbrytande torrperioder, utan fuktar också behagligt jorden, som torkat i solhettan, och bevattnar den.⁶ Och därför skall det för att det skall vara lämpligt för trädgårdsbruk inte vara alltför salt- och svavelhaltigt och springa fram ur en källa, som inte förorenas med någon smak eller smutsas av slam, sådant vatten som mildrar vinterns köld med värme och lindrar sommarens hetta med kyla.

V.

När dessa frågor nu blivit undersökta tränger sig bekymret på att förbereda jorden för sådden. Denna förberedelse utförs enligt såväl de gamle som de moderna genom grävning och gödsling.⁷ Gödslingen, som gör ofruktbar jord användbar och gör den goda bättre, bör företagas genast före grävningen så att den blir lämplig och nyttig, för att gödseln skall blandas väl med de jordklumpar som skall lösas upp. Men vilken av de olika sorternas dynga som är bäst anser jag mödan värt att säga redan av det skälet, att olika personers så olika uppfattningar om detta leder oss till skilda och vacklande ställningstaganden. Kejsar Konstantin säger nämligen med Varro att fågelexkrementer är det bästa med undantag av gäss' och vattenfåglars spillning. Palladius hävdar däremot att åsnespillning är det mest lämpade för trädgårdar, därefter får- och getspillning, därefter dragdjurs, och att svindynga är det allra sämsta. Andra har ansett annorlunda. Vi anbefaller med Palladius allvarligt för trädgårdsodlare gammal får- och getspillning i brist på åsnedynga, emedan vi ofta har erfarit, att trädgårdsjorden med dessa sorter göds framgångsrikt. Ett sätt att bereda sådan och även annan slags dynga meddelas så här av kejsar Konstantin i bok 2, kap. 20: Ett djup dike skall grävas, i vilket dynga av olika djur skottas ner tillsammans med avfall från garvning av läder, sjögräs och halm av olika växter. Över detta hålls urin blandat med sötvatten, och allt får ruttna. Därefter skall det röras om med hackor eller krattor tills det är blandat, och den enhetliga gödseln ser vattenmättad ut. Gödselns beredning, som kejsar Konstantin berättar om, är sannnerligen inte att förakta och inte en onödig åtgärd. Men framför allt måste vi sträva efter det, att vi skall ha gödsel av olika djur till hands. Och om det uppstår brist på gödsel, så kan lupiner⁸ eller ruttna träd⁹ ersätta den, och aska från vide och andra träd erbjuder gödsling som ofta är bättre än dynga. Sättet att gödsla kommer vidare trädgårdsmästaren själv att anpassa till de olika växternas natur vid gynnsam västanvind och avtagande måne.

VI.

Genom grävning styckas så jorden, luckras upp och jäser, så att den blir lämpad såväl för att mottaga frön i sitt sköte som för att framgångsrikt uppföda dem. Detta tillåter knappast den kompakta jorden, för att inte tala om att föra dem till förökning. Emellertid är det två tidpunkter som bör iaktas i fråga om grävandet, nämligen på hösten och på våren.¹⁰ På hösten skall den jord vändas, i vilken man skall så på våren. Men på våren skall den jord grävas upp, som skall fyllas med frön på hösten.¹¹ På samma sätt bör grävande också alltid omedelbart föregå sådden, vare sig denna företas på våren, på sommaren eller på hösten. Sättet att gräva skall vara detta, att första året hackas bara grunt, andra och tredje däremot till det bestämda djupet. Grävningsredskapen förbigår jag gärna och med skäl med tystnad, då de ju är välkända för var och en i folket.

VII.

Ad seminationem tandem venientes exoticarum seminum sationem utpote cognitu rariorem, usuque difficiliorem explicandam aggredimur, singularum aliarum expositionem iusto prolixiorum fore satis gnari. Seruntur exotica semina bis plerumque in anno, Vere, & Autumno, nonnulla per æstatem, sed prorsus rarò. Vere mense Februario, Martio, Aprili. Autumno, Septembri atque Octobri: Æstate vero identidem. Sed quomodo? In terrâ nempè fæcunda ex arboribus putridis, maxima pars profunde, reliqua superficietenus ad duorum transversorum digitorum profunditatem.

Verum enimverò, utcunque terra sit fæcunda, situs horti optatus, aquaque bona, successus tamen conatibus ægrè respondent, ni artis industriâ cæli inclementiam mitiget. Stirpes namque calidissimis in regionibus crescere solitas, insuetasque genio patriæ nostræ, frigus immodicum adeò affligit, ut ne è terrâ quidem prosilire valeant. Remedia huic defectui varii varia quidem excogitarunt, adeò ut hi vitreas campanas seminibus nuper satis, illi fenestras vitreas totis areolis imposuerint ad solis vim augendam, ventumque gelidum avertendum. Sed ne sic quidem votum impleverunt suum. Nam rarò ex solo calore solis germinant ut dictum est, rariusque longè maturescunt ob æstatis perbreve tempus.

Nuper autem quinquennium ferè abhinc in horto suo Affinis²⁰ meus in paucis mihi charus²¹ fabrile munimentum in præsens nemini quod constat notum extruxit, quo ut vix aptius quodquam ad quævis exotica semina beneficio ignis subterranei producenda, maturandaque existit, ita operæ pretium duxi structuram ejus breviter benevolo lectori hisce exhibere, paulo tamen ampliorem, quam ibidem scilicet in horto invenitur, servata nihilominus per omnia debita proportione.

Eligitur locus apricus soli modicè evecti, cuius 32. pedes in longitudinem, 4. in latitudinem, trabibus²² inter se junctis cinguntur, quibus lateres cocti imponentur ad altitudinem dimidii pedis. Porrectaque deinceps totius structuræ longitudine ab ortu in occasum, sicut de horti positione dictum est, supernæ dictorum laterum extremitati alii lateres fastigio pedem non excedentes incumbent, adeò ut in eorum cavitate aptè prunæ queant contineri. Latus muri meridiem spectans 8. foraminibus æquali trium pedum spatio ab se invicem distantibus perforabitur, prunis verè ingereendis accommodatis.

Excipient lateres cancelli ænei totam muri supremam cavitatem tegentes. Cancellorum foramina lapilli claudent tam ad terram delapsu arcendam, quam calorem diutius conservandum. Nam terram cancelli sustinebunt altitudinis sesquipedalis, quæ ne protinus diffluat lateribus quoque ad latera supra concellis dispositis muniatur ejusdem cum terra altitudinis.

His meridiem versus supererigendæ fenestræ vitreæ per longitudinem domus mobiles. At qua vergit ad septentrionem ex asseribus optimè compactis paries ædificabitur ejusdem cum fenestris altitudinis vento impervia. Sed nec ab oriente & occidente aperta relinquenda sunt latera, quin ea quoque fenestris claudentur, orientis occidentisque solis radios transmittentibus. Altitudo fenestrarum quinque erit pedum. Cæterum aptari & eæ possunt crescentium proceritati habita tamen ratione proportionis totius. Totum ædificium asseribus tegetur adeò artificiose connexis ut removeri possint quandocunque lubeat iisdemque ad septentrionem inclinantibus pluviarumque effluxui accommodatis.

Non prætereundus est furnus ad latus muri septentrionem vergentis erigendus, facto scilicet primum foramine in medio muri, quod ab omni latere duorum pedum latitudinem complectatur, ad cujus supremum usque furnus exsurget ejusdem cum apertura muri latitudinis in fronte foramen habens, pro prunis ingerendis, quod

VII.

När vi nu till slut har kommit till sådden, ger vi oss i kast med att förklara de exotiska frönas sådd eftersom den är mindre känd och svårare att genomföra. Vi vet ju väl att en redogörelse för alla de andra (var och en) skulle vara mer utförlig än vad som är lämpligt. Exotiska frön sås i de flesta fall två gånger under året, på våren och på hösten, i vissa fall under sommaren, men det är väldigt sällsynt. Under våren sker det under månaderna februari, mars och april, under hösten i september och oktober, under sommaren hela tiden. Men hur? Jo, givetvis i jord som är bördig av ruttna träd, den största delen djupt, resten ytligt på två fingerbredders djup.

Men i sanning, även om jorden är bördig, trädgårdens läge det önskade och vatten bra, motsvarar framgången knappt försöken om man inte med konstskicklighet mildrar klimatets obarmhärtighet. Den måttlösa kölden ansätter nämligen plantor vana att växa i mycket varmt klimat och ovana vid vårt fosterlands karaktär så hårt, att de inte ens förmår skjuta upp ur marken. Olika personer har uttänkt olika bote-medel mot denna defekt, så att rentav vissa har satt in kupor av glas över nysådda frön, medan andra har satt glasfönster över hela blomstersängar för att öka solens kraft, och för att avvända den isande vinden. Men inte ens så har de uppfyllt sin önskan. Ty som vi sagt gror de sällan av enbart solens värme, och ännu mycket mera sällan mognar de på grund av sommarens korthet.

Nyligen emellertid, för ungefär fem år sedan, uppförde min mycket avhållne svägerska¹² i sin trädgård ett hantverksskickligt skydd, vilket för närvarande så vitt vi vet ingen annan känner till. Knapptast någonting annat finns som är bättre lämpat till att frambringa och driva upp exotiska växter med hjälp av underjordisk hetta. Alltså anser jag det vara mödan värt att här för den välvillige läsaren i korthet framlägga dess konstruktion, dock något större, än den återfinnes där, dvs. i trädgården, men dock med de bestämda proportionerna genomgående bevarade.

En solig plats utväljs på lagom upphöjd mark, av vilken 32 fot på längden och fyra på bredden innesluts med sinsemellan förbundna stockar, på vilka tegelsten anläggs till en höjd av en halv fot. Sedan hela strukturens längd från öster till väster därefter har lagts, på samma sätt som sades angående trädgårdens placering, skall andra tegelstenar vila på deras övre ytterkanter. Dessa skall inte överstiga en fot i höjd. Detta görs så, att glödande kol lagom kan ligga i håligheten mellan dem. Murens sida som vetter åt söder genomborras med åtta öppningar med tre fots jämnt avstånd mellan varandra. Dessa är avsedda till att på ett lämpligt sätt föra in de glödande kolen.

Bronsgaller¹³ skall avsluta tegelväggarna och täcka hela övre öppningen av murens hålighet. Små stenar skall stänga till gallrets öppningar både för att hindra jorden att falla ner och för att bevara värmen längre. Ty gallret skall hålla uppe ett halvfotstjockt jordlager, och för att detta inte genast skall falla ned, skall det skyddas med tegelstenar som placerats vid sidorna ovanför gallret till samma höjd som jordens tjocklek.

På sydsidan skall ovanför denna konstruktion rörliga glasfönster placeras längs husets hela långsida. På den sida som vetter mot norr skall en vägg byggas av tjocka bjälkar till samma höjd som fönstren och vara ogenomtränglig för vinden. Men inte heller åt öster och väster skall sidorna lämnas öppna, utan också de skall täckas med fönster, som släpper igenom den östliga och västliga solens strålar. Fönstrens höjd skall vara fem fot. Men också dessa kan anpassas till växternas höjd, om man bara tar hänsyn till det helas proportioner. Hela byggnaden skall täckas av bjälkar så konstskickligt hopfogade, att de kan avlägsnas när helst det behagar, och de skall luta åt norr och vara konstruerade så att regnet kan rinna av.

post injectas prunas claudi debet janua ferrea. Dicto autem furno utimur tempore autumnali, & æstivo, ad prunas excipiendas, ne sub ipsis cancellis admotæ radices herbarum undiquaque dispersas penitus exurant. Porro cum usus furni huius instituitur, claudentur foramina muri meridiem spectantis fenestris vel lateribus. Tota denique domus noctibus frigidioribus circumdatur asscribus sole fulgente iterum removendis.

Semina terræ distinctæ per tubulos terreos, sivè vasa fictilia rotunda, atque oblongò concava, fundi expertia, igneque optimè durata committentur. Quæ in duas æquales partes divisibilia debent esse, ut junctarum²³ partium diameter in latitudinem pateat quadrantem pedis, longitudo autem ad cancellos usque. E re quoque est quædam minora habere vasa, ut radicibus minoribus tum aptiora sint tum minus requirant spatium. De terra in qua seendum, non est quod prolixè disseram, cum ejus indicia in superioribus abundè sint tradita; Vnicum saltem iterum inculcandum videtur, ex arboribus putridis convenientissimam fieri terram exoticis sic educandis, quæ aqua antea descripta sed tepefacta adeò crebro riganda ut humus modicè sentiatur humida.

Domus ferè bis de die prunis candentibus incalescent sub ipsis cancellis positis, æstate & autumno per furnum exteriorem identidem. Et ne nimius evadat calor, thermometræ passim in medio domus collocandæ, ascensu, descensuque contenti liquoris temperamentum caloris indicantes.

Supersunt nonnulla de transplantatione herbarum monenda. Transplantantur herbæ ad pedis altitudinem provectæ, quarum radices amplum requirere spatium constat, in locum apricum cum vasis suis, terraque in eis contenta. Remanentibus in domo auferenda sunt vasa, ut libertatem crescendi habeant. Appropinquante hyeme, seminibusque maturis clauditur domus asscribus, ut vernam sationem illæsa excipiat.

Atque hæc sunt quæ pro temporis & instituti ratione, in publicum dare constitui-mus. Speramus insuper nihil omissum esse, quod propriè ad rem faciat, si quid est, usui id reservatum volumus.

Quæstiones

1. An terra Mechanicè sic disponi possit ut hanc illamve stirpem sine semine producat Aff.²⁴

2. An arte, una stirps in aliam transmutari possit. Affir.

3. An stirpes Chymicè resolutæ iterum renasci possint, adeo ut non solum figuram, sed & colorem pristinum recipiant Affirm.

4. An semen aliquod herbæ suæ adherens beneficio artis aliam herbam speciè diversam generare floribusque ornare possit, quod postea delapsum herbam suæ speciei iterum proferet. Aff.

Vi får inte glömma den ugn som skall uppföras mot nordsidans mur, sedan nämligen en öppning gjorts i mitten av muren av två fots storlek på alla sidor. Till den-
nas¹⁴ översta del skall ugnen räckas upp, och den skall ha en öppning framtill med en vidd precis som den i muren. Den är till för att skyffla in glödande kol igenom, och efter de inkastade kolen skall den stängas med en järnlucka. Den nu omtalade ugnen använder vi om hösten och sommaren till att förvara de glödande kolen, för att de inte framlagda under själva gallret skall alldeles förbränna växternas rötter som spritt sig åt alla håll. Vidare skall, när man använder sig av denna ugn, muröppningarna på sydsidan stängas med fönster eller väggar. Slutligen skall hela huset under kalla nätter omges med bjälkar, som då solen lyser åter skall tas bort.

Fröna skall anförtras särskild jord med hjälp av rör av lera eller lerkärl, som skall vara ihåliga i hela sin längd, sakna botten och vara väl brända. De skall vara delbara i två lika delar så, att de förenade delarnas diameter på bredden skall vara en fjärdedels fot, och på längden skall de räckas ända till gallret. Det är till fördel att ha också några mindre kärl, både för att de skall passa bättre till små rötter och för att ta mindre plats. Angående den jord i vilken man skall så behöver jag inte tala utförligt, eftersom dess kännetecken har beskrivits utförligt i det föregående. En enda sak tycks mig åter böra inskärpas, att det av ruttna träd blir en utmärkt jord till exotiska växter som skall drivas upp på detta sätt. Denna jord skall vattnas med det vatten som beskrivits ovan, men tempererat, så ofta att mulden känns måttligt fuktig.

Huset bör värmas ungefär två gånger om dagen med glödande kol placerade under själva gallret, om sommaren och hösten hela tiden genom den mot utsidan belägna ugnen. Och för att inte värmen skall bli för stark, bör termometrar placeras på olika ställen mitt i huset, vilka genom sitt vätskeinhålls höjning och sänkning visar värmebalansen.

Det återstår att uppmärksamma några saker angående omplantering av växterna. Växter som uppnått en fots höjd, vilkas rötter vi vet behöver mera plats, omplanteras till en solig plats med sina kärl och jorden däri. För dem som skall bli kvar i huset tas kärlet bort, så att de får frihet att växa. Då vintern närmar sig och fröna är mogna stängs huset med bjälkar, så att huset oskadat skall kunna mottaga vårsådden. Detta var alltså vad vi med hänsyn till tiden och vår avsikt hade beslutat ge offentlighet. Vi hoppas att inget därutöver är glömt, som rätteligen borde höras till saken, och om något är glömt vill vi spara det till det praktiska arbetet.

Frågor

1. Om jorden kan anpassas mekaniskt så, att den kan frambringa den ena eller den andra växten utan frö. Bekräftas.

2. Om genom vetenskaplig skicklighet en växt kan förändras till en annan. Bekräftas.

3. Om växter som kemiskt lösts upp kan återuppstå, så långt att de återtar inte blott sin forna gestalt utan även färgen. Bekräftas.

4. Om något frö som är fäst i sin ört tack vare vetenskaplig skicklighet kan alstra en annan växt annorlunda till arten och pryda den med blommor, varefter, sedan det fallit av, det åter skall frambringa en ört av sin art. Bekräftas.

*Ad eximium Dominum Respondentem,
Amicum suum*

AMÆNITAS hortorum summa est, & jam inde ab origine rerum generi humano commendata. Hortis suum oblectare ocium debebat Adam, adhuc Sanctus integerque, ad nullos damnatus labores, ipso Numino auctore. Sed & postea mutatis rebus mortalium inter regionum decora, cirorumque magnorum delicias reperiuntur horti. Totus Sodomorum ager instar hortorum jucundus olim ac amabilis fuisse memoratur. Vt Hesperidum Atlantisque hortos, fabulis decantatos, nunc omittam, Semiramis Assyriorum celeberrima regina, diligens eorum, transtulisse ingenio in ipsa arcis suæ tecta dicitur, neque exstitisse postea, qui opus simile, agredi sit ausus. Etiam Hebræorum reges suis ædibus adjunctos habuisse hortos, discimus ex sacris, uno alteroque loco. Persis nihil fuit usitatus, siquidem Xenophonti atque Diodoro credimus. Quinimo²⁵ eorum reges ipsi hortos colere, sua manu serere in eis arbores, terram subigere consueverunt, ut de Cyro testis locuples est Tullius in opusculo de senectute. Celebrantur quoque horti Romanorum. Tarquinium profecto nuncius²⁶ filii offendit in horto, eminentia papaverum capita virgula decutientem. Sed & postea suos habuere hortos viri magni inter Romanos. Luculliani horti prope in proverbium abiire. Cæsarum hortos memorant Suetonius aliique, item Agrippinæ, Cai, atque aliorum. Ac ne Philosophi quidem carere amœnitate ista voluerunt. Plato quippe hortum habuit in Academia. Theophrastus domi suæ, quem deinde testamento legavit amicis, ut Diogenes nos docet. Imo Epicurus scholam suam habuit in hortis, atque inter florum herbarumque jucundissima spectacula, suam de voluptate philosophiam fecit amabiliorem. Adeo est grata res, amœnitas hortorum. Quæ quo pacto his in terris contra ipsum cœli Arctoi ingenium, ingenio humano parati haberique possit, cum Tu, Domine Lohrmann in opusculo præsentī docte ostendis, facis rem & studiis tuis dignam, & in vulgus gratam acceptamque. Perge modo bonis avibus, & hoc genus, sicuti cœpisti, studiose excole. Erit olim, cum hic hortus Tibi fructus referet amplissimos. Id quod a supremo Numine Tibi toto animo opto adprecorque. Vale Sc. Upsaliæ a. d. 19. Febr. M.DC.LXIV.²⁷

IOHANNES SCHEFFERUS

El. & Polit. Prof. P. Skytt.

Academ. Upsal. p. t. Rector.²⁸

Till den utomordentlige Herr Respondenten, hans Vän.

Trädgårdarnas skönhet är oförliknelig, och redan från alltings början anförtrodd åt människorna. Adam skulle tillbringa sin vila angenämt i trädgårdar medan han alltjämt var helig och ofördärvad, inte dömd till några mödor, och detta hade själva Gudomen till upphovsman. Men också senare, då de dödligas förhållanden ändrats¹⁵, fortsatte trädgårdarna att höra till det sköna i landskapet och vara stora mäns förnöjelse. Hela Sodoms trakt trakt sägs en gång ha varit behaglig och ljuv som trädgårdar¹⁶. För att nu förbigå hesperidernas¹⁷ och Atlantis trädgårdar, besjungna i sagor, sägs assyriernas vittberömda drottning Semiramis¹⁸, som ivrade för dem, med skarpsinne ha fört in dem in i själva sitt palats' byggnader, och senare har ingen framträtt som vågat ge sig i kast med ett liknande verk. Att även hebréernas kungar hade trädgårdar vid sina palats lär vi av Skriften, och på mer än ett ställe. För perserna var inget vanligare, om vi får tro Xenofon och Diodoros¹⁹. Ja, till och med deras kungar skall ha odlat trädgårdar och brukat så med sin egen hand, plantera träd i dem och bearbeta jorden. Om detta är Tullius ett värtaligt vittne angående Cyrus i sitt lilla arbete om ålderdomen²⁰. Romarnas trädgårdar prisas också. Budbäraren från sonen fann förvisso Tarquinius i trädgården, där han höll på med att hugga av de höga topparna på vallmostjälkarna med käppen²¹. Men även senare hade romarnas stora män sina egna trädgårdar. Lucullus' trädgårdar blev nästan ett ordspråk²². Kejsarnas²³ trädgårdar nämner Suetonius²⁴ och andra, likaså Agrippinas²⁵, Gajus²⁶ och andras. Inte ens filosoferna ville avvara denna ljuvlighet. Platon hade ju en trädgård i Akademin. Theofrastos²⁷ hade en hemma hos sig som han i sitt testamente gav sina vänner, enligt vad Diogenes lär oss²⁸. Till och med Epikuros hade sin skola i trädgårdar, och vid blommors och örters behagliga anblick gjorde han sin filosofi om vällusten trevligare. Så till den grad värdefull är den, Trädgårdens skönhet. När Du, Herr Lohrman, i detta lilla verk lärt visar, på vilket sätt denna skönhet med hjälp av mänsklig klokhet kan beredas och innehas i dessa trakter tvärt emot själva det arktiska klimatets väsen, gör Du en sak som är både värdig Dina studier och för alla värdefull och välkommen. Fortsätt nu under gynnsamma förebud, och odla ivrigt detta område, som Du har börjat. En gång kommer denna trädgård att ge Dig den mest ärofulla frukt. Detta är vad jag av hela mitt hjärta önskar Dig och ber om av den höga Gudomen. Farväl.

Upsala den 19 februari 1664.

JOHANNES SCHEFFERUS

Skytteansk professor i värtalighet och statskunskap,
för närvarande Upsala Universitets rektor.

Noter till latinska texten

1. *i e* Quod bene vertat Deus.
2. PRÆTIDE *ed 1* (= *editio prima*). *In exemplari quo usus sum rasura est litterae T.*
3. *Lacuna duarum fere litterarum, certe ad diei numerum pertinens.*
4. *i.e* Sacrae Regiae Maiestatis et Academiae Vpsaliensis Bibliopola.
5. *n. ed 1* = enim.
6. *In margine*: Column. lib. 2, c. 2.
7. *v. ed 1* = vero.
8. fertilitatis] fertiliatis *ed 1*.
9. *plerumque* sculpturiunt scribitur.
10. *In marg.* Iohann. Baptista Ferrarius App. hor. l. 1, c. 6.
11. = sollers. Enkelskrivning av dubbel konsonant förekommer i vissa ord. Se vidare i språkkommentaren.
12. Här verkar det vara ett fel i textens interpunktion. Kommat borde stått före och inte efter »destinata». Konstruktionen är en ablativus absolutus macro solo . . . destinata med parte destinata som huvudord.
13. *In marg.* Pallad. l. 1, tit. 34.
14. *In marg.* Constantinus Cæs. l. 2, c. 19.
15. Här verkar det vara fel på texten. Quo ser inte ut att behövas. Det kan vara finalt och stå för et eo (»och därigenom skall»). Kanske quo syftar på fossione (»och genom grävningen skall»).
16. = succulentum.
17. *In marg.* Columel. l. 2, c. 16.
18. *In marg.* Pallad. l. 1, tit. 34.
19. *In marg.* Heresbac l. 2, p. 204.
20. *pro affinis videtur asfinis scriptum esse.*
21. = carus. Oklassisk stavning.
22. trabibus] tradibus *ed 1*.
23. junctarum] juni ctarum (*sine linea junctionis*) *ed 1*.
24. Aff. / Affirm. *ed 1* = affirmative (»besvaras jakande») *vel* affirmatur (»bekräftas»).
25. quinimo = quin immo.
26. nuncius = nuntius.
27. *i e* Scriptum Upsaliæ ad diem 19. Februario MDCLXIV.
28. *i e* Eloquentiæ et Politices Professor Patronatu Skytteano. Academiae Upsaliensis pro tempore Rector.

Noter till översättningen

1. Datum saknas. Troligen var disputationsdagen inte bestämd vid tryckningen.

2. På latin *sacer*. Svåröversatt, betyder antingen *helig* eller *invigd*, kanske syftande på kröningssceremonien?

3. *affinis* används om ingifta släktingar, i detta fall Olof Rudbeck d. ä., Gustaf Lohrmans sväger.

4. Likheter med Columellas bok 2 kapitel 2 finns i hela denna tes, men hänvisningen är litet konstig, eftersom Columella mycket riktigt skriver om jordens utseende och att de gamle (alltså de som levde före Columella) ansett att ett säkert tecken på god jord var att den var svart eller askfärgad, men kommer fram till, att eftersom all jord i träsk och där det finns stillastående vatten blir svart, är det *inte* färgen som avgör jordens kvalitet, och de gamle har begått ett uppenbart fel. (Columella II. 2. 14–16.)

Även annat i denna tes återfinns hos Columella, såsom experimentet att jord skall kännas som tjära om den blandas med vatten, vidare försöket att gräva upp jord och lägga tillbaka den, i mycket lika ordalag (19), att undersöka de undre jordlagrens kvalitet, liksom att kräva två fots jordlager för växter och fyra för träd (21).

Sammanfattningsvis kan man, på grund av likheten både i innehåll och i formuleringar, våga gissa att Columellas bok varit den huvudsakliga primära källan till detta avsnitt av *Horticultura Nova*.

5. Även Ferrari beskriver liksom Columella uppgrävningsprovet i ord liknande *Horticultura Novas*, men mer utvecklat. Hänvisningen till Ferrari står dock vid beskrivningen av »fågelprovet». Också här är Ferrari utförligare och tydligare än *Horticultura Nova* men med omisskännliga likheter (App. hor. I. 1, c. 6.).

6. I den fjärde tesen behandlas valet av vatten till en trädgård. Det är också ämnet i början av avd. 34 i Palladius. Men där står inget om vattnets önskvärda egenskaper, utan det handlar i stället om hur man skall hämta vatten – helst från en bäck, annars får man gräva en brunn, och går inte det får man bygga en bassäng för regnvatten. I *Horticultura Nova* tas vattnets existens för given. Dess kvalitet står i fokus, ty rätt vatten är lika viktigt som rätt jord för en trädgård. Någon

påtaglig orsak att hänvisa till Palladius här har jag alltså inte funnit. Möjligen inskränker sig likheten till att båda anser att en källa är det bästa alternativet för vattenförsörjningen.

7. Redan i motiveringen att gödsling förbättrar marken hänvisas till »kejsar Konstantin». Det finns två verk eller snarare två ganska olika upplagor som detta kan syfta på, dels *Geoponica sive De re rustica*, tryckt i Leipzig 1781, där bok två kap. nitton kortfattat behandlar hur marken skall bli bördig, och där beskrivningen av gödselgraven är sig lik men kommer som kap. 22; dels kan det avse den *Geoponica sive de re rustica* som kallas *De agricultura* i sidhuvudena, tryckt i Basel 1538–40. Detta verkar vara den bok detta syftar på. Kapitel nitton inleds med frasen »Bonam terram stercus meliorem facit», som liknar *Horticultura Novas* innehåll precis vid hänvisningen. Sedan värderas gödsel från olika djur liksom i *Horticultura Nova*. Bäst är enligt *Geoponica* fågelträck utom gäss' och vattenfåglars, särskilt bra är duvlort. På andra plats kommer människans gödsel, på tredje åsnans, sedan getens, därefter fårets och oxens, medan svingödsel är oanvändbar. Värst av allt är häst- och mulånegödsel oblandat.

Andra halvan av tes fem behandlar en sorts kompostgrav som rekommenderas av Konstantin i bok 2 kap. 20. Där motsvarar skildringen väl beskrivningen, även om saker ibland kommer i litet annan ordning.

8. Baljväxt använd till kreatursfoder.

9. I Columellas bok två kapitel 16 finns inget som alls liknar detta. Det kapitlet handlar om ängar och dränering. Hänvisningen är alltså oförklarad.

Däremot finns hos Konstantin och hos Palladio en anvisning om att man skall undvika att gödsla vid tilltagande måne för att inte hjälpa ogräset (Constantinus Caesar: *De agricultura* I. 2, cap. 20). (Enligt Palladio I.34 skall man så vid tilltagande måne och skära och plocka bort vid avtagande.)

10. Precis det samma säger Palladius: *Partes sane horti sic dividendae sunt, ut hae in quibus autumnus seminabitur verno tempore pastinentur; quas seminibus vere complebimus, autumnus tempore debemus effodere*.

11. I denna hänvisning har man bara ett sidonummer att gå efter, inget kapitelnum-

mer. Heresbachs jordbrukslära är inte heller indelad i mindre avdelningar än i fyra böcker. Om vi inte har tillgång till ett exemplar från samma tryckning, blir det omöjligt att säkert veta om vi har funnit rätt ställe. På blad nr 93 i UUB:s exemplar (Köln 1570) finns dock precis vad som skulle passa till hänvisningsstället. Där handlar det om grävning, och det föreskrivs, att man skall gräva på hösten inför vårsådden och vice versa. Heresbach skriver (bok 2, blad/uppslag 93): Quare partes horti sic dividendæ, vt eæ, in quibus autumnno seminabitur, verno tempore pastinentur, quas seminibus vere complebimus, autumnni tempore fodiemus.

Jämför föregående hänvisning, som står omedelbart ovanför denna i marginalen. Författaren ger här två hänvisningar om samma sak, fast innehållet på båda ställena är exakt det samma (men Heresbach är mera detaljerad och ger motiveringar). De är så lika, även i ordvalet, att det är troligt att Palladius är Heresbachs källa. Det bör noteras, att dubbel hänvisning sker endast här, fast det skulle gå på de flesta av ovanstående ställen.

12. *affinis*, används om ingifta släktingar i allmänhet. Se not till förordet.

13. Eller allmänt *Metallgaller*.

14. *dennas* kan syfta på antingen muren eller öppningen, vilket försvårar tolkningen.

15. 1 Mos. kap. 2–3.

16. Innan den förstördes p. g. a. deras syndiga leverne. 1 Mos. kap. 18–19.

17. Hesperiderna var nattens döttrar i den grekiska mytologin. De vaktade en trädgård med gyllene äpplen vid världens västra ände.

18. Semiramis sägs ha byggt Babel med dess hängande trädgårdar.

19. Xénofon och Diodóros, grekiska historieskrivare.

20. Marcus Tullius Cicero (vältalaren): *Cato maior de senectute*, nr 59. På svenska *Om ålderdomen*.

21. Livius: *Ab urbe condita* 1, 54,6.

22. Plutarchos: *Lucullus* 39, 3: οἱ Λουκουλ-
λιανοὶ κῆποι τῶν βασιλικῶν ἐν τοῖς πολὺ
τελεστάτοις ἀριθμοῦνται.

23. Kejsarnas: Cesarernas, familjen Caesars. Julius Caesars familjenamn som härskartitel.

24. Historieskrivare runt år 100. Skrev kejsarbiografier.

25. Troligen Agrippina d y, Caligulas syster och Neros mor.

26. Syftar här på kejsar Caligula.

27. Aristoteles' elev, botanikern.

28. Diogenes Laertios 5, 52.

Språklig och teknisk kommentar

ORTOGRAFISKA DRAG I TEXTEN

Språket är nästan helt klassiskt. Man kan märka en förkärlek för vissa, oftast svårare, konstruktioner. Gerundivum är t. ex. extremt vanligt. Ett och annat oklassiskt ord dyker upp, som *superficietenus* (början av tes vii).

Ortografien är för det mesta den klassiska.

Misstag mellan *t* och *c* kan jag t. ex. inte finna, utom de enda exemplen *nuncius* och *ocium* i Schefferus' text. Däremot finns oklassiska varianter med *æ* för *e*, t. ex. står genomgående *fæcundus*, *cæterus*, *depræhendo*. Dock skrivs aldrig *e* för *æ* (som man gjorde på medeltiden).

Æ skrivs enligt tidens sed alltid i ligatur *æ*, konsonantiskt *i* skrivs omväxlande *i* och *j*, oftast *i*, *y* för *i* förekommer bara i ordet *hyems*.

Assimilation tillämpas enligt modernt bruk (*impono* etc.) förutom att även ng-ljudet i t. ex. *numquam* assimileras till *nunquam* osv., som man brukade göra vid denna tid.

Adverb markeras genomgående med grav accent, t. ex. *maximè*, *necessariò*. Några undantag från detta finns dock, där antingen ett adverb saknar accent eller ett annat ord fått det (*sivè* tes VI). Lång slutvokal i ablativ markeras på vissa ställen med circumflex, t. ex. *urinâ* (i tes V.)

Några andra exempel på oklassisk stavning finns också som *chymicè*, *charus* och *æneus* (klassiskt ej diftong), samt med enkelskrivning av dubbel konsonant *quatuor*, *solars*, *oportunus*, *imo* (det sista hos Schefferus). *Succulentus* har fått dubbelt *c*.

Nästan samtliga här nämnda egenheter är helt normala för tiden och återfinns i Jonas Petri Gothus' *Dictionarium* från 1646, som var det allmänt brukade då *Horticultura Nova* skrevs. De former som inte finns i Ahlbergs latinsk-svenska lexikon ger jag som not i texten.

Förkortningar tillämpas i liten utsträckning. Det finns några som består av en eller två enstaka bokstäver: *n.* = *enim* (på flera ställen) (ex. *Boreas n. regioni huic nimis frequens*); *v.* = *vero* (på flera ställen) (ex. *gustu v. subdulcis*); *sc.* = *scilicet* (några gånger, nära *a.*); *a.* = *autem* (slutet av tes vi, tes vii); *tn.* = *tamen* (2 ggr i början av tes vii). Jag har inte kommenterat alla dessa förkortningar särskilt i noter.

Vidare förkortas enklitiskt *-que* några gånger *-q;*, i tes III *facilisq;*, *rostroq;* och *pleræq;* (alltid med ; som i handskriftsförkortningen). Nasalstreck förekommer sporadiskt, samtliga exempel utom ett finns på »sidan» A2, i tes III flera gånger: *eâ*, *mediocrê*, *têperatæ*, *indiciû*, *bipedaneâ*, i början av tes IV *tantû*. (Det skall vara rakt streck - över bokstaven, men så har ej gjorts här.) Dessutom står *ad altitudinê* i beskrivningen av växthusets mått (tes VII).

Dessa rent tekniska förkortningar har jag inte kommenterat i de enskilda fallen.

Œ används ofta för *et*. Den ortografiska detaljen har jag behållit i utgåvan, både för att det verkar onödigt att ändra och för att man inte vet om det skall utläsas *et* eller *atque* i de enskilda fallen.

Samtliga förkortningar utom Œ dyker upp anmärkningsvärt tätt på ett eller några ställen och förekommer inte alls i den största delen av texten.

Interpunktionen är inte modern. Det är inte en konsekvent satskommatering, och i uppräkningskommateras ofta även före ‘och’:

Reliquum est ut solers cultor . . .

. . . gustu vero subdulcis, cuius gleba cum aqua dulci soluta, crebroque colata aquam reddit dulcem.

Ett tillägg eller utveckling av det föregående inringas ofta med komma:

Terra num fœcunda sit, nec ne, aspectu plerumque, olfactu, gustu & tactu noscitur.

Vtpote si scrobibus egesta humus reconditur, ac recalcetur, eademque tum aliquo quasi fermento abundet . . .

PRINCIPER FÖR DENNA UTGÅVA

Grundtexten är exakt återgiven med originalutgåvans stavning, interpunktion etc. Svårigheter och egenheter anges i stället genom noter samt i kommentaren här ovan. Marginalhänvisningarna har också, av tekniska skäl, angetts i form av noter nedanför texten.

Mina noter har av detta skäl blivit av två slag, dels tekniska noter om förkortningar, marginalnotiser etc., skrivna på latin, dels några kommenterande och resonerande noter om författarens språkbruk och principer för accentuering o. dyl.

Översättningen är en kompromiss mellan ett troget återgivande av grundtexten och en god svensk text. Saker värda att kommentera har jag i allmänhet samlat i den historiska och innehållsliga kommentaren.

Om texten, dess innehåll och betydelse

DISPOSITION OCH INNEHÅLL

Verkets huvuddel, teserna, består av två nästan lika stora delar. Den första är en praktisk handledning i konsten att anlägga och sköta en trädgård med en hel del hänvisningar till äldre vedertagen litteratur i ämnet. Den andra delen är en utförlig beskrivning av Olof Rudbecks drivhus, som sägs ännu vara okänt för utomstående, med en byggnadsbeskrivning och

odlingshandledning. Detta får sägas vara textens egentliga ärende vid sidan av att vara en disputationsovning och en sammanfattning av litteraturens praktiska råd till odlaren.

FÖRFATTARFRÅGAN

Den första frågan som måste ställas är vem som faktiskt skrev *Horticultura Nova*. Skrev Gustaf Lohrman själv sin dissertation, eller är den ett verk av professorn, Olof Rudbeck, eller kanske ett beställningsarbete av någon utomstående?

Att denna text skulle vara ett verk av någon utomstående tror jag att man kan utesluta. Olof Rudbeck var den största auktoriteten inom ämnet botaniska trädgårdar i Uppsala. Möjligheten av en tredje person i Uppsala som textens författare är därmed försumbar. Däremot var Gustaf Lohrman inskriven vid det berömda universitetet i Leiden redan 1663, och där fanns förstås lärda män. De antika och moderna författare som han citerar fanns säkert lättare tillgängliga på kontinenten. Om dessa böcker fanns i Uppsala kan man nog inte avgöra. Jag har inte sett några bevis på att UUB:s exemplar skulle ha funnits i staden vid denna tid, men det säger inte så mycket, och många böcker brann förvisso upp i stadsbranden 1702. Men innehållet, dvs. avsnittet med beskrivningen av Olof Rudbecks drivhus, förutsätter säkerligen att författaren själv har sett anläggningen, och det hade knappast någon i Leiden gjort.

Just vistelsen i Leiden borde också kunna tyda på att Lohrman själv faktiskt är författaren, eftersom han som hade studerat där bör ha varit bevandrad i den botaniska litteraturen. Den litteratur, som det hänvisas till i marginalen på *Horticultura Nova*, hörde gissningsvis till undervisningslitteraturen i tidens främsta botaniska undervisning. Lohrmans insatthet bevisas också av den helt nyutkomna och kontroversiellt moderna bok som Lohrman förvärvade i Holland och som har betydelse för *Quæstiones* i slutet av avhandlingstexten (jfr nedan).

Slutligen visar väl Lohrmans vistelse i Leiden (med doktorsgrad) och hans växtuppköpsresor dit, att han var en ganska kompetent student. Formuleringarna i Schefferus' berömmande ord till verkets »auctor», Olof Rudbecks »affinis» tyder också på att han anser Lohrman vara skriftens verkliga författare. Slutsatsen blir alltså att Gustaf Lohrman troligen själv har skrivit *Horticultura Nova Upsaliensis*, men att det inte går att bevisa.

Det samma tror Annerstedt i Uppsala Universitets historia.¹ Han skriver att det förekom tre disputationer under Rudbeck och att samtliga respondenter själva skrev sina avhandlingar. Bibliotheca Rudbeckiana nämner att i ett exemplar av *Horticultura Nova* på KB har någon skrivit »Lohrman autor, men har antagligen O. R. tagit del i författandet».²

VERKETS STATUS

En inte ointressant fråga gäller om disputationen på Horticultura Nova hölls som ett formellt akademiskt lärdomsprov eller bara som undervisning. Ingenstans sägs att Lohrman skulle ha blivit medicine doktor eller magister 1664. Det sägs inget alls om någon ny titel. Denna disputation var alltså »bara» en övning, en lärdoms- och latinskrivningsuppvisning och ett diskussionsämne för en av de offentliga disputationer som var det akademiska livets huvudmanifestation vid sidan av föreläsningarna ur de beprövade läroböckerna.

TEXTENS INNEHÅLL

Textens tema är alltså dels hur man praktiskt sköter en trädgård, dels Olof Rudbecks drivhuskonstruktion. Jag försöker här kortfattat analysera vad som nämns och förbigås samt notera de anmärkningsvärda saker jag funnit.

Förordet

Förordets uppgift är dels att fungera som inledning och presentation, dels att svara på en tänkt eller redan diskuterad kritik för att ämnet inte skulle vara tillräckligt fint eller värdigt de antika förebilderna. På detta svarar Lohrman för det första att de gamle, dvs. de antika romarna, mycket väl kunde tänka sig att skriva diktverk och avhandlingar om något så vardagligt som jordbruk och trädgårdsskötsel; för det andra säger han att om det är nytt (då syftar han på drivhuset), så kommer historien att pröva det: om det är gott kommer det en gång i framtiden att ha blivit gammalt. Han har inte mycket till övers för dem som klagar på allt nytt utan åtskillnad. Han betonar i stället att drivhuset är nyttigt.

Denna dubbla attityd, att både hävda att det man gör är härdvunnet och har stöd i antiken, och att samtidigt säga att det inte är åldern utan kvaliteten som är viktig, förefaller mig väldigt tidstypisk.

Teserna: första partiet

De första sex teserna handlar om hur man praktiskt går till väga i normal trädgårdsodling. Tes I till IV ger villkoren för rätt placering av en ny trädgård, nämligen i tes II platsen, i tes II jordmånen, i tes IV vattnet. Författaren ger flera hänvisningar till antika och nyare verk, men han undviker fällan att överföra råd som inte passar det bistra nordiska klimatet. Tvärtom är det ledstjärnan i hela framställningen. Det talas om att bygga en rejäl mur åt norr mot nordanvinden. Däremot nämns inget om att välja en placering som minskar utsattheten för kyla och frost i sig. Att mildra temperaturens växlingar kommer i stället an på vattnet.

Sedan är det dags för brukandet. I tes V behandlas markens beredning med grävning och gödsling. Här följer författaren hela tiden de litterära auktoriteterna (se avd. om marginalhänvisningarna). Förvånansvärt mycket plats ägnas referat av auktoriteternas rangordning av olika slags gödsel, särskilt som favoriterna duv- och åsnespillning knappast var vanliga i Sverige. Författarens egen preferens är gammal får- och getdynga i brist på åsnor. Utförligt beskriver han också den speciella metoden med gödseldike (efter Konstantin), och det ser ut som om han propagerar för dess spridande. Om metoder och tidpunkter för gödsling sägs däremot bara att det överläts åt trädgårdsmästaren själv. Är det för att det inte finns något att tillägga vad som redan tillämpas eller skulle det bli för långt? Lika kortfattat nämns grävningsverktygen i tes VI, som handlar om grävning. En oklarhet där är hur man å ena sidan kan gräva på våren där det skall sås till hösten och vice versa, och å andra sidan skall gräva under tre år.

Den allmänna trädgårdsläran fortsätter en bit in i tes VII med såningen. Rådet att så i februari verkar överoptimistiskt för Uppsalas breddgrad och kan knappast vara prövat till belåtenhet. Här är säkert ett fall av missriktat användande av handböcker skrivna för medelhavsklimat. Den första halvan av texten avrundas elegant med konstaterandet att hur bra allt annat är, blir resultatet ändå klen om man inte mildrar det nordliga klimatet, vilket man har försökt på olika sätt.

Andra partiet: Drivhuskonstruktionen

Som motiv för ett utförligt behandlande av husets konstruktion och funktionssätt anges att det är det bästa som uttänkts (eller det enda som fungerar) men att det hittills varit okänt för alla. Av denna beskrivning låter det som om textens syfte skulle vara att göra reklam – för drivhuset, Uppsala, Sverige eller Olof Rudbeck – det sägs uttryckligen att det är »min sväger» som har tänkt ut och byggt det, vilket borde vara ett problem för trovärdigheten som opartisk skildring. Men kanske det vore värre att förtiga det? En intressant detalj är att det sägs, att den följande detaljerade beskrivningen med måttangivelser visar huset, »något större» än det verkliga huset är. (Jfr i avd. om hur drivhuset såg ut.) Beskrivningen är noggrann, men ett par oklarheter finns om själva konstruktionen, där det inte förklaras tillräckligt tydligt. Mot slutet av texten finns en beskrivning av vätsketermometrar, som man skall använda i huset, och att döma av uttryckssättet förutsätta deras funktion vara obekant för läsaren, såvida det inte rör sig om en ovanligt rik retorisk utsmyckning här. Man skall veta att detta omnämnande av vätsketermometrar är mycket tidigt och de hade bara funnits i ett par decennier.³ Invävt i byggnadsbeskrivningen finns en del råd om odlandet, men inget sägs konkret om hur man odlar exotiska växter och deras

egenheter. Troligen »överlåts det åt trädgårdsmästaren själv», som en del andra jordnära hantverksfrågor ovan. Denna text diskuterar allmänna principer för odlingen.

Quæstiones

Denna lilla avdelning efter den egentliga textens slut verkar inte ha mycket med det övriga att göra. Det rör sig enligt tidens sed om kompletterande ämnesanknutna frågor att disputeras om under själva disputationen, förutom drivhusbyggande.

Dessa frågor är ur idéhistorisk synvinkel det kanske mest intressanta i hela skriften.⁴ Här tages otvetydig ställning för hypotesen om uralstring (spontangeneration), dessutom i dess cartesiska form, vilket visas av uttrycken ifall jorden *mechanice*, mekaniskt, kan fås att frambringa växter samt om en växt *arte*, genom konstskicklighet, kan förändras till en annan. Ursprunget till den tredje frågan, »om växter som kemiskt lösts upp kan återuppstå, så långt att de återtar inte blott sin forna gestalt utan även färgen», står att finna i en så sent som 1663 utgiven skrift. Det är året för Gustaf Lohrmans första vistelse i Leiden, och det rör sig om den klart cartesiskt inriktade *Vegetatio Plantarum*, skriven av engelsmannen Kenelm Digby. På Uppsala universitetsbibliotek finns ett exemplar av denna skrift med Gustaf Lohrmans namnteckning och just ett sådant experiment förstrekat i kanten.⁵ Detta faktum visar att Lohrman och Rudbeck var à jour med det allra senaste inom den vetenskapliga diskussionen. Saken ger också något bidrag till frågan om hur uttalat cartesianisk Rudbeck egentligen var. För att låta sin respondent svara för denna, om än något inlindande, cartesianism måste Rudbeck, av övertygelse eller stridslust, ha varit beredd att redan på våren 1664, före den första cartesianiska stridens utbrott kommande höst, riskera strid för cartesianismens existens vid akademien.

Efterskriften av Johannes Schefferus

Sådana efterskrifter var vanliga, men då rör det sig om hyllningsdikter av studentkamrater. Denna gång finner vi en kortfattad Trädgårdens världshistoria på prosa av ingen mindre än den illustre professor Schefferus, denna termin dessutom universitetets rektor. Om dess innehåll är inte mycket att kommentera. Det vimlar enligt tidens smak av hänvisningar till Bibeln, antik litteratur och mytologi, och han kommer håg de flesta berömda trädgårdar från Edens lustgård och framåt. Däremot sägs inte ett ord om de praktfulla italienska renässansträdgårdarna eller om Uppalas botaniska trädgårds företräden framför andra i Europa – den höll dock på att

utvecklas till en av de främsta. Men här är det fråga om att skänka det föreliggande arbetet glans, och för det krävs de gamla auktoriteternas exempel.

Marginalhänvisningarna i texten

I *Horticultura Nova Upsaliensis* finns på sju ställen hänvisningar i marginalen till tidigare verk i ämnet. De finns alla i den första halvan av texten, där det handlar om allmänna villkor för trädgårdsskötseln och hur man skall anlägga och driva en trädgård. Det rör sig både om antika verk och om »moderna» femtonhundratalsverk.

Av de antika böckerna om jordbruk och trädgårdsodling hänvisas till Columellas *De re rustica* och Palladius' *Opus agriculturae* (eller *De re rustica*), båda allmänna jordbruksläror.⁶ Vidare citeras den bysantinske kejsar Konstantin VII Porfyrogénnetos'⁷ *Geoponica sive De re rustica*, ett verk ursprungligen på grekiska från niohundratalet (om det är samtida med kejsaren; det anses vara en citatsamling tillägnad kejsaren och inte hans verk).⁸ Av modernare verk citeras de två femtonhundratalsförfattarna Konrad Heresbach och Giambattista Ferrari. Heresbach skrev allmänt om jordbruket, *Rei rusticae libri iv*, men har en bok i sitt verk om just trädgårdar, medan Ferrari är mera specifikt inriktad på trädgårdsodling i sin *Flora seu de florum cultura*; där bok två, *Apparatus hortensis*, som citeras här, ägnas trädgårdens anläggande och skötsel.⁹

HÄNVISNINGAR OCH OMNÄMNANDEN

En intressant fråga är förstås om boken spreds och lästes. Jag har hittat två samtida omnämnanden av Olof Rudbecks drivhus, båda från 1666, alltså strax efter utgivandet av *Horticultura Nova Upsaliensis*. Det en är av dansken Th. Bartholinus, som tvistat med Olof Rudbeck om vem som först fann lymfkärlen. Han skriver:¹⁰

Upsaliæ artificiosum domum extruxit Olaus Rudbeckius, in qva semina stirpesqve ex Italia, Gallia, India utraqve allata beneficio ignis æqve feliciter seruntur et propagantur, ac in natali solo germinarent. Ut appareat neutiqvam tam arctis terminis septentrionalium ingenia et industriam claudî, qvin præter domestica ad externa se quoque pari laude et curiositate diffundant.

I Uppsala har Olof Rudbeck uppfört ett konstfullt hus, i vilket frön och växter som medförts från Italien, Frankrike, de båda Indien tack vare eld sås och drivs upp lika bra, som när de gror i sitt eget land. Detta sägs för att det må framgå, att de nordligas begåvning och flit ingalunda inestängs av så trånga gränser att de inte förutom det inhemska med samma ära och nyfikenhet utsträcker sig till det utländska.

Man bör observera att den latinska textens ordval är slående lik texten i *Horticultura Nova* (i förordet).

Det andra omnämmandet finns i Johannes Schefferus' Upsalia, en beskrivning av stadens utseende och historia. Det är längre och ger upplysningar som inte finns i dissertationen. Dessutom kände naturligtvis universitetsmannen Shefferus till trädgården av egen kraft. Citatet har jag därför i stället givit i avdelningen om trädgården nedan.

Om respondenten, Gustaf Lohrman

Horticultura Nova Upsaliensis' respondent och troligen författare (se ovan) Gustaf Lohrman var inte en okänd student utan sociala kontakter med universitetet.¹¹ Hans familj var framstående om än inte gamla Uppsalabor. Gustafs far Thomas blev borgare i staden 1628 och var sedan bl. a. rådman, handelsborgmästare i staden (från 1642) och riksdagsman. Han blev också svärfar till flera professorer, bland dem Olof Rudbeck. Gustafs bror, som också hette Thomas, var bl. a. stadssekreterare och justitieborgmästare i Uppsala (från 1676).

Gustaf själv är den i sin släkt som gjorde störst karriär. Han föddes 1640 och skrevs in vid universitetet som student redan 1646 – knappt sex år gammal!¹² – något som tydligen inte skall ha varit unikt och säkert vittnar om ambitioner i familjen om akademisk eller statlig karriär för sonen. 1664 disputerade han på *Horticultura Nova Upsaliensis* för medicinprofessor Olof Rudbeck, som alltså var hans egen svåger (vilket han nämner i dissertationen), och samma år reste han på Rudbecks uppdrag till Holland och köpte växter för trädgården. 1663 och 1665 (alltså före och efter disputationen i Uppsala) var han inskriven vid det kanske främsta universitetet i medicin, i Leiden, och 1666 eller 1667 (källorna varierar) fick han doktorsgraden där på en avhandling *De Hydrocephalo* – »Om vattenskalle» (eller hjärnvattusot).

Efter några års resor i Europa kom han hem 1670, nygift med Karl XI:s blivande livmedicus' dotter Sofia Catharina Huswedel, och blev e. o. kommissarie i Kommerskollegium. 1672 blev han läkare i Stockholm, 1676 admiralitetsläkare och samma år konungens livmedicus. Han var under tre år med på krigståg i Skåne och botade kunden från en häftig feber. 1680–82 hade han del i ett kemiskt laboratorium i Stockholm och utvecklade med Urban Hiärne olika läkemedel, bl. a. mineralbad, och de var pionjärer för starka kemiska läkemedel. (De fick senare privilegium på försäljningen av dessa mediciner.)¹³ 1682 (el. tidigare) blev han medlem i Collegium medicum, 1690 eller 91 dess preses. 1691 fick han titeln arkiater. 1689 adlades han under namnet Lohreman. Han dog av njur- eller gallsten 1694, 54 år gammal, och jordfästes i Solna kyrka efter begravningsgudstjänst i Riddarholmskyrkan hedrad med Karl XI:s närvaro.

Av hans söner kan nämnas Thomas Fredrik, som blev militär och stupade i Ukraina 1709, och Gustaf (båda dess skrevs in vid Uppsala universitet 1688, tio sep. fem år gamla), som under sin europeiska resa i Rom 1698 blev katolik och därmed portförbjuden i Sverige. Han blev med tiden bl. a. kammarherre i Vatikanen, anställd i Propagandakongregationen och kanik i en av Roms många kyrkor. Han understödde resande svenskar i Rom, gav ut en skrift mot lutherdomen och brevväxlade med släkten och andra svenskar. Med honom dog ätten ut 1748.

Angående namnets stavning har jag valt att genomgående skriva Lohrman, vilket verkar vara den vanliga formen för Gustaf Lohrman, och som också motsvarar de tyska Lohrmanns stavning och den adlade formen Lohreman. Annars fanns flera stavningsvarianter, särskilt längre tillbaka i tiden, vanligast Lårman, men också Laarman, Lorman och Låhrman.¹¹

Om den botaniska trädgården

Botaniken i Uppsala

När universitetet återupprättats 1595 stod professuren i medicin, dit botaniken under hela 1600-talet hörde, obesatt ända till 1613. Mellan 1610 och 1613 undervisades i botanik inom professorn Johannes Rudbeckius' privata grundläggande skola. 1628 blev Johan Frank utnämnd till »ordinarius Botanicus och Anatomicus».

Varför en botanisk trädgård?

För en kvalificerad undervisning i botanik räcker det naturligtvis inte att läsa och berätta om växterna, inte heller se pressade växter i herbarier. Även om exkursioner förekom redan i J. Rudbeckius skola, så kan man inte uppnå systematik i studiet genom vad man råkar få se på vägen, och man kan förstås inte se exotiska växter. Dessa var också nödvändiga för många mediciner, och måste för apotekens del köpas dyrt utomlands. Här har vi två skäl att anlägga en botanisk trädgård, undervisning och läkemedelstillverkning, men det tillkommer ett som var minst lika viktigt på 1600-talet, nämligen äran. Att ha en välförsedd botanisk trädgård tydde på att man var ett framstående universitet och gav landet anseende som vetenskapligt intresserat. Ändå var det långt ifrån alla som såg saken på det sättet, och det förklarar troligen att det tog tjugo år att förverkliga projektet. För vissa var praktik och över huvud taget naturvetenskap oviktiga. Det kan vara värt att minnas när man läser *Horticultura Nova Upsaliensis* försvarstal för sig själv mot anklagelsen att vara oviktig och komma med nyheter.

Botaniska trädgårdens tillkomst

År 1637 vid kansler Axel Oxenstiernas visitation av universitetet hör vi för första gången talas om att inrätta en botanisk trädgård. Oxenstierna föreslog platsen nedanför gamla akademien och den del av kungsträdgården, dvs. Riddartorget och ner längs Trädgårdsgatan i 1900-talets kartbild, som lämplig. Det blev dock inget av planerna trots att de nämndes flera gånger under de följande åren, och drottning Kristina skänkte hela området till staden i stället. Att man inte passade på när man hade en färdig trädgård inpå knuten tyder, som Swederus påpekar, inte på någon stor entusiasm.

Olof Rudbecks roll

I stället blev det Olof Rudbeck som på eget initiativ, på egen bekostnad och med sitt eget arbete skaffade växter från Holland och hyrde in sig i privata trädgårdar på andra sidan ån från 1654 eller 1655. Den första lokalen som han använde hyrde han av sin svärmor borgmästarinnan Lohrman, Gustaf Lohrmans mor. Snart kom han till en trädgård i en del av nuvarande Linnéträdgården, som utvidgades efter hand, och 1662 skänkte han hela anläggningen till universitetet. Även i fortsättningen var det dock han som var dess eldsjäl, och efter hans död 1702 förföll den alltmer fram till sin nya blomstring under Carl von Linnés ledarskap.

Rudbeck gav ut växtförteckningar, och enligt den tredje och sista från anläggningens höjdpunkt 1685 fanns hela 1 873 arter, vilket enligt Rudbeck själv gjorde den till den bäst utrustade i hela Europa förutom den i Paris. Det blev i längden för betungande för Rudbecks ekonomi att bekosta de flesta inköp och förbättringar, och trädgårdens kvalitet blev därför beroende av universitetets obetydliga bidrag och osäkra statsanslag. När dessa upphörde 1685 började trädgårdens nedgångsperiod.

Gustaf Lohrmans medverkan

Som jag nämnde hyrde Rudbeck för trädgårdens första upparbetande in sig i Gustaf Lohrmans mors trädgård (hans far dog 1649, så modern förfogade som änka över sin ekonomi). Gustaf, som 1654 var fjorton år gammal, kunde om han hade goda relationer med sin släkting följa trädgårdens utveckling från början. Om han var inresserad, vilket han om han är disputationens författare tydligen var, kunde han alltså känna till den nästan lika bra som Rudbeck själv, och hade kanske rent av hjälpt honom att bygga det drivhus som han ungefär fem år senare beskriver. Sedan gjorde han som vi har sett en insats för att göra svågerns sinnrika drivhuskonstruktion känd, och 1664, efter disputationen, for han till Holland på Rudbecks uppdrag på en av de många växtuppköpsresor, som Rudbeck och hans studen-

ter och andra medhjälpare gjorde för att utöka bestånden. Om detta resonemang är riktigt har också *Horticultura Nova Upsaliensis* större källvärde än Swederus tillerkände den (se nedan).

Det märkliga drivhuset – uppgift

Enligt *Horticultura Novas* skildring var orsaken till att Olof Rudbeck uppfann konstruktionen med kontinuerlig uppvärmning underifrån att ingen dittills hade lyckats få de exotiska växterna att överleva vårt klimat. Detta drivhus blir då själva förutsättningen för att kunna ha en botanisk trädgård av någon betydelse i Sverige.

Husets konstruktion och utseende

Olof Rudbeck uppger att han både bekostat och själv byggt trädgårdens hus. Han kan säkert ha fått idén till det lilla drivhusets konstruktion i antika skrifter, där det finns rörsystem för uppvärmning och liknande, men den utformning som drivhuset fick har han utan tvivel kommit på själv. Olof Rudbeck var ju inte heller den som saknade nya idéer.

En viktig detalj är påpekandet att beskrivningen med måttangivelser visar huset »något större» än det är i verkligheten. Denna omständighet tar Swederus (s. 18) som intäkt för att hela skildringen »sålunda i sjelfva verket endast uppställer en ideel bild af ett dylikt varmhus», varför han helt förbigår den. Jag tycker i stället att den visade uppriktigheten styrker beskrivningens värde som källa, om man bara minskar alla måtten något »med hänsyn till det helas proportioner» (HN tes 7).

När det gäller att rekonstruera husets utseende kan vi gå till den mycket utförliga beskrivningen i *Horticultura Novas* tes VII. På grundval av den kan vi göra en noggrann skiss av byggnaden. Den stora bilden föreställer huset i genomskärning och den lilla bilen visar det från södra långsidan. Man kan steg för steg följa konstruerandet av huset genom beskrivningen i tes VII.

En detalj är dock oklar, nämligen var ugnen sitter i höjddled. Uttrycket underjordisk eld borde innebära att ugnen ligger nere vid hålligheten under gallret, vilket också stämmer med tanken att dess uppgift är att ersätta kolen med en något mindre direkt verkande hetta. Men hållighetens höjd är bara en fot, och ugnens öppning in mot drivhuset skall vara två fot på alla sidor. Om denna placering inte är möjlig skulle ugnen sitta ovanför jordbädden och släppa in värmen uppe i luften ovanför plantorna. Frågan är då om inte värmen i så fall går rakt ut genom fönstren, och om det kommer rökgaser på växterna. Det problemet slipper man väl i stort sett om man i ugnen liksom under gallret har glödande kol, inte öppen eld, och så

var det säkert, som i tidens kakelugnar. En annan fråga är var växterna har bäst nytta av värmen. Frågan var ugnen satt lämnar jag alltså öppen. Jfr skissen s. 48.

Det är också intressant att jämföra vår skiss med monumentalbilderna i Rudbecks *Atlantica*. Det kan vara till hjälp att jämföra dessa med Schefferus' beskrivning nedan, så att vi får husens placering och uppgifter klart för oss. Om vi kommer ihåg att vårt uppvärmda drivhus, som ligger i fonden mellan de större växthusen, är högst tre meter högt och säkert inte fullt så ståtligt med halvkolonner och ornament som det avbildas, så kan vi få en ganska bra bild av hur set såg ut i Uppsala Universitets första botaniska trädgård. Jfr bild.¹⁵

Johannes Schefferus beskriver trädgården och dess byggnader i sin bok *Upsalia* på följande sätt:¹⁶

Adjiciendum aliquid de Horto Academico. Eum primus auspicio ac voluntate Gloriossissimæ Caroli Gustavi anno 1657 adornavit instruxitque O. Rudbekius, Medicinæ Profes. celeberrimus. Situs est ab septentrionali urbis parte, prope portam, quam appellant Suartebekens tullport, a vicinia Suartebeken nominata. Structura ejus prorsus elegans egregiaque. Ab Orientali occidentaliqve parte domus habet spaciosas, columnis crebris pulcherrime distinctas, inter quas januæ patientissimæ cum fenestris, quæ hiberno tempore possunt claudi, una cum tecto, quod totum facilimo negotio ad posteriora submoventur, ædificioqve, cum sic usus postulat, iterum imponitur. In illis ædibus omne genus herbarum, stirpium, arborum peregrinarum servatur. Est ab extremo harum ædium, ubi ad formam litteræ V velut coeunt, minor aliqua ædicula, tota undiqvae et a lateribus et in summo vitreis fenestris clausa, quæ et ipsæ, quando visum, possunt submoveri, cum fornace subterraneo, in qua primo vere semina foveantur, ut adulta deinde nivibus decedentibus, et cessante frigore, transferri possint in loca alia, et sic ad maturitatem suam perducì, quod sine istiusmodi subsidio non posset in tanta ætatis brevitate.

Det bör tilläggas något om den akademiska trädgården. Den pryddes och anlades först under kung Carl Gustafs, ärofull i åminnelse, beskydd och enligt hans vilja år 1657 av den berömda professorn i medicin Olof Rudbeck. Den ligger i stadens norra del, nära den port, som kallas Suartebekens tullport; p. g. a. närheten till denna port kallas stadsdelen Suartebeken. Dess struktur är mycket elegant och förnämlig. I sin östra och västra del har den rymliga hus, vackert prydda med många kolonner, mellan vilka det är mycket vida öppningar med fönster, som vintertid kan stängas tillsammans med taket, vilket helt och hållet med en mycket enkel operation flyttas undan bakåt, och när det behövs åter läggs på huset. I dessa byggnader förvaras alla slags främmande örter, växter och träd. Vid dessa byggnaders bortre ändar, där de går samman liksom bokstaven V, står en mindre byggnad, åt alla håll både på sidorna och upptill helt täckt av glasfönster, vilka också de när det tycks lämpligt kan tagas bort, med en underjordisk ugn. I denna byggnad vårdas fröna först om våren, så att de vuxna när snön har försvunnit och kylan upphört kan flyttas över till andra platser; och på så sätt växa till sin mognad, vilket utan ett stöd av detta slag inte vore möjligt under en så kort sommar.

Schefferus bild motsvarar inte riktigt den som ges i *Horticultura Nova Upsaliensis*. För det första skall det lilla drivhuset ha glas på alla sidor, och troligen även i taket (uttrycket *in summo* kan betyda både *längst upp* och *på*

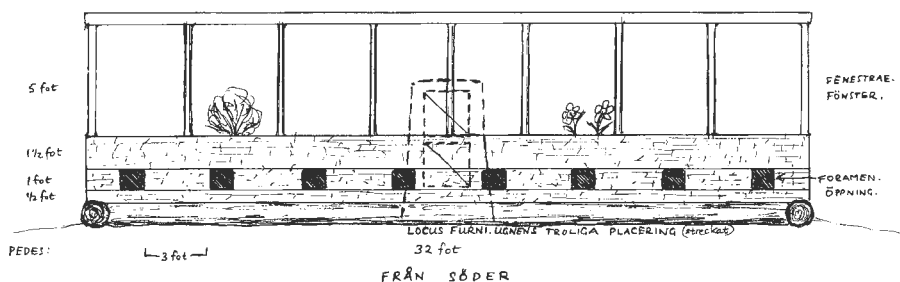
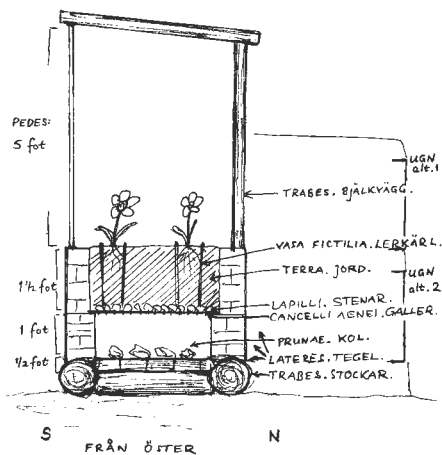
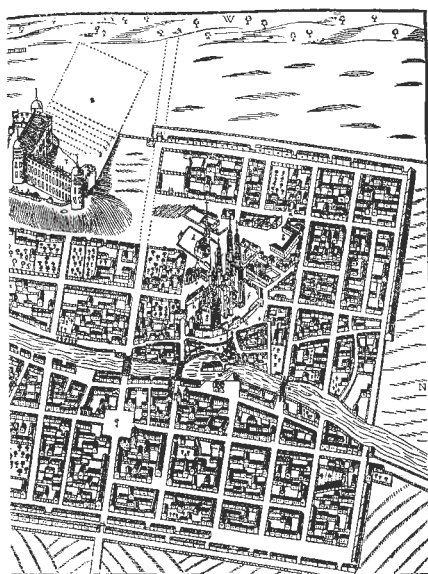
ovansidan), och för det andra skall ugnen vara underjordisk. Jag anser att man snarare skall lita på *Horticultura Nova*, som ger en grundlig beskrivning. Uttrycket *cum fornace subterraneo, med en underjordisk ugn* kan förresten vara en förkortning eller missuppfattning av *Horticultura Novas* beskrivning av *furnus, ugn*, samt dess *beneficio ignis subterranei, tack vare underjordisk eld*. Det syftar säkert på att värmen kommer underifrån. Schefferus hade naturligtvis själv sett anläggningen, men detta uttryck skulle kunna vara en reminiscens från hans läsning av *Horticultura Nova*.

Termometrarna

De *thermometrae* som beskrivs mot slutet av tes VII är värda en kommentar. Uppenbarligen är de vätsketermometrar – de visar *värmebalansen genom den inneslutna vätskans höjning och sänkning*. Eftersom det inte finns någon reservation om att de inte finns där nu men skulle vara en god idé el. dyl., utan de föreskrivs på samma sätt som allt annat i tes VII (*gerundivum collocandae* – bör *placeras*) tyder texten på att de faktiskt fanns i huset.

Om uppgifterna i Anna Beckmans uppsats om Celsiustermometern i *Lychnos*¹⁷ är riktiga, och om jag har översatt och tolkat riktigt, så är detta omnämnande av vätsketermometrar från 1664 närmast sensationellt. I denna uppsats står (jag citerar) att *Drossander visade en termometer på sitt kollegium i Uppsala 1685 / . . / Men då var det gastermometrar som användes. Det var först med de s. k. florentinska vätsketermometrarna, som dessa temperaturmätare kom i mer allmänt bruk. / . . / Astronomiprofessorn Pehr Elvius d. ä. har skildrat termometrar / . . / 1715 skriver han i en uppsats om vätsketermometrar: Sådana termometrer finnes för några åhr sedan i Stockholm af en lampblåsare, Edward Palmburg benämnd, wäl förfärdigade.*

Hur det egentligen förhåller sig med detta kan jag förstås inte reda ut i denna lilla uppsats, varken om vätsketermometrar f. ö. var okända i Sverige vid denna tid eller om sådana fanns i Olof Rudbecks uppvärmda drivhus. Det är inte i princip otroligt, eftersom Rudbeck gärna prövade nya lösningar oh konstruktioner. Om han var först med den kan man gissa att han sett dem i Leiden. Hur som helst är uppgiften intressant.

Drivhusets konstruktion enligt »Horticultura Nova Upsaliensis». Skiss av Georg Stenborg 1994.

Noter

1. Annerstedt: *Uppsala Universitets historia. Bd II: 2*, s. 222.
2. Rudbeck, Johannes: *Bibliotheca Rudbeckiana*. Bibliografi. Stockholm 1918.
3. Beckman, Anna: »Anders Celsius och den hundragradiga termometerskalan. Några notiser.» Ur *Lychnos* 1969–70. Jfr nedan.
4. Eriksson, Gunnar: *Botanikens historia i Sverige intill år 1800*. Lychnos-Bibliotek 17:3.
5. Lindroth, Sten: »Uralstringen. Ett kapitel ur biologiens äldre historia» i *Lychnos* 1939. Uppsala 1939.
6. Digby, Kenelm: *Vegetatio Plantarum*, Amsterdam 1663, s. 78 ff. UUB, Wallerska samlingen.
7. Columella, Lucius Iunius Moderatus: *De re rustica / Rei rusticae libri XII*. Palladius, Rutilius Taurus Aemilianus: *Opus agriculturae / De re rustica Libri XIV*.
8. I UUB:s, »Carolinas», svarta katalog står han som Konstantin IV.
9. Det finns två ganska olika upplagor av Konstantin VII Porfyrogennetos' *Geoponica*, dels *Geoponica sive De re rustica* med latinsk-grekisk parallelltext, tryckt i Leipzig 1781, dels den *Geoponica sive de re rustica* som kallas *De agricultura* i sidhuvudena och har grekisk text först och latinsk senare i bandet, tryckt i Basel 1538–40. Detta verkar vara den bok detta syftar på. Jfr not till textstället.
10. Heresbach, Konrad: *Rei rusticae libri IV*. Köln 1570.
11. Bartholinus, Thomas: *De domestica Danorum medicina*. Hafniae/Köpenhamn 1666, p. 506, enligt Swederus sidan 14. Citatet enl. Swederus.
12. Denna skildring bygger på Svenskt bibliografiskt lexikon och Elgenstierna: Elgenstierna, Gustaf: *Den introducerade Svenska Adels Ättartavlor*. Stockholm 1925–36.
13. Gilllingstam, Hans: art »Gustaf Lohrman» i *Svenskt Biografiskt Lexikon*. Stockholm 1917–.
14. I Uppsala Universitets matrikel noteras att han och hans bröder, p. g. a. sin ålder kan man förmoda, ej svor eden (N. j. = non jurarunt). *Uppsala Universitets Matrikel*, bd 1. Ed. Aksel Andersson. Uppsala 1900.
15. Detta laboratorium är omnämnt i Sten Lindroths svenska lärdomshistoria, Stormaktstiden, s. 516. Lohrman nämns också, på s. 517. Urban Hiärne blev f. ö. Gustaf Lohrmans efterträdare både som livmedicus och som præses i Collegium Medicum.
16. Se t. ex. Elgenstierna.
17. Rudbeck: *Atlantica. Taflor*. facsimil Uppsala 1938.
18. Citat ur Johannes Schefferus: *Upsalia*, Uppsala 1666, s. 272, efter Swederus, s. 18.
19. Beckman, Anna: »Anders Celsius och den hundragradiga termometerskalan. Några notiser.» i *Lychnos* 1969–70, s. 340–347.

Summary:

OLOF RUDBECK'S HORTICULTURA NOVA UPSALIENSIS

By

GEORG STENBORG

This paper consists of an edition with a Swedish translation and a commentary of a dissertation called *Horticultura Nova Upsaliensis*, published in Uppsala in 1664. Its subject is twofold. In the first half of the text the subject is about gardening in general, based upon ancient and 16th century literature, like Columella, Palladius, and the Flora of Ioh. Bapt. Ferrarius. There are some quotations in the margin to these books, which are discussed as to how they are used in this context.

The second half of the dissertation is concerned about describing the greenhouse

constructed by Olof Rudbeck for his project the Botanical Garden for Uppsala University. It was only thanks to this construction, where the plants are heated by coals laid underneath the very garden bed in the house, that he succeeded to grow southern plants in the cold Swedish climate with its short summer. He now could start much earlier in the spring and move the bigger plants outside or to the bigger greenhouses to mature. A drawing of this house is included, made from the description in the *Horticultura Nova*, with the parts named in Latin and Swedish. There is also a contemporary picture of the garden with this little seed-house from Rudbeck's *Atlantica*, but this might well be somewhat exaggerated and embellished.

The respondent student, Gustaf Lohrman, probably wrote his dissertation himself, although this was not always the case in this period. Being a brother-in-law of Rudbeck he was well informed of the garden, and after the disputation he went to Holland on behalf of his professor to buy new plants for the garden. He got his doctorate in Leyden three years later. Still later he became the doctor of the king of Sweden.

Författarens adress: Fil. kand. Georg Stenborg, Rackarbergsg. 28, 752 32 Uppsala.

RAGNAR INSULANDER

På Floras och Faunas förtjusande fält

Pehr Gustaf Lindroth – en okänd linnean

ÅR 1789 VAR DET politiska läget i Sverige dramatiskt. Detta år genomfördes kupppartat den kanske mest betydelsefulla privilegieutjämningen i vår historia. Gustav III och det ofrälse ståndet gick samman och gav i stort sett alla lika rättigheter till ämbeten och skattefri jord. En del bördor utjämnades och bönderna tillförsäkrades rätten att mot billiga villkor inköpa kronans gårdar. Kungen hade året innan startat ett krig mot Ryssland. I Finland, där striderna fördes, gjorde flera officerare, i det s. k. Anjalaförbundet, myteri. Några mil öster om Helsingfors i Lovisa befann sig Upplands regemente och tillika dess fältskär Pehr Gustaf Lindroth. I ett brev till Carl Peter Thunberg i Uppsala skrev han och berättade om sin situation:

Nyheter i Politiquen äro mångahanda dem Hr Professorn bättre och närmare känner än jag, men nyheterna i den nöjsamma Naturalhistorien [är] för mig aldeles i tysthetens dvala. I stället för Floras och Faunas förtjusande fält, nödgas jag vandra emellan de sjukas bedröfliga sängar och höra döendes sista förfärliga suckar. När skall detta förändras? Mätte jag dock än få se den dag då jag får råka den älskade Natural Historiens vänner och förnöja mig af Deras sällskap.¹

Pehr Gustaf Lindroth, som året därpå blev Förste Expeditionskirurg vid arméns flotta och vid krigsslutet förärades en Assessorstitel, var inte bara läkare utan dessutom naturforskare med ornitologin som specialitet. Numera är han nästan helt bortglömd men under sin samtid nådde han en viss ryktbarhet. Framför allt gav uppbyggandet av den Grillska fågelsamlingen i Söderfors honom många vackra vitsord. Någon fågelintresserad läsare av idag kanske känner igen Lindroths namn i samband med slagugglan. Han är nämligen auktor för *Strix uralensis liturata*, den västliga rasen av slagugglan.²

Nyupptäckt källmaterial gör att bilden av honom kan kompletteras. Detta material har inte tidigare behandlats i sin helhet. Delar av det har blivit föremål för undersökningar av Nordlander och av Sundquist.³ Sundquist nämner i sitt förord att det också ska finnas en intressant resedagbok från Lindroths resa till London 1788 i privat ägo. När jag eftersökte dagboken

fann jag att materialet 1976 hade blivit splittrat på två ägare. Båda var ovetande om vad de förvarade i sina bokhyllor och släktkistor. Förutom dagboken från 1788 fanns bl. a. en dagbok från en resa till Åland 1786, flera testamenten och bouppteckningar efter Lindroth.⁴ Dagböckerna och det andra materialet gör det möjligt att få en närbild av en amatörforskares arbete under slutet av 1700-talet. Vi ska följa Lindroth på den del av »Floras och Faunas» fält som var hans specialitet: ornitologin. Först en kort bakgrund.

Rudbeck d. y. och Linné

Kring sekelskiftet 1700 sker en förändring i Sveriges ornitologihistoria. Ett av »... antik spekulation, medeltida fabeltro och protestantisk teologi präglad naturfilosofiskt betraktelsesätt» börjar ersättas av ett och på egna naturstudier grundat undersökande av fågelvärden.⁵ Denna utveckling tog lång tid och skedde gradvis.

En lämplig startpunkt för den moderna svenska ornitologin är den 22 maj 1695. Då sköt Olof Rudbeck d. y. en göktyta vid Älvkarleby i norra Uppland.⁶ Fågeln beskrev han sedan noggrant över sex trycksidor i sin resedagbok och tillfogade även en naturtrogen avbildning. Den resa han genomförde sommaren 1695 till Lappland resulterade i att åtminstone 30 nya arter upptäcktes eller åtminstone för första gången beskrevs på ett identifierbart sätt.⁷ Sammanlagt innebar Rudbecks insats vad gäller artkunskapen att den svenska artlistan växte från ca 70 till nästan 170 arter under tiden 1690 till 1710.⁸ De flesta avbildades i den opublicerade »Fogelboken». Dessutom är de föreläsningar om fåglar Rudbeck höll 1727–29, som Linné för övrigt bevisade, troligen den första egentliga undervisning i ornitologi som förekommit i Sverige.⁹

När Linné 1735 presenterade sitt natursystem togs nästa viktiga steg. Första upplagan av *Systema Naturæ* ger en översikt över naturens tre riken på 12 foliosidor.¹⁰ Fåglarna tar inget stort utrymme utan får plats på en tredjedels sida. Det är ju främst den botaniska systematiken som gjort Linné känd men även ornitologin drog stor nytta av hans arbete. Här gavs grunden för ett gemensamt vetenskapligt språk, ett enkelt sätt att namnge och beskriva de olika artera. Utan denna grund hade det varit betydligt svårare för ornitologin att utvecklas vidare. *Systema Naturæ* kom ut i ständigt nya och utökade upplagor. Men än viktigare för den svenska ornitologin var hans *Fauna Svecica* som kom ut 1746, andra upplagan 1761. »The world had never seen so compendious, and at the same time so complete a local zoology before»¹¹ är ett omdöme som säger en del om verkets betydelse. Nu kanske inte Linné ska ges hela äran. Antalet nya arter som redovisas i de båda upplagorna av *Fauna Svecica* är inte fler än ett tjugotal. Linné är på ornitologins område mycket beroende av Rudbeck d. y. Dessutom hade han

flera andra uppgiftslämnare att tacka för ett stort antal av arterna till sin fauna. Framförallt bör Johan Leche nämnas. Redan i sin ungdom hade Leche börjat samla insekter och fåglar i trakten av Simonstorp i Skåne och vid ett besök i Stockholm 1744 hade Linné studerat hans ornitologiska anteckningar.¹²

Ornitologer under 1700-talets andra hälft

Den nedgång som märks i andra vetenskaper under gustaviansk tid drabbade inte naturalhistorien i någon större utsträckning.¹³ De naturvetenskaper som fortsatte att blomstra var först och främst botaniken men även zoologin och då framförallt de två delområdena ornitologin och entomologin.¹⁴ Att just ornitologin till och med blev något av modevetenskap kanske kan förklaras med att fåglarna var speciellt lämpade som estetiska studieobjekt. Dessutom var ornitologin tämligen onyttig vilket väl också gjorde att den inte framstod som så tråkig utan lämpade sig bra till de prestigefyllda skrytprojekt i form av fågelkabinett och planchverk som skapas under denna tid. Nyttoargumenten hade dock inte spelat ut sin roll och som vi ska se längre fram betonar Lindroth den ekonomiska nytta som ökade kunskaper i ornitologi kan föra med sig. Samtidigt med detta mångformiga fågelintresse kan vi under denna tid följa hur ornitologin alltmer avgränsas som en strikt vetenskaplig disciplin. Ornitologin var troligen också den första zoologiska deldisciplinen som utkristalliseras som en vetenskap i modern mening.

Efter att Linné lagt grunden med sin *Systema Naturæ* och *Fauna Svecica* kunde kartläggandet och upptäckandet av nya arter ta fart på allvar. Nu fanns det ett gemensamt vetenskapligt språk och ett alltmer vedertaget sätt att namnge fåglarna. Systematiken och sättet att beskriva de olika arterna hade fått den fasta grund att stå på som tidigare saknats. Detta gjorde också att det var tämligen lätt för amatörer att göra en insats för vetenskapen. Det fanns fortfarande gott om vanliga fåglar som inte hade beskrivits. En del arter hade sammanblandats, andra hade felaktigt blivit beskrivna som egna arter. Studier av fåglarnas beteende, häckning och utbredning var också lämpade för dessa amatörer.

Överallt i Sverige fanns det samlande naturalhistoriker. Löwegren, som är den som noggrannast undersökt 1700-talets samlare och samlingar, menar att en förteckning över dessa även i stort sett blir en förteckning över samtidens alla läkare och präster.¹⁵ Dessutom var intresset spritt bland andra yrkesgrupper. Apotekare hade ofta samlingar och även bland godsherrar och andra högreståndspersoner var naturalhistorien högsta mode. Kontakterna var täta mellan olika samlare. Man bytte dubletter, lånade

böcker och hjälpte varandra med att fylla ut de luckor som fanns i Linnés arbeten.

Rudbecks och Linnés efterföljare på ornitologins område, Pehr Gustaf Lindroths kollegor, är inte fler än att en kort presentation av dessa den tredje generationen fågelkännare är på sin plats. Det rör sig om tre kammarlärda, ett par bruksherrar med stort intresse för fåglar och sist men inte minst om tre »amatörer». I tur och ordning är dessa:

Carl-Peter Thunberg (1743–1828) blev Linnés mest framgångsrike lärjunge. Han utforskade bl. a. Kapkolonins och Japans flora och fauna. Hans insatser för ornitologin berör främst dess exotiska del. I en artikel 1798 beskrev han även en handfull nya svenska arter som han hade fått tillsända av amatörer ute i landet.¹⁶ Dessutom hade han ett omfattande manuskript om svenska fåglar och systematik under utarbetande.¹⁷

Anders Sparrman (1748–1820) var linnélärjunge, världsomseglare, professor i naturalhistoria i Stockholm, m. m. Han hade 1778–98 tillsyn över Vetenskapsakademiens naturaliekabinett men fick kritik för sitt sätt att sköta det. Hans insats för ornitologin består, förutom det exotiska material som han hemförde, främst av de två praktverken *Museum Carlsonianum* och *Svensk Ornithologie*.

Anders Jahan Retzius (1742–1821), professor i naturalhistoria, ekonomi och kemi i Lund. Han lade grunden till Lunds universitets zoologiska samlingar samt arbetade också med tredje upplagan av *Fauna Svecica* vars första band, där bl. a. fåglarna behandlas, var det enda som kom ut.¹⁸ Enligt Sven Nilsson var Retzius en skicklig ornitolog som själv studerat och beskrivit flera av de nya arter som tredje upplagan av *Fauna Svecica* redovisar.¹⁹

Gustaf von Paykull (1757–1826), hovmarskalk och friherre, är mest känd som entomolog och som sådan en internationellt erkänd auktoritet. Själv värderade han dock ornitologin högre och planerade att ge ut en stor fågelbok.²⁰ Hans naturaliekabinett på Vallox Säby söder om Uppsala, med framförallt fåglar och insekter, blev så småningom den största privatvägda samling som förekommit i Sverige.²¹

Gustav von Carlson (1743–1801), gjorde ämbetsmannakarriär och blev statssekreterare. Förutom intresse för mystik, andeskådning och konst var ornitologin hans stora passion. Han anlade en stor park på sitt gods Mälby i Södermanland och höll fåglar i en stor voljär. I samlingen av uppstoppade fåglar, som var en av de största i Sverige, fanns många sällsynta exotiska arter. Han publicerade ett par ornitologiska artiklar, däribland den senare så starkt kritiserade om falksläktets systematik.²²

Samuel Ödmann (1750–1829) torde vara den mest kände av amatörerna. Under studietiden kom han under den åldrade Linnés inflytande. Som ung präst utforskade han skärgårdens fågelliv och under 1780-talet var han en av de flitigaste medarbetarna i Vetenskapsakademiens Handlingar. Hans

artiklar om salskraken, skröntärnan, tobisgrisslan och andra skärgårdsfåglar är fortfarande läsvärda. Som ung var han en hängiven friluftsmänniska som jagade, fiskade och studerade fåglar ute i skärgården. Han drabbades så småningom av den så kallade »skärgårdsfrossan». Den gjorde att han inte stod ut med kyla och gjorde honom bunden till ett liv inomhus, liggande i sängen för resten av sitt liv. Enligt Gunnar Brusewitz rörde det sig om en slags malaria som spreds av olika myggarter och som började längs östkusten långt in på 1800-talet.²³ Det framgår dock av några brev att han var medveten om att det delvis rörde sig om hypokondriska problem.²⁴

Pehr Gustaf Tengmalm (1754–1803) var läkare och redan som student i början av 1770-talet hade han intresserat sig för fåglar och blev med tiden en skicklig fältornitolog. Under 1780-talets början vårdade han Le Febures naturalie-samling i Gimo.²⁵ Han blev senare provinsialläkare i Västmanland och bosatt i Eskilstuna och Västerås. Han publicerade inte mycket men de fyra bidrag som kom in i Vetenskapsakademins handlingar är av god kvalitet och hans uppsats om ugglesläktet är en klassiker. Enligt Sparman hade han också en ny svensk fågelbok under utarbetande som skulle kunna ersätta Linnés föråldrade uppgifter i *Fauna Svecica*.

Pehr Osbeck (1723–1805) var präst och naturforskare. Som en av Linnés käraste lärjungar blev han ivägsänd på en ostindienresa 1750. Dessutom arbetade han på en detaljerad sockenbeskrivning över Laholm. Den naturvetenskapliga delen, som aldrig blivit tryckt och som innehåller uppgifter om den lokala fågelfaunan, är nu under utgivande.²⁶

Pehr Gustaf Lindroth

Den fjärde »amatören» var Pehr Gustaf Lindroth.²⁷ Han föddes den 26/5 1758 på gården Höje vid Ombergs Djurgård, i Västra Tollstads socken i Östergötland. Hans far var djurvaktare och sedermera hovjägare på Ombergs djurgård, en femton kilometer lång och fyra meter hög inhägnad med hundratals kron- och dovhjortar.²⁸ Familjen var stor och Pehr Gustaf föddes som nummer fem i en syskonskara av sammanlagt åtta barn. 1772 började han vid gymnasiet i Linköping och fem år senare var han färdig för högre studier. Han hade då redan varit informator i tre olika familjer.

Det är troligt att hans naturintresse redan hade väckts under ungdomsåren, sannolikt påverkad av fadern som var hovjägare. Linné hade besökt djurgården 1741 på väg hem från sin Öländska och Gotländska resa.²⁹ Kanske levde minnet av detta besök kvar i djurvaktarbostället under Lindroths tid. Jakt och naturintresse var och är ju ännu intimt förknippade med varandra. På Lindroths tid var det, i brist på tillräckligt bra kikare, dessutom nödvändigt att skjuta de fåglar man ville studera.³⁰ Tidens största ornitologer var också ofta utmärkta skyttar.

Pehr Gustaf Lindroth 1758–1809, regementsfältskär och ornitolog. Efter ett fotografi av samtida siluettbild, målad på glas.

Sina första bekantskaper med naturalhistorien i mera akademisk mening torde Lindroth ha fått under tiden som gymnasist i Linköping. På 1760-talet började olika naturalier strömma in till gymnasiet från olika donatorer.³¹ Där fanns bl. a. koraller, snäckor, en uppstoppad sköldpadda, spritkonserverade djur och olika kuriositeter. Undervisningen i naturalhistoria sköttes av lektorn i matematik, Johan Törner, som även gav ut en lärobok i ämnet, *Utkast til föreläsningarna öfwer naturkunnigheten hållne i Linköpings gymnasio* (Linköping 1758). Efter ett mellanspel 1762–66 återtog Törner undervisningen i naturalhistoria och bör ha varit verksam under den tid på 1770-talet då Lindroth var elev.

Att Lindroth är uppvuxen alldeles intill sjön Tåkern torde inte heller vara oviktigt. Ett betydande fågelsträck passerar årligen Omberg och Tåkern och trots att den stora sänkningen av sjön skedde först 1844 var fågellivet mycket rikt även på Lindroths tid.

Samma år som Linné dog, 1778, skrevs Lindroth in vid Uppsala universitet och kom under Anders Johan Hagströms inseende. Hagström, adlad Hagströmer, blev professor i anatomi och förestod utbildningen av militärläkare under kriget i Finland 1788. Hagström, som blir en av Lindroths

vänner, hade en naturaliesamling med bl. a. kinesiska insekter, ett herbarium och konkylier.³² Redan 1781 stoppade Lindroth upp ett tjugotal fåglar för Vetenskapsakademiens räkning, däribland berggub, hökuggla, skata, talgoxe, gulspärva och en papegoja från Surinam.³³ Snart blev Lindroth introducerad i en krets av naturalhistoriker. Thunberg, Sparrman, botanikern Bergius, läkarna af Acrel och Tingstadius, var några av de som tog honom under sitt beskydd.³⁴

Lindroths hela livsinsats skedde i Linnés anda. Han studerade aldrig direkt för Linné själv men är ändå en typisk linnéan. Hans beundran för Linné går inte att ta miste på. Så här låter det i ett av hans brev: »Hvad är Natural-Historien utan Systeme? Hvad Buffon utan Linné, vår odödlige von Linné?»³⁵ Den engelske ornitologen John Latham som Lindroth besökte 1788 får beröm för att han står på rätt sida. Latham omtalas som en stor älskare av »Systemet» och för sin vördnad inför Linné.³⁶

1782 blev Lindroth kompanikirurg vid arméflottans eskader i Stockholm och året därpå kom han till Söderfors som bruksfältskär. Samarbetet med brukspatron Adolph Ulric Grill blev avgörande för Lindroths utveckling till framstående ornitolog. Här inledde Lindroth sitt arbete med naturaliesamlingen och gjorde ett flertal insamlingsresor för brukspatron Grills räkning. Efter några år hade han en fast ersättning á 200 Rdr om året för sina sysslor som museiintendent och taxidermist.

1787 blev han regementsfältskär vid Upplands regemente och deltog i kriget mot Ryssland 1788–1790. Han utnämndes till Förste Expeditionsskirkirurg vid arméns flotta och hedrades vid fredsslutet för sina insatser med titeln Assessor. Tre år senare gifte han sig med Hedvig Regina Arrhenius som avled 1795 barnlös efter bara två års äktenskap. Lindroth gifte sig en andra gång 1798 med Maria Wilhelmina Graaner och de fick fyra döttrar. Vid den här tidpunkten hade Lindroth stadgat sig i Uppsala och flyttat in i en fastighet på Kungsängsgatan 13, mitt i centrum. Huset finns fortfarande kvar om än mycket förändrat sedan 1700-talet. Lindroth genomförde själv två större tillbyggnader som sedan har följts av flera under 1800- och 1900-talet. Vid den senaste renoveringen 1983 återfanns orginaltapeter i några rum. Lindroths stora sal hade en vacker tapet där joniska kolonner avbildades.³⁷

Ända fram till sekelskiftet fortsatte Lindroth sitt arbete inom naturalhistorien vid sidan om sina militära uppdrag. Han fick permission 1788 och 1797 för att kunna göra insamlingsresor. Arbetet med naturaliesamlingen i Söderfors blev något av hans livsuppgift. Efter att han på oklara grunder skiljts från samlingen 1797 är det svårt att bedöma i hur stor utsträckning han arbetade vidare med naturhistoriska uppdrag. Artikeln om sillkungen från 1798 är det sista han publicerar men vi vet att han aktivt hjälpte Retzius i redigerandet av tredje upplagan av *Fauna Svecica* som kom ut

1800. Eventuellt fortsätter han att skicka fåglar till naturaliekabinettet i Söderfors ännu en bit in på 1800-talet. Han var också aktuell till tjänsten som intendent för Vetenskapsakademins samlingar efter att Quensel 1806 oväntat gått bort. Nu fick inte Lindroth tjänsten utan den gick till Olof Swartz.³⁸ Hans andra giftermål 1798, de fyra barnen som kom tätt, hans plikter som familjefar samt tjänsten som regementsfältskär är nog förklaringen till varför naturalhistorien inte fick så mycket tid.

1800 blev han ledamot av Vetenskapsakademien i Trondheim och 1805 i Vetenskapsakademien i Stockholm där han dock inte kom att spela någon aktiv roll. Han avled 1809 i lungshot och lämnade änkan och fyra döttrar efter sig.

Insamlingsresorna

Linné hade dött 1778 samma år som Lindroth kom till Uppsala och började studera till läkare. Men Linnés lärjungar var fortfarande på resande fot och flera av deras reseskildringar gavs ut. Lindroth ville också bli en resande lärjunge och försökte genom sin kontakt med Thunberg att komma med på något holländskt skepp.

Redan 1785 i Juni månad blev han kallad av den Ryska Vetenskapsakademien att bli provinsialläkare i Irkutsk, och att som naturforskare undersöka Sibirien.³⁹ Resan dit var fri med fyra hästar och lönen var 9 000 Daler om året.⁴⁰ Sverige hade redan en naturforskare i Sibirien, den finlandsfödde Erik Laxman, som samlade djur, växter men framförallt mineral.⁴¹ Genom Laxmans kontakter blev först en viss Källman föreslagen till tjänsten men Bergius ansåg honom ej nog kvalificerad. På Sparrmans inrådan fick Lindroth erbjudandet. Lindroth var osäker hur han skulle göra: Professor Bergius, Hagström, Sparrman och Tingstadius rådde honom att anta erbjudandet, men generaldirektören Acrel avrådde. Den 13 Februari 1786 skrev han till Thunberg för att få råd:

Huru skall jag göra härmed; Resa är ock blir min åstundan. Natural Historien ock i synnerhet Ornithologien torde jag där få något nytt att tjäna vettenskapen ock Fädernes Landet med. [. . .] Men vore jag förvissad om att genom Herr Professorns recommendation kunna få resa på något Holländskt skepp som jag förr haft äran med Hr. Professoren consulera om så tror jag att, jag gofve Ryssarne på båten.⁴²

På grund av oroligheter i Ryssland drogs erbjudandet tillbaka och Lindroth fick aldrig utforska Sibiriens inland. Inte heller kom han med något holländskt skepp till Fjärran Östern. De resor han genomförde blev av blygsammare format men är ändå intressanta, inte minst genom de noggranna resedagboksanteckningar han lämnat efter sig. Det rör sig om flera hundra handskrivna sidor. Dessutom har han gjort en liten sammanställ-

ning på ett par sidor över sina resor.⁴³ Den är odaterad men det är troligt att den är gjord mot slutet av hans liv. Kanske skrev han den som en sammanfattning a sin livsgärning förutom den som redan var dokumenterad i samband med Grillska Naturaliekabinetet. Förteckningen tar upp fem resor:

Resor till Värmdö och Nordupplands skärgård 1785

Om resan till Värmdö, som gjordes under ett par veckor i april 1785, finns bara de uppgifter som sammanställningen ger:

Wermdöns skärgård, hvilken besöktes vid Islossningstiden för at derifrån anskaffa de Sjöfoglar, som vid den tiden sig därstädes plägas infinna. Hvid hvilket tillfälle därstädes äfven Hr. Adjuncten Ödman, såsom en namnkunnig Natural Historicus, besöktes.⁴⁴

Att Lindroth sammanträffat med Samuel Ödmann är inte tidigare känt och det är bara att beklaga att vi inte får veta mer om mötet. Lindroth var 27 år och alldeles i början av karriären. Han hade inte publicerat något och var väl tämligen okänd utanför sin närmaste vänkrets av naturforskare. Ödmann hade hunnit bli 35 år och den första halvan av sin karriär led mot sitt slut. Han hade redan publicerat flera uppmärksammade bidrag i Vetenskapsakademins handlingar, där han framförallt redogör för flera skärgårdsfåglars »seder och hushållning».

Mötet med Ödmann kan ha sporrat Lindroth till det noggranna utforskande av skärgårdens fåglar som hans följande resor kom att innebära. Även när det gäller planerna på en revidering och komplettering av Linnés ornitologiska uppgifter i *Fauna Svecica* kan uppslaget kommit från Ödmann. Denna resa i April 1785 var alltså Lindroths första men redan 1783, då han börjat bygga upp fågelsamlingen i Söderfors, befann han sig då och då på »tillfälliga excursioner för fåglars anskaffande».

Under hösten 1785 är det dags för nästa längre resa. Under tiden 3/9 – 15/9 utforskar han skärgården utanför Älvkarleby, Karlholms och Forsmark. Det enda Lindroth skriver om dessa resor är att »dess ytterste öar och skär besökts, såsom Engsön, Fogelön, och Klippan Björn, då flere så väl sjöfoglar som strandfoglar skötos för Söderfors Naturalsamling.»⁴⁵

Åland 1786

År 1786 reste Lindroth till Åland. Om denna resa vet vi desto mer eftersom Lindroth förde en resedagbok som finns bevarad. Manuskriptet omfattar 23 sidor för tiden 18/4 – 18/5. De fyra första sidorna är ett förord där han förklarar omständigheterna kring resan, varför den gjorts och nyttan med ornitologi. Av förordet framgår också tydligt att han tänkt publicera sin

resejournal. Ännu en gång ska han ut i skärgården, denna gång vid Åland, och skjuta fågel till naturaliekabinettet. A. U. Grill har själv förklarat varför denna resa var nödvändig:

Men såsom åtskillige Hafsoglar, redan vid Gothland, taga en nordostligare kosa för att öfver Finland upnä sin kläckningsort i hvita hafvet, så åtog bemälate Assessor sig at 1786 om våren uppassa dessa oss hittils undkomna arter i Ålands och Kökars skärgårdar. Alt aflopp efter önskan och flere sällsynte Foglar, som pryda min Samling, äro en frugt af dennas resas lyckliga utgång.⁴⁶

Resan gick från Stockholm den vanliga postvägen till Grisslehamn för att sedan fortsätta med båt till Åland. Det var full vår:

Sädesärulan (*Motacilla Alba*) visade sig, och *Lärkan* (*Alauda Arvensis*) bådade med sitt glada tillrande ljud, den ljufva vårens annalkande [. . .] *Gladan* (*Falco Milvus*) svingade sig majestätiskt och långsamt i luften, under det hon ibland lätt höra ett gäldt vislande läte.⁴⁷

På Åland möttes han av en enorm rikedom på fåglar. Vid Ledskär fanns alfågel »till en oändelig myckenhet, 1000:de tals i skäckarne, hela fälten på hafvet dermed öfvertäckte att då de upflugo kunde man närmast likna deras myckenhet vid Bisvärmar».⁴⁸ Ett av de största nöjena man hade på dessa öar var den årliga vårjakten på sjöfågel. Enligt Lindroth var Kökarsbönderna mycket skickliga skyttar. Även småpojkar i tioårsåldern kunde skjuta och att klyva blykulan mot en knivsegg som man satt upp till mål ansågs inte svårt. Så här skildrar han denna jakt som kallades »Fögla» och som han själv deltog i med liv och lust:

I första dagning om mornarne far bonden uti båt ut med son och doter eller dräng och piga, då karlarne tillaga antingen uti en bergsskrefva, eller uppå sjelfva iskallarne utmed stranden, en liten koja, som här kallas skåra, så stor att de båda kunna sitta uti henne med merendels 2:ne Lobössor hvardera. [. . .] Så snart några foglar synes komma på längre håll flygande, börjar karlarne med de vanlige orden *Kock, Kock, Kock* för Gudungar, och *Jackallah* för Ahlfågeln, att ropa och låcka. Passandes att ju längre bort foglarne äro ju hårdare skrikes, och ju närmare dess sagtare låck, hvaraf foglarne ganska lätt dit låckas att nedslå bland skyttens vettar, altid till någons lifs förlust af den mordiska kulan.⁴⁹

Förutom dessa ingående beskrivningar av jakten på sjöfågel berättar Lindroth om fisket, landskapet, invånarna, klädesvanor, sjukdomar m. m. Om kvinnorna på Kökar får vi veta att »i synnerhet qvinnokönet voro i almänhet ganska vackra, så att det är troligen få ställen hvarest man, bland en hop allmoge, skall på en gång finna så många vackra ansikten.»⁵⁰ Men framförallt är dagboken full av fågelobservationer och uppräknningar av latinska och lokala namn på de olika arterna. Vi får också veta att både lo och varg förekom på Åland.

Resan kunde fått ett olyckligt slut då Lindroth på väg från Kökar till

Björkö höll på att falla offer för en vårdslös Kökarsbonde. Denne försökte skjuta en alfågel men var nära att träffa de förbiseglade trots att de ropat att han skulle hålla upp med skjutandet när de passerade. »Kulan syntes komma på vattnet utåt hoppande helt nära förbi från framstammen hvarest jag stod.»⁵¹ Ingen blev dock träffad utan Lindroth kunde oskadd återvända till Söderfors med en rik skörd av 41 nya arter till det Grillska museet.

England 1788

Ett par år efter Ålandsresan var det dags för nästa längre resa, denna gång tillsammans med herrskapet Grill till London. Syftet med resan var att byta till sig och köpa uppstoppade fåglar. Med sig hade man en skinnlagd älg som Lindroth sedermera skulle stoppa upp och som det visade sig gav många sällsynta fåglar i utbyte. Dessutom fick Lindroth tillfälle att studera flera olika naturaliesamlingar, bl. a. det världsberömda Levers Museum, och även träffa en av dåtidens främste ornitologer John Latham. Lindroth har själv kort redogjort för huvuddragen av sin resa i ett brev till sin vän A. J. Hagström som publicerades i *Älmänna tidningar*.⁵² Dessutom finns den fylliga resedagboken som i renskrivet skick omfattar ungefär 40 A4 sidor text.⁵³ Överfarten för herrskapet Grill och Lindroth till England blev dramatisk med en svår storm:

Blåstens häftighet, skeppets slingrande och vågornas öfversköjlande, samt den kalla och kulna väderleken förnekade oss att vara på däck, utom det att de flästa af oss voro sjösjuka [. . .] Glas och Bouteiller sklingrade och klingade om hvaranat. Allt till sammans tagit med vädrets susande och frucktan för Hålländska Bankarna, gjorde detta vårt tillstånd ej synnerligen agreabelt. Hvar och en låg i sin säng, tego stilla, som goda barn, lefvande mellan hopp och fruktan.⁵⁴

Ankomsten efter den tio dagar långa överfarten kunde också ha varit mer angenäm. Det vackra landskapet på Themsens sidor beundrades men där fanns även annat att titta på: »Galgar, ohyggeliga fruktträd, uti så vackra trädgårdar, som man kan kalla Themsens stränder, sågs nu en med 10 månaders ännu qvarhängande frukt. Obehaglig utsikt.»⁵⁵

Väl i London träffade Lindroth Anders Sparrman och Carl Bernhad Wadström som kommit tillbaka från en »hemlig» resa till Senegal där de undersökt möjligheterna för en svensk kolonisation.⁵⁶ Vidare besökte han Sir Joseph Banks som var president i Royal Society och som tjugo år tidigare, i sällskap med linnélärjungen Solander, deltagit i James Cooks berömda världsomsegling. Solander som skötte biblioteket och den enorma växtsamlingen dog redan 1782 men ersattes av en annan svensk, Jonas Dryander. Till kretsen runt Banks hörde även James Edward Smith, som 1784 köpt Linnés ovärderliga samlingar, och som nu år 1788 grundade

Linnean Society of London. Till biblioteket och samlingarna, ett »Mecka för all världens linneaner», hade flera svenska naturforskare tidigare sökt sig bl. a. Linné d. y., Thunberg och Swartz. Nu var det Lindroths tur men av allt det som rimligen avhandlades berättar dagboken endast om Banks fina bibliotek och herbariet som var »det komplettaste i werlden förmodeligen». Banks zoologiska samlingar var dock små. Lindroth samtalade även med bibliotekarien Dryander som gav honom adresser till flera naturaliesamlare av vilka flera, till Lindroths förvåning, var kvinnor. »I synnerhet finnes här flere fruntimmer som samla Snäckor och Insecter, hvilket jag i dag äfven fant vid en auction på sådana Naturalier.»⁵⁷ Att samlandet var så populärt bland kvinnorna är något vi inte känner igen från Sverige. I Löwegrens sammanställning över samlare födda före 1800 finns endast en kvinna upptagen, drottning Lovisa Ulrica, och på botanikens område var det inte mycket bättre.⁵⁸

Nästa viktiga möte blev med den tidigare nämnde John Latham, som bodde i Dartford, vars *A General Synopsis of Birds* tillsammans med Linnés, Brissons och Buffons verk hör till 1700-talets främsta ornitologiska publikationer. Lathams samlingar av fåglar och insekter var ganska ansevärda och framförallt var de noggrant och systematiskt ordnade. Därtill hade han snäckor, däggdjur och amfibier. Biblioteket innehöll det nyaste och bästa ornitologiska böckerna. Latham var precis i färd med att framställa bilder av fåglar och fick hjälp av sin dotter. Dessutom hade Latham ett annat projekt på gång som låg väl i tiden, »en ny editions upläggande af Linnei Systema Naturæ Avium, med 200:de nya Foglars tillökning och någon förändring samt flera förbättringar».⁵⁹ Det var meningen att de två skulle ha sammanträffat flera gånger men eftersom Lindroth hastigt fick avbryta sin resa blev det aldrig av. Han fick dock med sig några uppstoppade fåglar som Latham hade dubletter av och som alltså så småningom hamnade i Grillska samlingen i Söderfors.⁶⁰

Ett annat viktigt syfte med resan var att studera hur olika museer och samlingar var uppbyggda och arrangerade. Lindroth antecknade noga hur fåglarna var uppstoppade, om de förvarades i speciella lådor, hur de var uppmärskade osv. Just detta praktiska hantverksskunnande, som även innefattade hur man bäst preparerade fåglar och djur både till uppstoppning eller för transport, blev med tiden något av hans specialitet. British Museum besöktes och han konstaterade att dess fågelsamling inte var av högsta klass utan ». . . foglarne voro största delen illa upstoppade och flere i hvarje låda nog tätt hoppackade, utan åskrifne namn. Dock voro generae merendels tillhopa satte, fast utan riktig ordning.»⁶¹

Höjdpunkten på Lindroths Londonvistelse blev nog besöket på Levers Museum. De största samlingarna på den här tiden var privata och Levers naturaliekabinett var något alldeles speciellt. Redan 1784 var där 28 000

Den runda fågelsalen i det världsberömda Levers Museum i London som Lindroth besökte 1788. Med sig hade han en skinnlagd älg som blev uppstoppad och utställd mitt i denna sal. Bilden hämtad ur Erwin Stresemanns Die Entwicklung der Ornithologie (Berlin, 1951).

föremål och fågelsamlingen var mycket omfattande.⁶² Samlingarna drevs kommersiellt och besökaren fick betala inträde. Men anläggandet hade kostat så mycket att Lever hamnade i ekonomisk knipa. Han beslutade sig för att ordna ett lotteri och tryckte upp 36 000 lotter för 1 Guinée styck där det fanns en enda vinstlott. Vinnaren skulle få hela samlingen. Han sålde bara drygt 20% av lotterna och behöll resten själv och hoppades på så sätt både få in pengar och behålla samlingen. Turen var inte på hans sida då det visade sig att vinstlotten var såld till en tandläkare vid namn Parkinson. Lever förlorade hela sin samling och dog kort därefter den 24 januari 1788.

Lördagen den 31 maj 1788 köpte Lindroth sin entrébiljett för en »half corona» och gick in i »den vackraste och största samling af Naturalier» han någonsin sett.⁶³ Hans entusiasm var stor och »Mängden af foglarne. Deras vackra och lysande färger, snygga uppstoppning och liflighet, med rummets propritee är väl i bland det mest frappantast man någonsin kan se.»⁶⁴ Men då han närmare började studera samlingen kom en rad kritiska anmärkningar. Fåglarna var inte satta i någon systematisk ordning utan precis som i Buffons fågelplanscher blandade.

... Höns och hökar, änder och sparfvar, skator och tranor, Dufvor och örnar, strutsar och sädesärlor etc alla om hvarandra, så att man vid undersökande af ett genus måste söka än på ena sidan af rummet än på den andra, än nere och än uppe i öfre etagen, och ofta med största möda ej kunna få rätt uppå det species man söker i bland en sådan mängd.⁶⁵

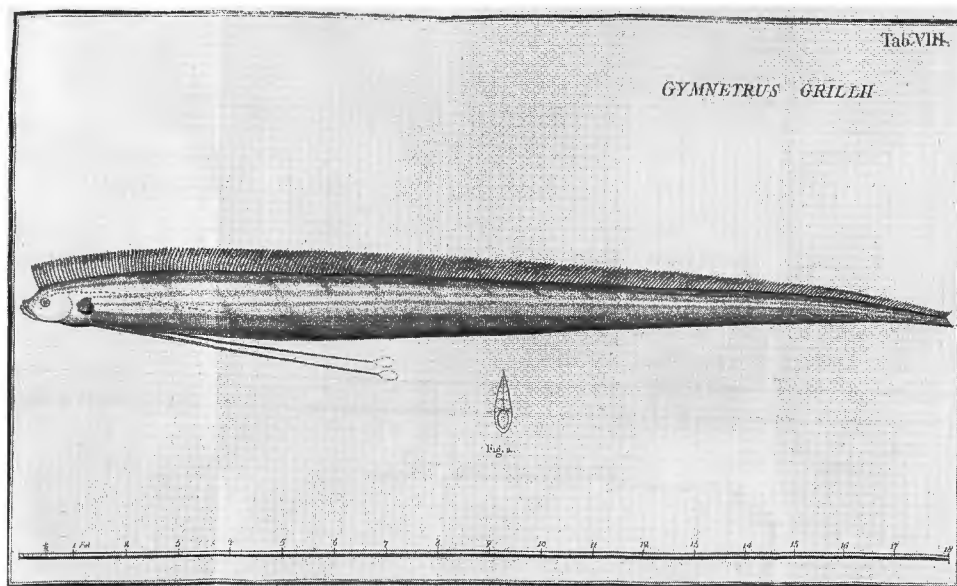
Undersökning av Levers samlingar fortsatte och antalet fåglar uppskattades till 4–5 000 men på grund av alla dubletter och varianter var artantalet endast något över 1 000.⁶⁶ Han återvände flera gånger till Levers samlingar. Speciellt den medhavda älgens uppstoppning tog flera dagsverken i anspråk. Det hade också börjat bli bråttom då nyheterna om Sveriges krig mot Ryssland nu nått London. Lindroth kunde när som helst vänta sig en inkallelseorder. Han kunde i alla fall avsluta arbetet med älgan. Den blev uppställd i det stora runda fågelrummet och väckte tydligen stor uppmärksamhet: »Mycket folk komma nu dageligen dit endast för att bese och admirera detta stora Djur.»⁶⁷ För denna älg fick han sextio sällsynta fåglar i utbyte till ett värde av omkring 800 R:dr.⁶⁸

Den 23 juni kom ordern att hans permission upphört och att han omedelbart skulle inställa sig på Upplands regemente. Hela regementet, där han var regementsfältskär, var på väg att skeppas över till Finland. Han fick hastigt ta avsked av Banks, Dryander och de andra bekantskaperna han gjort i London. Nitton dagar senare var han åter i Stockholm. Att resan fick avbrytas i förtid måste ha varit en missräkning. Det var planerat att Lindroth skulle ha fortsatt med herrskapet Grill till Paris. Nu gick han miste om möjligheterna att studera naturalhistorien i Frankrike och blev istället tvungen att ge sig av till Finland där betydligt bistrare uppgifter väntade honom.

Jämtland och Norge 1797

Resedagboken från denna resa gavs ut 1976 i Vetenskapsakademiens regi med förord och kommentarer av Gösta Sundqvist.⁶⁹ Enligt Löwegren gjordes denna resa på uppdrag av både A. U. Grill, Uppsala universitet och Vetenskapsakademien.⁷⁰ Lindroths resedagbok är som vanlig full av iakttagelser av naturen, geografin och folklivet. Resan gick från Uppsala genom Jämtland och över gränsen till Norge där de kom ned vid Snåsavatn. Därifrån gick resan vidare till Trondheim och ut till flera av de små öar som ligger utanför kusten.

Där fick han av ortsbefolkningen höra talas om en märklig fisk som strandat på ön Hitteren. Det visade sig vara en mycket ovanlig fisk, över fem meter lång, knappt fyra decimeter bred och en decimeter tjock. Fisken hade blivit sönderhuggen i flera bitar och huvudet hade krossats, men Lindroth samlade ihop alla bitar och lyckades pussla ihop och stoppa upp

Gymnetrus Grilli, sillkungen, som Lindroth fann under sin resa längs norska kusten 1797. Teckning av Lindroth i Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar 1798.

den. Han trodde att det är en ny art och föreslog namnet *Lepturus Hitterensis*. Hemkommen till Söderfors konsulterade han speciallitteratur och kunde konstatera att det rörde sig om en sillkung.⁷¹ Sillkungen hade tidigare beskrivits av Ascanius men enligt Lindroth skiljde sig hans fisk från denna så mycket att det måste vara en ny art. Han gav den nu namnet *Gymnetrus Grilli* och fisken blev uppvisad för Gustav III på slottet samt på Vetenskapsakademien för att slutligen bli julklapp åt änkan Grill.

Efter uppehållet kring Trondheim gick resan med båt längs kusten till Bergen och vidare till Oslo. Lindroth planerade att återigen resa till England men försökte också brevlades få Thunberg att skaffa fram medel för en längre vistelse i den norska skärgården.⁷² I Oslo möttes han dock av det sorgliga budet om A. U. Grills död: »Den jag så högt vördadt BruksPatron Adolph Ulric Grill är icke mer - - - O - - - Hvilket öde - - - Hvilka händelser! Hvilken ryslig post för mig . . .».⁷³ Resan fick hastigt avbrytas och dessvärre var det inte slut på motgångarna för Lindroth. Hemkommen till Stockholm visade det sig att änkan Grill inte ville ha honom kvar som förvaltare av naturaliekabinettet.

Naturaliekabinettet på Söderfors

När Lindroth 1783 anställdes som bruksfältskär vid Söderfors ankarbruk blev det upptakten till det som kom att bli ett av nordens största privatmu-seer. Brukspatron Adolph Ulric Grill hade de ekonomiska medlen som fodrades och Lindroth var sedan unga år inriktad på att göra en insats för naturaliehistorien. Redan som 23-årig student hade han börjat stoppa upp fåglar för Vetenskapsakademien. För Grill var idén till ett naturaliekabinett inte långt borta. Redan hans far Clas Grill hade visat stort intrsse för naturvetenskaperna och ägde bl. a. en samling djur i spiritus vini från Surinam.⁷⁴ Det fanns gott om andra förebilder, t. ex. hade Charles de Geer på Lövsta bruk, inte långt från Söderfors, haft en stor samling som vid hans död 1778 skänktes till Vetenskapsakademien. Ett par mil söder om Uppsala skulle så småningom Gustaf Paykull på Vallox Säby få ihop en samling, som en bit in på 1800-talet överträffade den Grillska. Det är dock tveksamt om samlingen hade fått någon betydande omfattning vid denna tidpunkt.⁷⁵ Den fågel-samling som vid denna tid var störst innehades av von Carlson på Mälby i Södermanland. Det är möjligt att von Carlson kan ha inspirerat Grill till anläggandet av ett naturaliekabinett. Detta samband blir desto mer troligt då vi vet att Grill i sin engelska park uppförde en kopia av Theseus-templet i Athen, precis som von Carlson tidigare hade gjort.⁷⁶

Lindroths förord till Ålandsdagboken formar sig till ett försvarstal för den ornitologiska forskning han själv sysslade med. Han hänvisar inte bara till de vetenskapliga aspekterna utan nyttoaspekten framhålls på ett sätt som i våra ögon kanske verkar något överdrivet:

Sådane samlingar äro ej endast vackre och prydlike, de äro ej endast Curieuse; man kan med skäl påstå, att de äro nyttiga, ja! oumgängeliga [. . .] en endast för Natural Historiens skull, utan för Oeconomien, medicinen, stundom för slögderna. Kunna vi lära att gjöra oss nytta af det vi ej rätt känna? Kunna vi lära känna foglar-nas egen hushållning, utan att kunna nämna dem och känna dem åtskildt?

Det är ej nog att alla dessa flygande och med fjäder betäckte Djur tjäna oss till föda, mer eller mindre läcker och smakelig. Deras dun och fjäder tjänar oss ock till sängkläder, till stoppningar i mjuka dynor, i lätta kappor och varma täcken ja! till öfverflöd och gränslåt, till prålande muffar, garneringar och broderier, hvarmed det täcka könet pryder sig och sine arbeten. Större foglars cingben nyttjas till pipskaft och fötterna af Örnar och större roffoglar till ljusstakar, då pipa dervid fästes. Skinnen af Lommar och andre sjöfoglar till mösse-bräm. Deras näbbar samt fötter och ben m. m. tjäna säkerligen till flere behof i hushållningen, allenast de rätt användes.⁷⁷

Nytta och nöje var något av tidens lösenord. Om man jämför detta förord med det tal som Grill höll vid Vetenskapsakademien om sitt naturalie-kabinett framgår att Lindroth är mycket mera mån om att betona nyttan medan Grill säger att för honom har det hela mest skett för nöjes skull.⁷⁸

Det finns en anekdot bevarad om hur idén till naturaliekabinettet föddes. Enligt tysken Schmidt, som år 1800 besökte Grills samlingar, gick det till på följande sätt:

Er [Lindroth] stopfte nämlich der Frau Grill einen bekannten inländischen Vogel aus; ich glaube es war ein Huhn, das als ihr Liebling gestorben war. Dieser Versuch fand Beyfall, und Herr Lindroth wurde ausgemuntert, mehrere Vögel auszustopfen.⁷⁹

En variant på detta tema återfinns i Linnerhielms resedagbok. Enligt Linnerhielm, som 1808 guidades runt i kabinettet av Lindroth själv, var det istället en kanariefågel som Lindroth stoppat upp och överlämnat som gåva till fru Grill.⁸⁰ Helt klart är att samlingarna i Söderfors i och med Lindroths insats får så att säga en rivstart. Fem år senare fanns där 285 fåglar, 45 däggdjur och 567 snäckor.⁸¹ Kring 1800 uppgick antalet fåglar till 580⁸² och när Lindroth slutade föra in fåglar i sin handskrivna katalog stannade summan på 634 (varav 314 är svenska och 318 utländska).⁸³ Därtill fanns cirka 95 däggdjur,⁸⁴ ungefär 40 fiskar⁸⁵ och därtill några kräldjur, snäckorna och korallerna.

Vid den här tidpunkten stod samlingen på sin höjdpunkt. Trots att Lindroth efter A. U. Grills död 1797 inte skötte om samlingen längre verkar det som han fortsatt att lämna fåglar dit. Vad gäller de svenska fåglarna var samlingen Sveriges komplettaste. Den samling von Carlson hade innehöll fler fåglar men flertalet var utländska arter och en stor del av dem var, som jag tidigare nämnt, egentligen Vetenskapsakademins. Inriktning på det svenska materialet kan vi tacka Lindroth för. Hans många resor vittnar om den vikt som lades vid den inhemska fågelfaunan. Detta och det faktum att han gav naturaliekabinettet en strikt vetenskaplig utformning får betraktas som något av en pionjärinsats inom Sverige.

Naturaliekabinettet blev en stor framgång. I *Söderfors Ankar-Bruks Historia* från 1791 heter det att samlingen trots att det vid den här tiden inte var så stor »så eger det dock, i anseende til Exemplarens prydlighet, naturliga ställning och vackra rangering, rätt til et rum bland de ypperligare Samlingar i dessa ämnen».⁸⁶ Den uppmärksammades inte bara i Sverige utan besöktes av flera utländska kännare. Den tidigare nämnde Schmidt skrev att det märks att det var »ein Kenner der Natur»⁸⁷ som stoppat upp fåglarna och även de båda tyskarna Weber och Mohr, som reste runt i Sverige för att studera den naturhistoriska forskningen, berömde Lindroth för den fina ordningen.⁸⁸

En särskild museibygnad stod färdig 1786. Invändigt fanns två rum, ett mindre som ursprungligen användes till biljardrum och så den stora salen, som mätte 12,5 gånger 8,3 meter.⁸⁹ Eftersom samlingarna växte ökade behovet av en tillbyggnad och planer på en sådan fanns redan 1795 men då

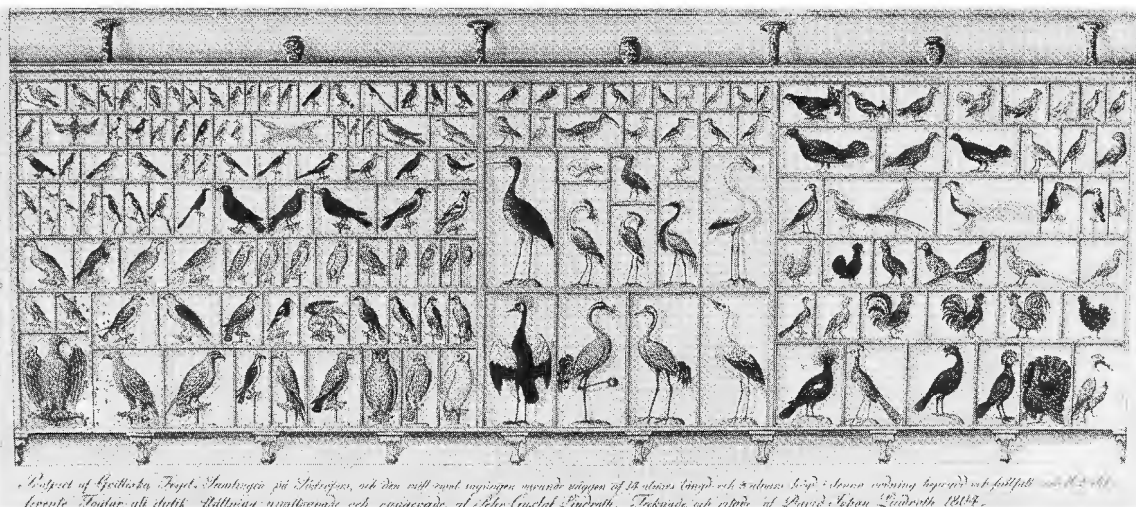
Museibyggnaden i Söderfors är uppförd i korsvirke och tegel i två omgångar 1786 och 1808. Samlingarna som Lindroth under femton år byggde upp och förestod var en av de största privata samlingarna i Norden. Foto Ragnar Insulander

A. U. Grill dog två år senare sköts dessa planer på framtiden. 1807–1808 lät hans änka Anna Johanna Grill fullfölja den planerade tillbyggnaden och den »Stora salongen» byggdes i vinkel mot den tidigare byggnaden. Hon dog dock strax efter det att bygget fullbordats och fick således inte njuta frukterna av denna utökning av naturaliekabinettet.

Fåglarnas och djurens ursprung

En stor del av fåglarna var skjutna och uppstoppade av Lindroth själv. Det gäller framförallt det svenska materialet där fåglarna bara undantagsvis kommer från annat håll. I sammanhanget kan det vara värt att nämna de förstafynd som Lindroth gjorde. Enligt Tyrberg var han först med att upptäcka stenfalken, rörhönan, småfläckig sumphöna, skärnäppan, dubbelbeckasinen och slagugglan i Sverige.⁹⁰ När det gäller att skilja ut pilgrimsfalken från jaktfalken som en egen art är det osäkert om Lindroth eller Osbeck var först.

De flesta utländska arterna kom från olika vänner, bekanta och samlare

Målning av David Johan Lindroth föreställande en vägg i det Grillska naturaliekabinett i Söderfors. Notera tranan med gräshoppan i näbben vilken ingår i Grillska släktens vapen. Zoologiska institutionen i Uppsala.

som skänkte, bytte eller sålde material. I sitt presidietal tackar A. U. Grill följande personer som bidragsgivare; Acrel, von Carlson, Thunberg, Hagström, Sparrman, Gröndahl och Fahlberg.⁹¹ De två sistnämnda var läkare på den svenska kolonin Barthelemy i Västindien. Lindroth nämner också dessa personer som de viktigaste bidragsgivarna av utländska fåglar och tillägger Latham, Paykull och Hillbom.⁹²

Många av däggdjuren tillhörde egentligen Vetenskapsakademien men skickades till Söderfors på grund av utrymmesbrist. Hur stor del som tillhörde Grill har inte kunnat fastställas. I Lindroths dagböcker finns flera notiser om däggdjur som han samlat in. T. ex. en säl, en renkalv och en lämmel. Bland däggdjuren fanns en verklig raritet, den s. k. »blåbocken». Det rör sig om en sydafrikansk antilopart som utrotades redan i slutet av 1700-talet. Den finns endast bevarad i fyra exemplar på europeiska museer.⁹³

Anna Johanna Grill avskedar Lindroth

När Lindroth i Oslo fick budet om A. U. Grills död skyndade han sig omedelbart hemåt och till en början verkade det som änkan Anna Johanna Grill tänkt fortsätta med samlingen som förut.⁹⁴ När så räkningen för resan skulle göras upp ansåg hon att de åtgångna 553 RDr var för mycket och att resan egentligen gjorts för Lindroths nöjes skull. Hon betalade dock summan men efter att allt det insamlade materialet kommit till Söderfors sände

Tranan med gräshoppan i näbben ingår i Grillska släktens vapen och fortfarande hälsar fågeln besökaren välkommen ovanför dörren till museibygnaden i Söderfors. Foto Ragnar Insulander.

hon ett hårt formulerat brev där hon förklarade Lindroth entledigad från vidare befattningar med naturaliekabinettet. Detta trots att A. U. Grill skriftligen lovat Lindroth 200 RDr årligen fram till år 1800 och därefter 100 RDr årligen så länge han ville sköta om och se efter samlingarna.

För Lindroth kom beskedet naturligtvis som en chock. Var detta lönen för alla årens uppoffrande möda. Han såg sig tvungen att inleda en process mot änkan om det brutna avtalet. Sundqvist, som kontrollerat både Stockholms rådhusrätt och Örbyhus häradsrätt och där ej funnit något sådant civilmål, framför tanken att förbättrade ekonomiska omständigheter för Lindroth i och med hans andra giftermål fått honom att inte dra tvisten inför domstol.⁹⁵

Det finns omständigheter som tyder på att konflikten med änkan Grill ganska snart löste sig, åtminstone delvis. Enligt den handskrivna katalog Lindroth för över fåglarna i samlingen är fågel nr 581, *Cancroma cochlearia*, inkommen till samlingen i Juli 1800.⁹⁶ Flera av de fåglar som följer på 581 är märkta »af P. G. L.». Det verkar som Lindroth fortsatt att skicka fåglar till

Adolph Ulric Grill i museet. Konstnär: Elias Martin Naturhistoriska museet. Foto Ragnar Insulander.

Anna Johanna Grill i museet. Konstnär: Elias Martin Naturhistoriska museet. Foto Ragnar Insulander.

samlingen trots det som hände 1797 och kanske fortsatte detta ända fram till sin död 1809. Om han fick någon betalning för fåglarna är oklart. Det finns inget som tyder på att han blivit formellt återinsatt som förvaltare av samlingarna.

I en förteckning över faddrar till Lindroths andra dotter, född 31/3 1801, står Anna Johanna Grill upptagen som nummer två.⁹⁷ Hon var visserligen inte närvarande vid dopet men det är mindre troligt att hon skulle kunna vara fadder för Lindroths barn om inte konflikten dem emellan ebbat ut. Lindroth avled i lungsot den 6 januari 1809 och Anna Johanna Grill den 24 maj samma år. Den slutgiltiga uppgörelsen dem emellan får väl därför antas ha skett på högre ort.

Naturaliekabinettet efter A. J. Grills och Lindroths död

Den nya bruksledning som tog hand om samlingarna efter A. J. Grills död verkade inte haft några vetenskapliga ambitioner med den. För att få en uppfattning om vad som mött en besökare i början av 1800-talet är det lämpligt att låta Sjöberg föra ordet.⁹⁸ I det första rummet var den stora fågelsamlingen uppställd precis som under Lindroths tid. Alla fåglar var uppsatta i trälådor med glaslock och så tätt sammanställda att de fullkom-

ligt täckte väggarna. Mitt i rummet stod fortfarande borden med snäck- och korallsamlingarna. I det lilla rummet som förut använts till biljard hängde nu värdefulla kopparstick och fortsätta man genom det kom man in i »Stora salongen». Här var en klippa uppbyggd och överst på den tronade ett lejon och en lejoninna. Runt dem låg tigrar, leoparder och andra djur som t. ex. isbjörn, sjöko, alligator, flodhäst, och tumlare. I den främre delen av rummet hade man arrangerat en domstolsscen med apor som domare, åklagare och sekreterare. Scenen fullbordas av de elva »nämndemän» som hängde i grenarna av en avsågad ek. Här hölls även en levande apa som matades med mjölk, bröd eller frukter från det närbelägna orangeriet. Allt som allt var här nu 116 däggdjur, 600 fåglar och 39 fiskar.

Det verkade som att samlingarnas huvudattraktion nu var alla däggdjuren och att karaktären av en vetenskaplig samling för forskare, som ju var Lindroths förtjänst, fick stå tillbaka för ett underhållande syfte.

Samlingarna i Söderfors skänks till Vetenskapsakademin

Bruksledningen försökte 1818 sälja samlingen som då var värderad till 15 000 rdr banco.⁹⁹ Då ingen köpare anmälde sig kunde både Karl XIV och kronprins Oskar beundra samlingen vid ett besök i Söderfors följande år. Uppsala universitet hade redan strax efter A. U. Grills död försökt köpa samlingen men då man inte fick något klart besked trodde man att änkan så småningom skulle skänka materialet. Det hela rann ut i sanden och Uppsala gick miste om en förstklassig naturaliesamling.

Till slut skänkte de grillska arvingarna genom brukspatron Per Adolf Tamm samlingen till Vetenskapsakademin 1829. Tio år tidigare hade Paykull med sin donation lagt grunden till Naturhistoriska Riksmuséet och nu införlivades också materialet från Söderfors.¹⁰⁰ Vid denna tid var Sven Nilsson intendent för samlingarna och vid genomgången av Söderforsmaterialet hittade han bland fåglarna både Sveriges första bredstjärtade labb och vitvingade trut.¹⁰¹

Många av fåglarna och däggdjuren skänktes bort till olika gymnasier men fortfarande finns ett femtiotal fåglar, några däggdjur och sillkungen kvar på Riksmuséet. Tyvärr är nog typexemplaret för den västliga rasen av slagugglan försvunnet för gott. Enligt Bernström kom exemplaret visserligen till det nystartade Riksmuséet tillsammans med de övriga fåglarna från Söderfors.¹⁰² Det utrangerades dock 1843 såsom dublett och bortbyttes 1846 till naturalie-handlaren W. Schimper, märkt med den felaktiga lokaluppgiften Lycksele.

Lindroth och den ornitologiska litteraturen

Lindroth och den Rudbeckska Fogelboken

När Lindroth 1785 som 27-åring i ett publicerat brev till sin vän Hagström skrev och berättade att han hade besökt Carl de Geer på Lövsta bruk och tittat på Rudbecks fågelplanscher kan det ses som en offentlig deklaration att han tänker göra en insats på ornitologins område.¹⁰³ Rudbecks verk går som en röd tråd genom den svenska ornitologihistorien. Linné studerade den noggrant och efter honom Lindroth, Sparrman, Billberg, Nilsson och Sundevall. Fortfarande fascinerar Rudbecks vackra fågelplanscher och så sent som 1985 trycktes äntligen en faksimilutgåva med en innehållsrik kommentardel.

Det verkar som Lindroth var den förste, som efter Linné, insett verkets betydelse. Lindroth gjorde en noggrann genomgång och antecknade för egen räkning en kort beskrivning av alla de arter som ingick. Några år senare fick A. U. Grill det andra exemplaret av »Fogelboken», det som senare kom att kallas »Österbyexemplaret», som en gåva av de Geer. Utan Lindroths anknytning till Söderfors och som en av sin tids främsta ornitologer en garant för att verket skulle komma i goda händer, är det svårt att tänka sig gåvan. Den 18 november 1786 var Lindroth klar med ordnandet av planscherna och hela »Österbyexemplaret» blev inbundet. Han textade själv med vacker pictur en ståtlig och högtidlig titelsida. Längst bak i boken hade han också sammanställt ett register med latinska och svenska namn på de 108 fåglarna.

Lindroth och tredje upplagan av Fauna Svecica

Den tredje upplagan av *Faunæ Svecicae* gavs ut 1800 under Retzius redaktion och var grundligt reviderad och utökad jämfört med den andra upplagan. Avsnittet med fåglar var mer än två gånger så långt och antalet redovisade arter hade ökat från 220 till 271. Runt tjugo av de »nya» arterna är dock felbestämningar och dubbleringar av redan kända arter. Endast delen med däggdjuren, fåglarna, amfiabierna och fiskarna kom ut. Retzius förordger en del intressanta upplysningar om vilka som har bidragit till det nya materialet om fåglarna:

Till stor hjälp har professor Johannes Leche varit när det gäller fåglarna i Sverige och de ornitologiska observationer som jag brevledes fått från mina nära vänner, Uppsala-professorn C. P. Thunberg och S. Ödmann, och även ärade Doktorn och Assessorn P. G. Lindroth, och den frikostige ynglingen, greve H. G. Wachtmeister, som jag vill nämna med tacksamhet (. . .) För de nya bilder som medtagits står jag i vänskapsskuld för till den nyss prisade Lindroth. Utifrån de 108 Rudbeckska planscherna som förvaras i det Grillska biblioteket på Söderfors har Lindroth målat dessa.¹⁰⁴

Slagugglan, *Strix Lindrothii* ur *Sparrmans praktverk Museum Carlsonianum* (1786–89). Lindroth kallade den för *Strix liturata* och namnet tillsammans med en beskrivning finns i hans *Museum naturalium Grillanum Söderforssiense* (Stockholm, 1788) och det är detta som gör honom till auktor för den västliga rasen av slagugglan.

Av förordet att döma har Lindroth aktivt deltagit i koncipierandet av tredje upplagan av *Fauna Svecica*. Det stärker bilden av Lindroth som en av sin tids främsta ornitologer.

Lindroths egna skrifter och artiklar

Lindroth publicerade själv ytterst lite. De viktigaste ornitologiska publikationerna är följande:

Museum naturalium Grillianum Söderforssiense utgör en katalog över samlingen i Söderfors. Den gavs ut 1788 och var framförallt riktad till andra samlare så att de skulle veta vad som fanns och vad som saknades där.¹⁰⁵ Den skulle underlätta kommersen med uppstoppade fåglar som var så viktigt för den som ville ha tag på nya arter till sin samling. Här fanns också en del av hans systematiska vetande redovisat, nya arter som upptäckts efter Linné och deras utbredning. Här finns också den beskrivning av den västliga rasen av slagugglan som Lindroths auktorskap grundar sig på.

»*Fulica Chloropus*. Funnen i Sverige» är en detaljerad beskrivning av rörhönan (numera *Gallinula c. chloropus*).¹⁰⁶ En art som Lindroth i april 1784 var först med att observera i Sverige. Vi får också veta att den lever av

Lindroths hus på Kungsängsgatan 13, mitt i Uppsala centrum, finns fortfarande kvar om än mycket förändrats sedan 1700-talet. Att Lindroth med tiden blev välbärgad visar både husets storlek och läge.

vatteninsekter och alger och att den kommer flyttande med de vanliga havsfåglarna.

En kort Anvisning til at bereda och upstoppa FOGLAR ger råd till nybörjaren hur man ska preparera och skicka fåglar som ska ställas ut i naturaliesamlingar.¹⁰⁷ En snarlik skrift tar upp samma frågor rörande djur och deras hudar.¹⁰⁸ Användningen av arsenik var inte känd i Sverige vid denna tid och Lindroths metoder byggde på användandet av svavel och alun, i nödfall även salt, aska, kalk, brännvin och vitlök. För att skydda fåglarna och djuren mot insektsangrepp rekommenderade han beska örter t. ex. malört, tobak, kamfer eller tjärrikt skeppsdrev. En lite noggrannare redogörelse för hur själva uppstoppningsarbetet av fåglar bör gå till lämnade han i en artikel i *Weckoskrift för Läkare och Naturforskare* 1785.¹⁰⁹

Hans enda bidrag till Vetenskapsakademiens handlingar, där många lät publicera sina ornitologiska rön, handlade om *Gymnetrus Grilli*, sillkungen.¹¹⁰ Det är en noggrann beskrivning av fiskens inre och yttre. Här har Lindroths kunskaper som läkare kommit väl till pass vid dissektionen som ligger till grund för beskrivningarna av fiskens ryggrad, mage, lever, gallblåsa osv.

Bara en mindre del av hans manuskript kom alltså i tryck. Ingen av rese-dagböckerna publicerades. Enligt Lundström skulle han 1791 ha åtagit sig att utarbeta en »kårt Historia öfver de alster som härstädes i Naturens

åtskilliga riken fram-bringas». ¹¹¹ Varken det eller ett »Systema Ornithologicum» som han konfererade med Thunberg om trycktes:

Jag hölt på innan min sjukdom att conferera Linné, Brisson, Buffon ock dess Planches enluminée uti Ornithologien ock deraf sammanfatta ett nytt Systema Ornithologicum, dock efterföljande till det mästa Linnei Ordning ock tillöka de nya foglar. Detta tänker jag nu vidare, vill Gud, continuera, men önskade så högligen att munteligen härom förut få rådgjöra med Herr Professorn i synnerhet här, hvarest man har både Fogelsamlingen ock de nämde auctorerna tillsammans. ¹¹²

En del av resultaten från detta försök torde istället hamnat i tredje upplagan av *Fauna Svecica* och i den handskrivna katalogen över naturaliesamlingen på Söderfors. Delar av katalogen och därtill intressanta faunahistoriska tolkningar har nyligen publicerats. ¹¹³ Då Lindroth kommenterat de flesta arternas status i Sverige i allmänhet och i Söderforstrakten i synnerhet utgör katalogen i det närmaste en lokalfauna för området.

Av intresse i sammanhanget kan också Lindroths eget bibliotek vara. Av de femtiofem titlarna som tas upp i bouppteckningen efter honom är två tredjedelar medicinska. Förutom Bibeln finns två religiösa böcker av Christoph Christian Sturm. Resterande titlar är naturhistoriska. Här finns floror, skrifter om spindlar, mineralogi och reseskildringar. Hans böcker vittnar om ett brett naturalhistoriskt intresse. Det var inte bara ornitologi som han studerade och läste. De naturhistoriska titlarna, med tillhörande värdering, är följande.

Läkaren och Naturforskaren 14 delar	3,24 Rdr
Klerk om Svänska Spindlar	0,12
Norelius De Avibus	0,01
Retzii Fauna Sveciæ	0,12
Pontoppidans Norriges Naturliga Historia	0,24
Linnæi Flora Svecica	0,32
Linnæi Fauna Svecica	0,32
Retzii Flora Scandinavica	0,08
Hoffberg om växtsläktes kännedom	0,08
Robergs saml. etc.	0,04
Register öfver Vetenskaps Academiens Handlingar	0,04
Sparrmans Resebeskrifning	0,16
Wallerius Om Mineral Riket	0,02
Thunbergs Resebeskrifning 4 delar	0,16
Liljeblds Flora	0,12
Beskrifning om svänska Djur m. fl. Thunberg	0,06
Herbarium på tyska	0,16 ¹¹⁴

En betydande ornitolog

Lindroth hör till fotfolket i 1700-talets naturalhistoria. Som ornitolog var hans insats dock ganska betydande. Kabinettet i Söderfors blev en framgång och rönt stor uppmärksamhet under hans samtid. Hans resor var mindre kända och uppfattades väl endast som insamlingsresor även om hans resedagböcker innehåller uppgifter som för dagens läsare är både etnologiskt och faunahistoriskt intressanta. I jämförelse med de mer kända linnélärjungarnas världsomspännande upptäcktsresor ter sig dock Lindroths resor blygsamma. Lindroths publicerade verk är av litet omfång och består av en handfull små artiklar och skrifter. Det är svårt att avgöra om hans skrifter om djurpreparering fick någon större spridning. Efter arsenikens introducerande blev de inaktuella.

Hans karriär skulle kunnat sett annorlunda ut men han drabbades hårt av tillfälligheter eller om man så vill ödet. Den sibiriska resan blev aldrig av p. g. a. politiska oroligheter i Ryssland. Englandsresan fick avbrytas i förtid och han kom aldrig till Frankrike som var planerat, utan fick återvända till Sverige för krigstjänstgöring. Resan till Jämtland och Norge fick också avbrytas hastigt då budet om A. U. Grills död nådde honom och den planerade fortsättningen till London blev inte av. När han kom tillbaka till Söderfors blev han avskedad av änkan. Hans första fru dog redan efter två års äktenskap. Han gifte snart om sig men avled själv vid 51 års ålder och lämnade hustru och fyra barn efter sig.

Trots motgångar hann Lindroth med att göra en avsevärd insats för ornitologins utveckling i Sverige. Han var verksam på flera av ornitologins områden och på så sätt en av tidens mest kompletta ornitologer. Han gjorde ett flertal resor i Sverige och var väl förtrogen med den inhemska fågelfaunan. Han behärskade både systematiken, insamlandet av fåglar, hantverket att stoppa upp dessa och konsten att inreda naturaliekabinett. Faktum är att knappast någon av hans samtida kollegor kan visa upp en sådan bredd även om de kan överträffa honom på något av ornitologins delområden.

Gentemot tidens vidskepligheter intog han en upplyst hållning. Under resan i Norge 1797 hörde han talas om de märkliga sjömonster och sjöormar som bl. a. Pontoppidan skrivit om.¹¹⁵ Enligt Lindroth var det enda sättet att få klarhet att skicka någon forskare till de berörda vattnen för att ta reda på fakta. Under Ålandsresan avfärdade han de föreställningar som skärgårdskarlarerna hade kring jakten och gevärens handhavande på följande sätt:

I allmänhet lär dessa skärgårdskarlar vara bland de snällast Lobösse skyttar som kunna finnas, men äro vid detta sitt skytte oändeligen intagne af vidskeppelige

inbillningar om trulldom och bössornas förgjörande och bortskämmande i synnerhet att de sedan ej skulle kunna döda någons fogel. De ville aldeles påtruga verkligheten häraf, samt försöka äfven mångahanda vidskeppeliga motgifter, men det bästa tror jag är att hålla bössan väl ren, så torde all vidskeplig tro härvid förfalla, hvilket för ångan af salt vattnet här ofta måste ske.¹¹⁶

Den noggranna och nyktra iakttagelseförmågan, letandet efter naturliga förklaringar och viljan att själv ta reda på fakta var typisk för Lindroth. Dagböckerna innehåller en mångfald av detaljerade iakttagelser och undersökningar. Det var inte bara djur- och växtvärlden och landskapet som skulle kartläggas utan även uppgifter om matvanor, längden av en kyrka eller en park, skjutsväsendets organisation, hur en grind är konstruerad m. m. antecknades. Att den litet torra vetenskapliga tonen är kombinerad med ett hängivet forskarintresse, går inte att ta miste på. Lindroth ville tjäna naturalhistorien och genom den nytta det kan föra med sig även fäderneslandet. Han var beredd att göra uppoffringar och satsa sin kraft och tid för ornitologins fromma.

När Sten Lindroth karaktäriserade den yngre generation naturalhistoriker, delvis skolad efter Linnés bortgång, som tog över under den gustavianska tiden, menade han att de stannade vid detaljerna och utanverket.¹¹⁷ Linné hade även funderat över biologins djupare frågor, men nu blev »arbetsbeskrivningarna och de vackra systemen» hela saken. Utländska naturforskare klagade och menade att den svenska naturalhistorien endast sysslade med »pedantiskt artmakeri och utredandet av latinska namn». Det är ganska dyster summering, men den ska inte få oss att glömma det hängivna arbete som Lindroth och hans generation utförde.

I P. G. Lindroths resedagböcker och övriga livsgärning hittar vi knappast något nytt och för ornitologin banbrytande. Det rör sig om ett fullföljande av Linnés systematiska och lokalfaunistiska intentioner. Idéer som pekar fram mot 1800-talets evolutionsteorier lyser med sin frånvaro. Den stora variation som Lindroth ändå såg hos vissa arter uppfattas som något oväsentligt och tillfälligt. Lindroth motiverade, helt enligt tidsandan, sitt sysslande med fåglar med den nytta ökade kunskaper kunde föra med sig och poängterade även det estetiskt tilltalande med en fågelsamling.

Men det som är delvis nytt är att specialiseringen drivits ytterligare ett steg vidare. Lindroth var under perioder av sitt liv i princip anställd som naturaliesamlare, uppstoppare och intendent vid ett privatmuseum. Vi kan också under denna tid se hur ornitologin alltmer avgränsas som en strikt vetenskaplig disciplin. Det kuriösa och exotiska får allt mindre uppmärksamhet och vikten av att kartlägga den inhemska fågelfaunan betonas.

Låt oss avsluta med en inbjudan från vår vän P. G. Lindroth. Det har blivit september och vårens och sommarens intensiva fågelliv är över, flytt-

fåglarna drar nu söderut och lämnar Sverige innan den bistra vintern är här. Vad kan vara mer passande än att avrunda säsongen med ett besök på ett naturaliekabinett med massor av fåglar. Lindroth ska ta en tur till Paykulls Vallox Säby och nu skriver han till Thunberg, som han både blivit »Hedersvän och Bror» med, och undrar om han vill följa med.

Upsala den 10 Sept: 1805

Min Hedersvän och Bror!

Assessor Fahlberg är återkommen hit och ämnar sig i morgon resa till Pajkull på Vallox Säby. Om Bror då behagar efter öfverenskommelse göra sålskap dit, så resa vi i morgon förmiddagen kl: 10 och äro åter till aftonen. Jag tager min fyrsitsiga Callasche, och Bror Winbom följer med mig, om Bror äfven vill deltaga i samma åkedon, så står den till Bror tjänst, hvarom jag anhåller med budet få svar, och om Bror kommer med, väntar vi Bror här med visshet kl. 10 förmiddagen hos mig.

Har äran framlefvä

min Bror ödmjukaste tjänare och uppriktiga vän
P G Lindroth¹¹⁸

Noter

1. Brev från P. G. Lindroth till Thunberg, Lovisa den 24 Mars 1789 (UUB, G 300 q). För alla citat ur handskrifter gäller att kommateringarna är moderniserade, i övrigt är originaltexten bibehållen.
2. Auktor kallas den person som först givit en vetenskaplig beskrivning och namngivit en ny art. Lindroth kallade den för *Strix liturata* och namnet är först publicerat i hans *Museum naturalium Grillianum Söderforssense* (Stockholm, 1788). Sparrman kallade den för *Strix Lindrothii* och avbildade den i sitt praktfulla planschverk *Museum Carlsonianum* (Stockholm, 1786–89).
3. Johan Nordlander, »Ur regementfältskärens P. G. Lindroths dagboksant:ar från en resa genom Jämtland 1797», *Jämten*, 1931 och Gösta Sundquist, *Pehr Gustaf Lindroths Resejournal Från 1797* (Stockholm, 1976).
4. Jag vill här tacka Tommy Tyrberg för tipset att eftersöka Englandsdagboken och Georg Stenborg för hjälpen att översätta de latinska citaten. Framförallt ett stort tack till Kerstin Anckers och Maria Jörnholm som så bredvilligt låtit mig låna manuskripten rörande P. G. Lindroth.
5. Olof Dixelius, »Till den svenska ornitologiens historia», *Vår Fågelvärld* (1957) 15: 180.
6. John Bernström, »Svensk fågelkunskap i äldre tid», i *Svenska Djur: Fåglarna* (Stockholm, 1950), 630.
7. Tommy Tyrberg, »Förstafynd: En historik över förstafynd av fåglar i Sverige», *Vår Fågelvärld*, 1/1993 (Volym 52), 16.
8. Ibid, 16.
9. Rudbecks anteckningarna finns publicerade av Einar Lönnberg i »De Rudbeckska fågelbilderna och deras betydelse», *Upplands foruminnesförenings tidskrift XLIV: Rudbecksstudier*, 1930.
10. Linné, C. von, *Systema Naturæ* (Leiden, 1735).
11. *The Linnaean Legacy*, Björk och Börjessons katalog nr 535 (Stockholm, u.å.), 18.
12. Yngve Löwegren, *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet: Ett bidrag til zoologins historia* (Uppsala och Stockholm, 1952), 355. Leches manuskript borde eftersökas. Originalet finns troligen inte kvar men Sven Nilsson nämner att han studerat av avskrift som Anders Jahan Retzius förvarade i sitt bibliotek. Sven Nilsson, »Critiska anmärkningar öfver Rudbecks Fogelbok», *KVA:s Handlingar* 1816, 23.

13. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Gustavianska tiden* (Stockholm, 1989), 31 f.
14. Ibid., 31 och 53 f.
15. Löwegren, *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet*, 10.
16. Carl Peter Thunberg, »Underrättelse om några Svenske Foglar», *KVA:s Handlingar* 1798.
17. Thunberg, »Systema Avium» (UUB D 234) och »Svenska Fåglar I och II» (UUB D 23: 4).
18. A. J. Retzius, *Faunæ Suecicae* (Leipzig, 1800).
19. Sven Nilsson, *Skandinavisk Fauna: Foglarna: Svensk Ornithologi eller Beskrifning öfver Sveriges Foglar*. bd. 1 (Lund, 1824), XIV.
20. Fr. Weber & Mohr, D. M. H., *Naturhistorische Reise durch einen Theil Schwedens* (Göttingen, 1804), XIV.
21. Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Historia 1739–1818*, del II (Stockholm, 1867), 454.
22. Gustaf von Carlson, »Tal, med Strödde Anmärkningar öfver Foglarnes Seder och Hushållning» *Vetenskapsakademiens Presidietal* vol. 13 (Stockholm, 1789) och »Tal, Med utkast til Falk-Slägtets, i synnerhet de Svenska Arternes, Indelning och Beskrifning», *Vetenskapsakademiens Presidietal* vol. 14 (Stockholm, 1796–98).
23. Gunnar Brusewitz, »Samuel Ödmann trestjärnig sevärdhet», *Uppsala Nya Tidning* 27/1 1994.
24. Henning Wijkmark, *Samuel Ödmann* (Stockholm 1923), 64 f.
25. Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Historia 1739–1818*, del II, 446. Tyvärr nämner Löwegren inget om denna samling. Jean L. Lefebure (1736–1805) var bergsråd och ägare till flera hus i Stockholm, Gimo bruk och Norrköpings mässingbruk m. m. Det är möjligt att den omnämnda samlingen påbörjats under hans fars tid.
26. Pehr Osbeck, *Djur och Natur i södra Halland under 1700-talet*, under tryckning.
27. De biografiska uppgifterna är hämtade från Sundqvist 1976. J. F. Sacklén *Sveriges Läkarehistoria*, andra avdelningen, förra häftet (Nyköping 1823) samt »Biografiska fakta om Lindroth» och »Avancement», de två sistnämnda finns som manuskript hos Maria Jörnholm (MJ).
28. Hans Sandberg, Bengt Olof Olsson & Nils Forshed, *Omberg: En natur- och kulturguide* (Ödeshög, 1992), 30 ff.
29. Carl von Linné, *Öländska och Gotländska resa år 1741*, red. av Carl-Otto von Sydow (Stockholm, 1962), 30 ff.
30. Bouppteckningen efter P. G. Lindroth tar upp en »Hlod-bössa» och en »liten fin Hagel-bössa», värderade till 1 resp. 4 riksdaler. »Bouppteckning efter P. G. Lindroth» Uppsala 17/4 1809, Ms. hos MJ.
31. Löwegren, *Naturaliesamlingar och naturhistorisk undervisning vid läroverken* (Stockholm, 1974), 138 ff.
32. Löwegren, *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet*, 349. Konkyljer är samma sak som snäckskal.
33. KVA. Verifikationer 1780/1781 nr. 150 och 191.
34. Peter Jonas Bergius (1730–1790), läkare i Stockholm, professor i naturalhistoria. Olof af Acrel (1717–1806), generaldirektör och överkirurg, »den svenska kirurgins fader». Lars Christian Tingstadius (1750–1832), läkare i Stockholm.
35. P. G. Lindroth, »Bref, ifrån Regements-Fältskären Hr Doct. P. G. Lindroth, til Anat. Professoren i Stockholm Hr Doct. A. J. Hagström; dat. London D. 6 Jun. 1788», *Almänna Tidningar*, 1788, nr 37.
36. Ibid. och »Rese-Journal af P. G. L.» Resedagboken från Englandsresan 1788, 3/6, Ms hos Kerstin Ankers (KA). John Latham (1740–1837) var även en av grundarna till Linnean Society.
37. Uppgifter om Lindroths tillbyggnader finns på Landsarkivet i Uppsala, Uppsala Rådhusrätt och Magistrat, Andra Syneprotokoll 1794 och 1808 (AIHc:5 och AIHc:6). Ritningar till ombyggnaden 1859 på stadsarkivet i Uppsala, kvarteret Kroken. Dokumentation av renoveringen 1983 på Upplandsmuseet, kvarteret Kroken nr. 5.
38. Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Historia 1739–1818*, del II, 478. Den förste professionella taxidermist som anställdes vid Vetenskapsakademin var Anders Berggren som hade praktiserat hos Paykull. Se Gunnar Broberg, »The Swedish Museum of Natural History», i *Science in Sweden: The Royal Swedish Academy of Sciences 1739–1989*, ed. Tore Frängsmyr (Canton, 1989), 153 f.
39. Johan Fredrik Sacklén, *Sveriges Läkarehistoria*, 244.
40. P. G. Lindroth till Thunberg 13/2 1786 (UUB, G 300 q).
41. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Gustavianska tiden*, 61 f.

42. P. G. Lindroth till Thunberg 13/2 1786 (UUB, G 300 q).
43. P. G. Lindroth, »Resor för Natural Historien och Natural samlingars anskaffande, gjorde af Pehr Gustaf Lindroth», Ms hos MJ.
44. Ibid.
45. Ibid.
46. A. U. Grill, »Tal om Naturalie Samlingen på Söderfors. Hållet för Kongl. Vetenskaps Akademien vid Praesidii nedläggande Den 13 Maji 1795», *Vetenskaps Akademien Presidietal* (Stockholm, 1696), 11 f.
47. P. G. Lindroth, »Anmärkningar uti Natural-Historien och Oeconomien samlade Under en Resa uti Åländska skärgården Vårtiden år 1786 af Pehr Gustaf Lindroth», 18/4, Ms hos Ragnar Insulander.
48. Ibid., 5/5.
49. Ibid., 7/5.
50. Ibid., 9/5.
51. Ibid., 8/5.
52. P. G. Lindroth, »Bref, ifrån Regements-Fältskären Hr Doct. P. G. Lindroth, til Anat. Professoren i Stockholm Hr Doct. A. J. Hagström; dat. London D. 6 Jun. 1788», *Almänna Tidningar*, 1788, nr 37.
53. P. G. Lindroth, »Rese-Journal af P. G. L.» Resedagboken från Englandsresan 1788, Ms hos KA. Anna Johann Grill förde också dagbok under resan. Den är bevarad i två versioner, av vilken den ena verkar redigerad av Lindroth. Delar av materialet har publicerats av Catherine Lagercrantz, som också äger manuskripten, i *Personhistorisk tidskrift* 1990: 1–2.
54. P. G. Lindroth, »Rese-Journal af P. G. L.», 10/5.
55. Ibid., 13/5.
56. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Gustavianska tiden*, 45. Det rörde sig inte om någon vanlig kolonisation utan ett idealistiskt projekt initierat av swedenborgare men bekostat av svenska regeringen. Inspirerade av Swedenborgs tankar om »allas brödraskap i Christo» ville man grunda ett fritt samhälle utan slavar i Afrika. En koloni grundades också och dess huvudstad Freetown uppfördes enligt en stadsplan uppgjord av Wadström. Se »Wadström, Carl Bernhad» i *Svenska Män och Kvinnor* bd. 8 (Stockholm, 1955).
57. P. G. Lindroth, »Rese-Journal af P. G. L.», 26/5.
58. Löwegren, *Naturaliekabinett i Sverige*, 336–370 och Gunnar Broberg, »Fruentimmers-botaniken», *SLÅ* 1990–1991.
59. P. G. Lindroth, »Rese-Journal af P. G. L.», 3/6.
60. Av den handskrivna katalog P. G. Lindroth förde över samlingen frmgår det att åtminstone tio fåglar härrör från Latham. De flesta var Nordamerikanska arter men bland dem fanns även en kungsfiskare och en skägges. »Catalog eller Register öfver Grilliska Fogel-Cabinetet», KVA Ms Lindroth.
61. P. G. Lindroth, »Rese-Journal af P. G. L.», 29/5.
62. Följande uppgifter är hämtade från Erwin Stresemann, *Die Entwicklung der Ornithologie: Von Aristoteles bis zur Gegenwart* (Berlin, 1951), 79–80.
63. P. G. Lindroth, »Rese-Journal af P. G. L.», 31/5.
64. Ibid.
65. Ibid.
66. Ibid. Vid ett senare besök den 19/6 räknar Lindroth alla fåglar och får dem till 2 573 st. och uppskattar att antalet endast är en fjärdedel av detta. Antalet övriga djur uppgick till 433 st.
67. Ibid., 16/6.
68. Ibid., 15/6.
69. Gösta Sundquist, *Pehr Gustaf Lindroths Resejournal Från 1797*. (Stockholm, 1976).
70. Löwegren, *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet*, 356.
71. P. G. Lindroth, »Gymnetrus Grillii. Uptäckt och beskrifven», *KVA:s Handlingar 1798*, 288 ff. När och vem som först rättat Lindroths misstag och fört in hans sillkung under den redan kända arten har jag inte kunnat fastställa. Enligt W. Lilljeborg *Sveriges och Norges Fiskar*, första delen (Uppsala, 1891) sid. 473–489, rådde fortfarande en viss osäkerhet hur många arter det fanns. Men på grund av de stora formförändringar man funnit antar Lilljeborg att det endast rör sig om en art i de norska vattnen. Han diskuterar en del kring Lindroths fel och här finns också uppgifter om den tavla föreställande sillkungen som Lindroth gjorde. Enligt Lilljeborg skulle den under flera år förvarats av Lindroths döttrar i Uppsala för att sedan köpas av Sundevall som i sin tur skänkte den till Zoologiska Museet där den fortfarande finns att se. Om sillkungen se även Lars Wallins »Sillkungen på Linnés Hammarby», *SLÅ* 1984–1985, 165.
72. P. G. Lindroth till Thunberg, 7/10 1797, Bergen (UUB 300 Gq).
73. Sundqvist, *Pehr Gustaf Lindroths Resejournal Från 1797*, 146 f.

74. Löwegren *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet*, 198 och 347. Clas Grill hade 1746 skänkt samlingen till Linné som följande år utgav dissertationen *Surinamensia Grilliana* (Stockholm, 1748) där en del av djuren beskrevs.
75. Enligt Löwegrens *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet* är det först efter en resa till Holland och Frankrike 1802 som Paykulls samling blir en av de rikaste i Norden. 1819 var det totala antalet fåglar 1 362 stycken.
76. Åke Nisbeth, »Den engelska parken» i *Söderfors 300 år* (u.o. 1976), 53.
77. P. G. Lindroth, »Anmärkningar uti Natural-Historien och Oeconomien.» Ms. hos R.I.
78. A. U. Grill, »Tal om Naturalie Samlingen på Söderfors».
79. Johan Wilhelm Schmidt, *Reise durch einige schwedische Provinzen bis zu den südlichen Wohnplätzen der nomadischen Lappen* (Hamburg, 1801) 294. Vilken fågel som avses med tyska Huhn är osäkert. Att en höna eller kyckling skulle ha varit fru Grills älsklingsfågel verkar lite konstigt. I Lindroths handskrivna katalog över samlingarna står det att samlingen börjades med en *Tetrao tetrix* (Orre) vilket tyder på att Huhn syftar på en orrhöna.
80. J. C. Linnerhielm, *Bref under senare resor i Sverige*, del III, faksimilutgåva (Malmö, 1985).
81. P. G. Lindroth, *Museum naturalium Grillianum Söderforssiense*.
82. Johan Wilhelm Schmidt, *Reise durch einige schwedische Provinzen bis zu den südlichen Wohnplätzen der nomadischen Lappen* (Hamburg, 1801), 294.
83. P. G. Lindroth, »Catalog eller Register öfver Grilliska Fogel-Cabinettet», KVA Ms Lindroth.
84. A. U. Grill, »Tal om Naturalie Samlingen på Söderfors», 14.
85. Weber & Mohr, *Naturhistorische Reise durch einen Theil Schwedens*, 184.
86. Johan Lundström, *Söderfors Ankar-Bruks Historia* (Uppsala, 1791), 34. Lindroths insats uppmärksammas också i en recension av boken i *Stockholmsposten* under titeln »Litteratur. Söderfors Ankarbruks Historia, författad af Johan Lundström» nr 25, 31/1 1792.
87. Johan Wilhelm Schmidt, *Reise durch einige schwedische Provinzen bis zu den südlichen Wohnplätzen der nomadischen Lappen*, 294.
88. Weber, & Mohr, *Naturhistorische Reise durch einen Theil Schwedens*, 184 f.
89. Sven Sjöberg, *Söderfors: En historisk framställning* (Stockholm, 1956).
90. Tyrberg, »Förstafynd», 17.
91. A. U. Grill, »Tal om Naturalie Samlingen på Söderfors» 12.
92. P. G. Lindroth, »Catalog eller Register öfver Grilliska Fogel-Cabinettet». Niclas Hillbom omnämns också av A. U. Grill som en »Eleve» och det framgår att Hillbom följt med skepp både till Grönland 1788 och Kanton 1792 och därifrån hembragt märkvärdiga saker.
93. Den Grilliska Blåboken finns nu i Riksmuseet. I Thunbergs »Fauna Capensis» (UUB, D 23: 4) finns följande notis om blåboken: »C. leierophæa, (blause Bock) Blåbäcken, håller sig här på uphögda fälten emellan Hottentot Holland och Svellendam, i smärre troppar och börjar blifva sälsynt. Köttet är smakeligt».
94. Följande redogörelse bygger på Lindroths dagboksanteckningar i Sundquists *Pehr Gustaf Lindroths Resejournal Från 1797*, 149 f.
95. Ibid., 162.
96. P. G. Lindroth, »Catalog eller Register öfver Grilliska Fogel-Cabinettet». Enligt Bernström är fågeln i fråga en Sydamerikans båtnäbb eller savaku, *Cochlearius c. cochlearius*.
97. Biografiska fakta om Lindroth. Föräldrar, giftermål, barn och faddrar. Ms. hos MJ.
98. Sjöberg, *Söderfors*, 136–140.
99. Ibid., 140 f.
100. Löwegren, *Naturaliekabinett i Sverige*, 291 ff.
101. Tyrberg, »Förstafynd», 17.
102. Uppgifterna om typexemplaret finns i Bernströms manuskript rörande Lindroths *Museum Naturalium Grillianum*, Ms hos Gunnar Brusewitz.
103. P. G. Lindroth, »Bref från P. G. Lindroth til A. F. Hagström, om framledne Herr Archiatern m. m. OLOF RUDBECK, den yngres, målade Samlingar af Svenska Naturalier», *Weckoskrift för Läkare och Naturforskare*, 1785 bd 6, 163 ff.
104. Retzius *Faunæ Suecicae* (Leipzig, 1800), VII f. Texten är översatt från latin. Hans Gabriel Troll-Wachtmeister (1782–1871) skrev redan 1801 en artikel om falkarterna i *KVA:s Handlingar* men hans ämbetsmannakarriär tvang honom att överge ornitologin. Han kom dock att spela en viktig roll som Sven Nilssons mecenat.
105. *Weckoskrift för Läkare och Naturforskare*,

Recension av »Museum naturalium Grillianum Söderforssiense Institutum anno 1783 in catalogo redactum anno 1788», 1788, bd. 9, 294.

106. P. G. Lindroth, »Fulica Chloropus. Funnen i Sverige», *Veckoskrift för Läkare och Naturforskare*, 1785, bd. 6.

107. P. G. Lindroth, *En kort Anvisning til at bereda och uppstoppa FOGLAR samt sättet at dem förvara och til Naturalie-Samlingar kunna öfversända* (u.o. 1796).

108. P. G. Lindroth, *Underrättelse om rätta sättet at bereda, förvara och öfversända DJURS Hudar eller Skinn, at sedan kunna uppstoppas til prydnad för Naturalie-Samlingar* (u.o. 1796).

109. P. G. Lindroth, »Sätt at bereda och öfversända döda Foglar, för at däråf göra Samlingar», *Veckoskrift för Läkare och Naturforskare*, 1785, bd. 6.

110. P. G. Lindroth, »Gymnetrus Grillii. Uptäckt och beskrifven», *KVA:s Handlingar* 1798, 288–298.

111. Lundström, *Söderfors Ankar-Bruks Historia*, 47.

112. P. G. Lindroth till Thunberg 7/8 1786,

Söderfors (UUB, G 300 q). J. M. Brisson (1723–1806) fransk naturforskare med ornitologin som specialitet.

113. Tommy Tyrberg & Seppo Haavisto, »Nedre Dalälvens fågelfauna för 200 år sedan» *Fåglar i Uppland* (2/1992).

114. Bouppteckning efter P. G. Lindroth, Uppsala 17/4 1809, Ms hos MJ.

115. Sundqvist, *Pehr Gustaf Lindroths Resejournal Från 1797*, 85 ff. Erik Pontoppidan d. y. var biskop i Bergen och gav bl. a. ut *Forsög til Norges naturlige historie* 1752–54.

116. P. G. Lindroth, »Anmärkningar uti Natural-Historien», 7/5, Ms hos R. I.

117. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Gustavianska tiden*, 46.

118. P. G. Lindroth till Thunberg, 10/9 1805, Uppsala (UUB G 300 q). Samuel Fahlberg var guvernementsläkare på S:t Barthélemy och hade skänkt fåglar både till Grill, Paykyl och von Carlsson. Den omnämnde »Bror Winbom» bör vara Johan Winbom (1746–1826), professor i teologi och domprost i Uppsala. *Svenska Män och Kvinnor* (Stockholm, 1942–1955).

Summary:

PEHR GUSTAF LINDROTH – AN UNKNOWN LINNEAN

By

RAGNAR INSULANDER

Pehr Gustaf Lindroth (1758–1809) was surgeon major in the Uppland regiment and in 1790 was promoted an expedition surgeon, first grade, during the war against Russia. Lindroth was also an amateur naturalist with ornithology as speciality. Today he is almost forgotten but in his own times he was generally recognized as a skilful ornithologist. In particular Lindroth's work with the Museum Grillianum at Söderfors, one of the most important private museums in Scandinavia, attracted attention. Among his friends we find some of Linnaeus' most famous disciples such as Carl Petter Thunberg and Anders Sparrman. There are no glamorous scientific endeavours associated with Lindroth but he is a good, if little known, example of the skilful late eighteenth century Swedish amateur naturalist.

Lindroth made several collection journeys to obtain specimens, mostly birds but also other animals, for the Söderfors museum. They were all made at the expense of his patron, Adolph Ulric Grill, owner of Söderfors ironworks. The most important journeys were to Åland (1786), London (1788) and Jämtland-Norway (1797). The preserved journals from these travels contain faunistic and ethnographic information of considerable interest. Compared with the world-wide explorations of more famous Linneans Lindroth's travels were however very modest. None of his

journals were published though one (Åland 1786) includes a prefatory note which indicates that Lindroth at one time intended to publish it. Actually Lindroth published very little, only a few minor articles on ornithology and ichthyology, two notes on taxidermy and a brief catalogue of the Söderfors museum appeared in print. The latter is however of some interest in containing the original description of *Strix uralensis liturata* LINDROTH 1788.

There are few new approaches in Lindroth's work which may be regarded as a continuation of the systematic and faunistic endeavors of Linnaeus. However while Linnaeus had tried to cover the entire field of biology, though with somewhat varying success, among the next generation of Swedish naturalist there was a tendency towards specialization. This is clearly seen in the case of Lindroth whose interest were predominantly ornithological. During several years Lindroth was also employed as a naturalist, taxidermist and curator of a private museum (while simultaneously serving as resident physician for the employees at the Söderfors works, his official position). Lindroth made a appreciable contribution to the growth of Swedish ornithology. His journeys through Sweden gave him considerable first-hand knowledge about the native avifauna, some of which has been preserved in his unpublished journals and notes on the birds in the Söderfors museum. In addition, he achieved a good mastery of systematics and was a skilful taxidermist and museum curator. In other words he was a very all-round ornithologist and few if any of his contemporary colleagues had such a wide range of competence.

Författarens adress: Ragnar Insulander, Granitvägen 10 A, 752 43 Uppsala.

BÖRGE PETTERSSON

Prosten Broman som zoolog – en bortglömd förlinnean

I DEN LÅNGA SVENSKA TRADITIONEN av natur- och folklivsskildrare utgör Olof Broman, »prosten Broman», en naturlig och viktig länk mellan 1500-talets Olaus Magnus och 1700-talets Carl von Linné. Trots att han till stor del var samtida med den 30 år yngre Linné känns det som om han i vissa avseenden tidsmässigt står mitt emellan denne och Olaus Magnus. Detta är dock snarare ett tecken på hur modern och nydanande Linné är, än ett bevis för att Broman är gammalmodig. Tankemässigt var Broman för övrigt mycket bunden till Rudbeckarna med bl. a. vidlyftiga språkspekulationer i sitt naturvetenskapliga författarskap.¹

Då Bromans insatser som zoolog nästan helt blivit förbisedda² tänker jag här i korthet uppehålla mig vid denna relativt betydande del av hans författarskap liksom vid hans fåtaliga kända kontakter med Linné.

Polyhistor

Olof Johansson Broman³ var skollärare, präst, läkare, lantbrukare, romanförfattare, diktare, uppfinnare, naturforskare och arkeolog. Inte utan fog har han blivit kallad polyhistor. Han föddes 1676 i Vålsta, Rogsta socken, Hälsingland. Efter 14 års studier i Uppsala blev han filosofie magister (motsv. nuv. fil. dr.) 1703 på en avhandling som handlade om Östersjön. Större delen av sitt liv efter studietiden verkade han sedan i Hudiksvall och dess närhet. Han prästvigdes 1710, blev rektor i staden 1719, kyrkoherde 1728 och prost 1736. På grund av livlig korrespondens med Vetenskaps-societeten i Uppsala om meteorologiska, zoologiska och botaniska iakttagelser och dokumentation av dessa, blev han invald som ledamot där 1729 (Fries 1909). Han föreslogs även till inval i den nyinstittade Vetenskapsakademien i Stockholm 1740, men vid omröstningen erhöll han endast en röst (Dahlgren 1918).⁴

Det som gjort Broman mest känd är den omfattande hembygdskrönika från Hälsingland som han kallade för *Glysisvallur*.⁵ Den var avslutad år 1720, men förstördes när hans hemstad året därpå brändes ner av rysk militär.⁶ Trots tunga officiella plikter i samband med stadens och skolväsen-

Olof Broman vid 72 års ålder (1748); oljemålning av C. F. Cöln i Hudiksvalls kyrka. (Foto: Statens Konstmuseer, Svenska Porträttarkivet.)

dets återuppbyggnad satte Broman igång med att på nytt skriva ner det stora etnografiska materialet. Han dog 1750 efter att en andra gång ha fullbordat ett livsverk som omfattade ca 3800 manuskriptsidor.⁷ Själv skriver han blygsamt: »Så har man efter thenna branden, wid lediga stunder, gjort thenna litzla efterhämtning, som följer.» Detta tyder på att den brunna manuskriptsamlingen hade en ännu större omfattning än den av oss bekanta »kopian».

Broman tycks ha planerat en tryckning och skickade ner stora delar av sitt material till olika lärda bekanta i Uppsala, framför allt domprosten och hälsingeättlingen Olof Celsius d. ä., men även till Vetenskapsakademien i Stockholm. Det är t. ex. känt att avsnittet om fiskar och andra vattenlevande djur efter att ha underställts censur i Uppsala låg tryckfärdigt redan 1723 (Grape 1954).

Fågelavsnittets lämplighet för eventuell publicering dryftades av Vetenskapsakademien under Abraham Bäckes presidium den 26 juli 1746 (a. a.). Bedömningen blev att det saknades »citationer utur bekanta auktorer

som redan beskrifvit o. classificerat dessa foglar. Skulle fördenskuil Auctoren vara sinnat utgifva denna beskrifning, borde den således göras fullkomligare.»

I manuskriptet hänvisar Broman redan mycket flitigt till tidigare författare som behandlat fågelfaunan. I kapitlet »om Bofinkar», den första vilda fågeln i alfabetet, refereras exempelvis till skrifter av Festus, Varro, Belon, Gesner, Turner, Aldrovandi, Willughby »p.» [m. m.]. Referenslistan till avsnittet om fåglarna upptar 142 namn. Man kan alltså lugnt säga att Broman var väl bevandrad i samtidens naturvetenskapliga litteratur.⁸ Eftersom akademiens preses själv var hälsing och dessutom personlig vän till Broman, kan vi a priori förvänta oss en välvillig inställning till prostens arbete. Akademien fann sig trots detta föranlåten att kräva en omfattande komplettering av de vetenskapliga referenserna i manuskriptet.⁹ En sådan omarbetning kom emellertid uppenbarligen aldrig till stånd. Kanske började Bromans krafter avta; kanske kände han sig kränkt över kritiken från det lärda sällskap han några år tidigare hade hoppats bli invald i?

Kan då inte manuskriptet i den version som bevarats åt eftervärlden ha skrivits om och kompletterats efter akademiens påpekande? Nej, knappast. Som framgår nedan (se redogörelsen för fyndet av svarthakedopping) gjordes just år 1746 ett tillägg till manuskriptet med annat bläck. Det framgår tydligt att den övriga texten är betydligt äldre och har tillkommit i ett sammanhang. Den kan varken ha kompletterats med referenser eller skrivits i sin helhet efter Vetenskapsakademiens möte. Det är inte heller troligt att Broman skulle ha skickat något annat än sin mest kompletta version till akademien.

Det är ändå en aning gåtfullt varför, trots alla föranstalter, ändå ingenting blev utgivet av trycket under prostens livstid.¹⁰ Kanske har Broman i sin självbiografi på vers som ingår i Glysisvallur gett oss svaret: Han hade inte tillräckligt med pengar.

Ty for jag wida nog i winklar, wrår och parcker,
Af gamla Hälsungland i Niordes- Jätta-marcker,
At leta, söka up, alt hwad jag kunde få,
Som för mit fosterland til märcken kunde stå.
Här blef en samling stor, en sumla, hoper diger,
Som ha på trycket fram, långt öfwer pungen stiger.

Glysisvallur-texterna kom faktiskt inte att tryckas i sin helhet¹¹ förrän 1911-1954, då »Gestrike-Helsing nation i Upsala» under nästan övermåttiga ekonomiska uppoffringar genomförde vad som forskare och många andra otåligt väntat på i nära 200 år.

Slutresultatet blev drygt 2 700 trycksidor i frakturstil! Efteråt kan man beklaga att redaktionskommittén inte valde att trycka i antikva, något som skulle gjort materialet mera lättillgängligt för gemene man. Troligen dikte-

rades valet av pietetsskäl; man ville uppenbarligen att verket skulle se ut så som det skulle ha gjort, om det tryckts under författarens livstid. Säkert är emellertid att vad som 1911, när det första häftet lämnade tryckpressarna, på sin höjd kunde anses lätt ovanligt, det hade 1954, när det sista häftet såg dagens ljus, ohjälpligt hunnit bli en tyngande anakronism.¹²

Hälsinglands djurvärld

Bromans 365 sidor långa genomgång av den hälsingska djurvärlden kallar han *Natursens Bok i Nordurhalfoheimsis* eller ibland *Historia Naturalis Hel-singiae*. Den anges omfatta tre »flockar» inom verkets ram, 1:a flocken om fyrfota (marklevande) djur, 2:a flocken om flygande djur och 3:e flocken om vattendjur. Denna tredelning återspeglar uppenbarligen de klassiska elementen jord, luft och vatten. Av dessa återfinnes dock bara 2:a och 3:e flocken tydligt avgränsade inom verkets ram medan avsnittet om fyrfota terrestra djur saknas. Eftersom det omnämns och citeras i brev till Linné 1740 (se nedan) har det bevisligen existerat men tydligen senare förkommit. Till samma slutsats kommer Grape (1925)¹³: »en tredje del behandlande däggdjuren synes på några små utdrag¹⁴ när vara förkommen.» I kapitel 2 av »afhandlingen» om vilddjurens fångande (se nedan) med titeln *Om Diurfång i synerhet, och I: om Fyrfotada* repareras dock denna förlust till en del. Inom detta kapitel 34 sidor beskrivs nämligen relativt utförligt älg, ren, björn, varg, lodjur, järv, räv, hare, mård, ekorre och hermelin.

Det avsnitt, »II: Flocken», vari Broman behandlar de flygande djuren — dvs. de fåglar han kände till från Hälsingland samt fladdermössen — gav han namnet *Guds Almackts-Spegel och Rika Fatebur, uti Helsinge-Luften* med undertiteln *tå Närwarande tidens Foglar, tamde och wilde; ständigt wistande, eller och Flyttande; Skogs- samt Sjö-foglar, till theras beskaffenheter af ett som annat beskrifwas*.¹⁵ Detta är den första »fågelboken» för landskapet och faktiskt en av de allra första bevarade svenskspråkiga originaltexter som på ett vetenskapligt och utförligt sätt beskriver ett större antal inhemska fågelarter. Fåglarna är ordnade i bokstavsordning efter svenska namn »hälst sådant är giordt för mina Landsmän skull.»¹⁶

Fladdermössen räknas av Broman fortfarande till fåglarna, låt vara med viss reservation. De kan lika väl föras in bland »Fyrfotad Kreatur», säger han. Från och med Linné blir de dock slutgiltigt placerade bland däggdjuren. Att de flygande däggdjuren så sent räknades in bland fåglarna är förstås inget tecken på bristande kunskaper om djuren — man visste ju ända sen romartiden att de var levandefödare och gav di åt sina ungar — utan bara ett resultat av att man använde andra klassificeringsprinciper än sena-

re tiders biologer. Djur som kunde flyga och var större än yrfän (insekter) kallades helt enkelt för fåglar.

Bromans fågelbok är i många avseenden förbluffande modern. Den beskriver systematiskt bl. a. utseende, läten (ofta bokstaverade), parningsbeteende, häckningsbiologi med angivande av ruvningstid och vilket kön som ruvar, föda, flyttning och ekonomisk betydelse hos de flesta av de ca 70 fågelarter som författaren kände till och kunde urskilja i sin hemtrakt.

Ekonomiska aspekter på fågelfaunan dominerar förstås framställningen. Dunens och köttets värde kommenteras nästan alltid liksom respektive arts användbarhet i medicinska sammanhang och för att spå väder. Tranans ben kan användas till piskskäft och korpens pennor till tangenter på strängaspel. Man får också veta att man kan göra varma mössor av lomskinn medan köttet är »sträft och segt». Ibland anar man glimten i Bromans öga, som när han på tal om orrens medicinska värde säger: »bästa läkedom af them [är] at stilla en hungrigen maga.»

Detta utilistiska synsätt renderade ofta fåglarna epitetet skadlig resp. nyttig, men arterna hamnade ibland i för oss oväntade kategorier. Både hackspettarna och måsarna ansågs t. ex. nyttiga; de förra för att de gjorde hål i träden där man lätt kunde fånga mårdar liksom ruvande fåglar och deras ägg, de senare för att de genom sin närvaro visade var fisken gick till.

Två saker hos Broman är lite besvärande för en nutida läsare, dels hans ofta halsbrytande etymologier när han försöker förklara fågelnamnens ursprung i rudbecksk anda, och dels hans benägenhet att försöka hitta alla Aristoteles och Plinius fåglar i Hälsingland. Det senare leder bl. a. till att han identifierar strömstaren med de klassiska författarnas kungsfiskare¹⁷ och fiskgjusen med deras glada.

De vattenlevande djuren beskrivs i *Guds Almachts Spegel och Rika Fatebur; uti Helsing-watnena med undertiteln tå närwarande tidens Siödiur, fiskar och annat mera, samt sätten att fiskar fånga, them bewara, til nyttigheter bruka; och ther af märken taga til åtskilliga omväxlingar i Naturen*. Häre inberäknas, förutom ca 35 fiskarter, tumlare, pärlmussla och ett större antal insekter och andra lägre djur, även djur med mer eller mindre amfibiska vanor såsom bäver, utter, sälar, ormar, grodor och »Krokodiler¹⁸ eller Wattu-ödlor». I ett särskilt tillägg behandlas till sist dels svalorna och tornsvalan, som troddes övervintra på sjöbotten, dels – med tydlig tveksamhet: »Om sådana diupheter må jag mig intet befatta» – »Hafs-frun och Siö-rår».

Utöver den nämnda systematiska genomgången av djurarterna behandlas zoologin, delvis nästin till ordagrant likalydande, ännu en gång i sammandrag i »avhandlingen» *Om the här i Landet befintelige Wild-Diurens fångande*, som omfattar ytterligare 88 sidor (54 s. + de ovannämnda 34 om däggdjur). Detta är således också det enda ställe där de djur som varken flyger eller lever i vatten behandlas. Kommen till fiskarna och andra vatten-

djur i denna förkortade genomgång tycker t. o. m. Broman själv att »man märcker paperet ökas och nyttan är ingen, och tjden måste användas til thet nödigare är» och så nöjer han sig med att hänvisa till den utförligare behandlingen, där f. ö. fångstuppgifter också är vanliga.

Broman och Linné

Det var naturligtvis oundvikligt att Olof Broman på något sätt skulle komma i kontakt med Linné. De träffades emellertid bara en enda gång personligen och endast ett litet fåtal brevkontakter verkar ha förekommit. Ett brev från Broman är det enda som finns bevarat men indicier finns på ytterligare ett par försändelser från honom och lika många från Linné.

Tisdagen den 16 maj 1732 – en mulen och regnig dag som följde på en natt med kraftigt åskväder, hagel och skyfall – fick Broman, som då var 55 år och relativt nybliven kyrkoherde, besök av studenten Linnæus, som hade fyllt 25 år tre dagar tidigare och nu var på väg till den svenska fjällvärlden. I sin resedagbok skriver Linné om Broman att han »accomoderade mig helt wähl» (Fries 1909). Mötet nämns också i korthet i reseberättelsen till Vetenskaps societeten i Uppsala: »Gick altsedan fort till Hudwicks wald, där jag som hastigast talte med Past. Broman» (Fries 1907). Societetens Rekomendationsbrev för fjällfärden daterat den 12 maj 1732, dvs. samma dag som resan anträdde, är även undertecknat av Broman i hans egenskap av ledamot (Fries 1903). Eftersom denne besökte Uppsala sista gången vid avläggandet av pastorexamen i augusti 1728, måste Linné ha fått underskriften när han passerade Hudiksvall.

På vägen mellan Iggesund och Hudiksvall noterar Linné ett exempel på industriell miljöförstöring: »Bergen såg jag, då de blev avrödda och brända, *sterilescere* och att allenast sten på sten finnes efter» (*Iter Lapponicum*). Att rovdriften på skogarna för att skaffa träkol och bränsle till den expanderande bergshantering och järnbruket i Iggesund, som sedan 1686 även haft rättighet att avverka kronoskog, satte djupa spår i naturmiljön i Hälsingland vid denna tid är uppenbart. Broman klagar på flera ställen i *Glysisvallur* på »thet högstskadliga kohlandet, som i grund utödar skogen, och med thes förgiftiga Oos eller rök, drifwer både diur och foglar at flytta sin wäg, sedan theras wanliga wister och hemställen nederhugne och afbrände blifwit; Hwilket och a posteriore kan öfwerbewisas, ty hwarest Bruk- och Bäragswärck smälla och klappa, och Kohningen föröfwes, ther trifwes hwarken diur, fisk eller fogel.» På ett annat ställe heter det att »Slagg, sot, kohlstymbbe och tylikt bemirrar watnet; Såsom nu här wid Bruken skedt.»

Ungefär åtta år senare, den 29 januari 1740, skriver Broman brev till

Linné. Han börjar med att tacka för att den »Högädle Herr Doctorn» gjort honom den äran att stiga in i hans ringa hyddor »wid resan på Lapland här om året» och för »MH. Doctorns ogemena uplärdas wackra arbeten iag sedermera mig fågna fått». Linné tycks alltså ha sänt några av sina skrifter till Broman, men det verkar inte som om de i övrigt haft någon kontakt under mellantiden. Med brevet följer diverse utdrag ur Bromans *Glysisvallur*: om tuvor, snösparvar, björnars och hermeliners spenar, simpor etc. De flesta utdragen var svar på ett antal frågor som Linné ställt i ett öppet brev till allmänheten i *Vet. Akad:s Handlingar* 1739. Vid utdraget om de olika däggdjurens spenar nämns också det mer fullständiga namnet på den saknade »I: Flocken»: *Guds rika fatabur af Fyrfota Diuren i Helsingland*. Det tycks endast vara känt härifrån.

Broman ger också i brevet ett tragikomiskt exempel på ett misslyckat försök av »Höga Öfwerheten» att lindra hungersnöden 1695-97 genom att lära prästerna och allmogen att dra upp »tiänliga rötter» av vattenväxter och bruka som nödmat. Den botanik- och medicinstuderande som sändes »reste altför hastigt fram, utan att omständel. wisa och lära skilja the duglige ifrån the oduglige». Följden blev att bönderna nästa vår drog upp rotstockar urskillningslöst ur sjöarna och använde till mjöl. När de sedan åt av maten som tillretts av detta »råkade the uti yrsel och swimmingar &c. &c.» Ingen människa tycks dock ha dött eller blivit allvarligt skadad. För att inte insamlingsarbetet skulle vara helt förgäves beslöt man att ge vattenväxterna till korna som fortfarande hölls inomhus och säkert var svältfödda efter vintern och (minst) en sommar med missväxt. Då inträffade »at the begynte först stänka, sedan stirra med ögon, draga sig tillbaka i båsen, stinna på halsbandet eller länckarna af widior; the som mächtade slita sig lösa, lupo ut på marken, wrålade, stångade med hornen i marcken och hwad dem möta mände; några af them satte hufwude emellan trång rum, och bruto sig hal-sen af».

Brevet föredrogs vid Vetenskapsakademiens sammanträde den 5 mars 1740. »Ytterligare uplästes et af Kyrkioherden BROMAN til Hr LINNEUS ankommit bref, upfylldt med åtskillige observationer, såsom om en ört *Aconitum* kallad, om tufvor på ängar, om sädens förvandling ifrån korn til hafra, Guds Rikes Fatabur, med mera.»¹⁹

Följande år skriver Broman om Linné i mycket positiva ordalag i skriften *Lust-Grifter af Tobac och Thee*: »Att igenkänna och få rätt namn på alla gräs, örter och blomster, det är mäktat svårt, emedan Namnen mång åtskillig äro och Botanici där om mycket stridiga finnas [. . .] Vår Svenske nu nyligen framkomne, af mångom utropade *Makalöse* Botanicus, D:r Carl Linnæus, har nu väl, såsom en högtförfaren Mönster-Herre öfver alla blomster, örter och gräs, inrättat nya Rullar och ställt alla uti bättre rotar och leder, än alla de förra Botanici kunnat verkställa.»²⁰

Den 27 april 1746 sköts en svarthakedopping vid Strömsbruk i Harmångers socken av studeranden Adam Schilling. Detta är det äldsta säkra och lokaliserade beviset för artens förekomst i vårt land om man undantar subfossila benfynd från utgrävningar. Fågeln skickades till Broman som, då han inte kände igen den, sände huvudet och en fot samt en beskrivning av exemplaret till Linné. Brevet som otvivelaktigt måste ha åtföljt doppingmaterialet finns inte bevarat, men en beskrivning av fågeln under titeln *Beskrifning om en främmande Siöfogel* finns i *Glysisvallur*. Av manuskriptet framgår att detta textparti skrivits dit efteråt med svart bläck (tuschk?) i stället för brunt. Med samma svarta bläck står i marginalen: »Beskrif:- hufwudet och foten sändes til D Linnæus.» Hänvisning till detta fågelfynd saknas dock i andra upplagan av *Fauna Svecica* som trycktes 1761, vilket kan tyda på att materialet aldrig nådde adressaten.

Den mig veterligt sista kontakten mellan de båda intellektuella giganterna inträffade när Broman sände sin skrift om folklig övertro, *Fimbul Thula. Om Vidskepelser i Niflheim*, till Linné och fick tillbaka den två år före sin död. I nedre marginalen på titelbladet står: »Thenne piece sändes på Ups: 1746 med H. Cand: E: Elf, til H. Archiat: Carl Linnæus; återsänd 1748 i Jul: med H. Not: Schick.» Det är tydligt att Broman undvek att skicka sina värdefulla manuskript med posten och istället föredrog personliga kurirer.

Olaus Magnus, Olof Broman²¹ och Carl von Linné har alla spánt över mycket vida fält i sitt författarskap, låt vara med delvis olika inriktning. Även om vissa saker skiljer så är det fortfarande väldigt mycket som förenar. Gemensamt för alla tre är deras intresse för naturen samt för människans odling och hushållning. De har alla på olika sätt bidragit med ovärderliga rapporter om naturen och folket i Sverige i gången tid.

Genom att *Glysisvallur*-manuskriptet så länge låg otryckt kom tyvärr Bromans inflytande på eftervärlden under lång tid att inte alls motsvara hans storhet. Först efter tryckningen i vårt sekel har han uppmärksamats efter förtjänst som sitt landskaps skildrare på de flesta områden, men ännu tycks han alltid förbigås då den svenska ornitologins eller zoologins historia skall skrivas.²²

Olof Bromans byst i Hudiksvalls stadspark. Den invigdes 1932 i samband med stadens 350-årsjubileum och var resultatet av en insamling i prostens hembygd. Skulptör: Carl Fagerberg. (Foto: Hilding Mickelsson.)

Noter

1. Förutom att Broman haft Olof Rudbeck d. ä. som akademisk lärare, åtnjöt han under senare delen av sin Uppsala-vistelse förmånen att »hvarje Onds- och Lögerdags-eftermiddag» ha fritt tillträde till dennes hus med dess stora boksamling m. m. Ett sådant arrangemang var uppenbarligen långt ifrån ovanligt vid denna tid och kompenserade till en del bristen på offentliga bibliotek för studenterna; jfr. Linnæi liknande privilegier hos Stobæus, Celsius d. ä. och Rudbeck d. y. En annan ynnest som Broman fick del av var att få de nytryckta arken av *Atlantican* och *Campi Elysii* allteftersom de blev färdiga.
2. Detta trots att det enligt Fallgren (1934) »förefaller som om han haft mest håg och läggning för naturvetenskaperna.» De enda som mig veterligt tagit Broman på allvar som zoolog och citerat honom är Witt-Strömer, som 1950 i 14 fall (i några fall även 1944 resp. 1951) refererar till honom angående hälsingska fåglar, bl. a. fyndet av svarthakedopping 1746, Regnell (1965) som citerar Bromans uppgifter om tordmularna på ön Gran, samt Lundberg (1978) som hänvisar till en angivelse om större vattenödlans förekomst, samtidigt som han dock framhåller att måttuppgifterna är starkt överdrivna.
3. Biografiska uppgifter finns bl. a. hos Fant & Låstbom (1843: 85–87 [dödsår här felaktigt 1740]), Barr (1897), Hægermarck (1900 b), Grape (1913, 1925), Fallgren (1934), Viksten (1944), Strömbäck (1965) och Lindqvist (1976).
4. Dahlgren uppger felaktigt att det var Olof Bromans bror Nils (Nicolaus) Broman, kyrkoherde i Rogsta, som var på förslag till inval i akademien.
5. Med *Glysisvallur* förstås här och i det följande det material som 1911–1954 kom att tryckas i tre volymer under den fullständiga titeln *Olof Joh: Bromans Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Hälsingland*, dvs. innehållet i det manuskript om ca 1 500 sidor i tre »Flockar» som författaren själv gav namnet *Glysisvallur* samt 15 ytterligare manuskript om Hälsingland på ca 2 300 sidor.
6. Redan vid den stora stadsbranden i Uppsala 1702 hade han f. ö. fått flera manuskript förstörda.
7. *Glysisvallur*-manuskripten ägs av Gästrike-Hälsinge nation i Uppsala och är deponerade på universitetsbiblioteket Carolina Rediviva. Bromans samtliga bevarade manuskript omfattar tillsammans ca 5 000 sidor.
8. För de vattenlevande djuren redovisas ännu fler referenser: 220 stycken! Här kan nämnas att en katalog över Bromans bibliotek från 1757 omfattar 1 927 nummer (Almquist 1911) och auktionskatalogen från en försäljning i Uppsala 4 nov. 1761 av böcker som han ägt räknar 1 104 utropsnummer ([Broman] 1761). Då är att märka att Broman fått sin första boksamling förstörd och skingrad 1721.
9. Troligen avsåg »citationer» inte bara hänvisning till författare utan även till verkets titel och sidnummer. Sådana referenser är mycket sparsamma i fågelavsnittet men nästan regel i avsnittet om vattenlevande djur, dvs. den del som först färdigställdes för tryckning. Noteras kan också att Broman ofta avslutar en uppräknings av refererade namn med »p.», »p. p.» eller »p. p. p.» (se exemplet med bofinken ovan). Detta kan ha stuckit akademiledamöterna i ögonen som ett i sammanhanget otillåtet lättsinne. Att en nutida läsare tycker att texten om Hälsinglands fågelfauna redan är överlastad med hänvisningar till författare och poeter från antiken och framåt är en annan sak. Många av de som refereras saknar dessutom naturvetenskapliga syften och använder bara fåglarna i allegorier och som stilmedel.
10. Som nämnts var Olof Celsius d. ä. en av de viktigaste mottagarna av material som Broman hoppades få tryckt. Han var en av de första medlemmarna av Vetenskapssocieteten i Uppsala och tillhörde också Vetenskapsakademien i Stockholm från dess första år. Det förtjänar kanske att påpekas att Celsius egen *Flora Uplandica* från samma tid också i huvudsak förblev otryckt.
11. En innehållsöversikt samt ett antal fylliga utdrag ur representativa delar av *Glysisvallur* hade 1900 utgivits av Hægermarck i »Helsingboken».
12. Här höll faktiskt redaktionskommittén på att falla på eget grepp när ägaren till tryckeriet som man anlätade avled i mitten på 1920-talet. Vid ägarbytet och åtföljande omorganisation skulle de gamla typsnitten i fraktur och schvaback rensas ut vilket skulle äventyra den fortsatta tryckningen enligt planerna (Grape

1954). Efter en hel del besvärliga förhandlingar lyckades man dock hitta en lösning som skulle säkra kontinuiteten i häftenas typografi.

13. Barr (1897) uppger härom följande: »Att äfven denna del af Bromans zoologi funnits å Helsinges nations bibliotek och därifrån förkommit, är att antaga. I J. D. Flintenbergs afhandling [*Dissertatio Historica de Territorio Australi Helsingiae*] skrives utan förbehåll: »descriptiones animalium in Helsingia obviolum, quæ Bibliotheca Nationis Helsingicæ servat»,., medan Hægermarck (1900a) däremot säger: »Har antagligen förkommit; åtminstone har den aldrig tillhört Helsinges nation.»

14. De små utdrag som åsyftas är de som bifogades brevet till Linné. De förvaras i den linneiska brevsamlingen hos Linnean Society i London men citeras också delvis i Fries (1909).

15. En redigerad publicering av fågelavsnittet med kommentarer av Börge Pettersson pågår i *Fåglar i X-län*. Avsnitt har varit införda i nr. 20(2) och 20(3) 1989, 21(2) och 21(4) 1990, 22(3) 1991, 23(3-4) 1992, 24(3) 1993 samt 25(2) 1994. Ett avsnitt (om strömstare) har också varit införd i *Cinclus Scandinavicus* nr. 5 1992 och ett annat (om fladdermöss) i *Fauna och Flora* 89(5) 1994.

16. Man tycker sig ibland ana William Turners ande svävande över Bromans penna. Jfr. Rydén (1991: 45). Turner refereras mycket ofta i fågelavsnittet men finns även med i referenslistan för fiskar och andra vattenlevande djur.

17. Vilket i sin tur leder till att Hægermarck (1900 a) inte hittar strömstaren hos Broman. Detta spelar en viss roll i hans diskussion om Bromans syn på svalornas vintersömn. »Det förvånar, att den äljest så fördomsfrie Broman utan tvekan kunde sätta tro till den bland allmogem ända fram emot våra dagar gängse sagan om svalans vintersömn på sjöbottnen; man antager nu, att i isnot fångade strömstarar, som plägar dyka ned i vakarne efter fisk, genom sin yttre likhet med svalorna gett upphof till sägnerna. Att märka är också, att Broman hvarken i Gylisvallur [här

använt i inskränkt bemärkelse, jfr. not 5] eller »Guds Allmakts Spegel i Hälsingelufte» upptager Strömstaren bland i provinsen förefintliga fåglar.»

18. Broman trodde att krokodiler var samma slags djur som vattenödlor eller salamandrar. Det är uppenbarligen hans nit att i sitt kära Hälsingland hitta alla djur som nämns av utländska författare, som här spelar honom ännu ett spratt. Han skriver om de hälsingska vattenödlorna: »hafwande platt hufwud, widt gap, stor ögon, 4 fötter med hwassa klor, lång stjärt, språklote, mäst under buken, somlige större, somlige mindre; Såsom the ock beskrifwas wara uti Ægypten och de warma länder, hwarest folket för dem knäböja, som för en Gud; Dock här ingalunda så stora, allenast $\frac{1}{2}$ aln, the största jag sedt, emot theas som hinna 50 al' längd; såsom Johnstonus, Rhodigius, Plinius, Strabo, och många flere beskrifwa them i Nilströmen wara.»

19. Dahlgren (1918, del 2: 83) anser att protokollets uppräknings av brevet innehåll präglas av ironi och vill i detta se en förklaring till det dåliga resultatet för Broman vid röstningen om hans inval i akademien. Mot detta kan invändas att voteringen skedde ca en månad före uppläsningen av brevet.

20. Citerat efter Hægermarck (1900 a) som moderniserat stavning och interpunktion i citatet men ej i manuskripttiteln.

21. Epitetet Hälsinglands (eller Norrlands) Olaus Magnus har ibland applicerats på Broman. Notera hur detta samtidigt blir en ordlek eftersom det kan utläsas som »Olof den store». Beroende på sammanhanget skrev han sig f. ö. omväxlande som Olaus, Olavus, Olof, Ulfr, Ulpher, Ulphilas etc.

22. Trots att Bromans botaniska produktion var jämförelsevis blygsam (tre arthistor – för vilda växter, odlade åkerväxter resp. trädgårdsväxter – under titeln *Chloris Helsingica* finns i *Gylisvallur* 3: 745-825) har den uppmärksamats betydligt mer av historiograferna (se t. ex. Krok 1925, Eriksson 1969, Rydén 1990, 1993, Johansson & Lindell 1994).

Referenser

- Almquist, J. A. 1911. Sveriges bibliografiska litteratur 2. Stockholm.
- Barr, K. 1897. Olof Broman, vår förste romanförfattare. – Samlaren 18: 1-90.
- [Broman, O. J.] 1761. Förteckning På Sal. Prosten Bromans wackra och wäl conditionerade Boksamling uti Theologien, Medicinen, Historia Patriæ och Sw. Oeconomien, som på Upsala Academiae Auctions Kammare komma at försäljas d. 4. och följande dagar i November Månad År 1761. Uppsala.
- Broman, O. J. 1911-54. Olof Joh: Bromans Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Hälsingland 1-3. Uppsala.
- Dahlgren, E. W. 1918. Svenska Vetenskapsakademiens protokoll för åren 1739, 1740 och 1741 1-2. Stockholm.
- Eriksson, G. 1969. Botanikens historia i Sverige intill år 1800. – Lychnos-Bibliotek 17, 3.
- Fallgren, E. 1934. Prosten Broman och hans Glysisvallur. – Helsingrunor 1: 5-22.
- Fant, J. E. & A. T. Låstbom 1843. Uppsala ärkestifts herdaminne 2. Uppsala.
- Fries, T. M. 1903. Linné. Lefnadsteckning 1. Stockholm.
- Fries, T. M. 1907. Bref och skrivelser af och till Carl von Linné Avd. 1 Del 1: 315. Stockholm.
- Fries, T. M. 1909. Bref och skrivelser af och till Carl von Linné Avd. 1 Del 3: 320-325. Stockholm.
- Grape, A. 1913. Olof Broman, en bygdeforskningens märkesman. – Tidskrift för det svenska folkbildningsarbetet 2: 85-93.
- Grape, A. 1925. Broman, Olof Johansson. – I: Svenskt Biografiskt Lexikon 6: 341-350. Stockholm.
- Grape, A. 1954. Efterskrift. Om Bromans-editionen, dess tillblivelse och historia. – I: O. J. Broman 1912-54. Olof Joh: Bromans Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Hälsingland 3: 939-969. Uppsala.
- Hægermarck, K. A. (red.) 1900a. »Helsingboken» (Prosten Bromans Glysisvallur). Uppsala.
- Hægermarck, K. A. 1900b. Broman och hans samtida. – I: K. A. Hægermarck (red.). »Helsingboken» (Prosten Bromans Glysisvallur): 29-49. Uppsala.
- Johansson, J. T. & T. Lindell 1994. Från örtabok till Wahlenberg. Historien om svensk kärlväxtfloristik tar sin början. – Sv. Bot. Tidskr. 88: 267-286.
- Krok, T. O. B. N. 1925. Bibliotheca Botanica Suecana. Uppsala och Stockholm.
- Lindqvist, B. 1976. Olof Bromans »Owäldig Bonde». – Helsingrunor 1976: 19-51.
- Linnaeus, C. 1913/1977. Iter Lapponicum/Lapplands Resa år 1732. Stockholm.
- Lundberg, B. 1978. Sällsamheter i Hälsingland. Kristianstad.
- Regnell, S. 1965. Mellan Gran och Störjungfrun. – STF:s Årsskrift 1965: 274-301.
- Rydén, M. 1990. Namnet maskros och dess väg till riksgiltighet. – I: S. Fries (red.) Om växtnamn: 101-119. Umeå.
- Rydén, M. 1991. William Turner – en portalgestalt i engelsk naturalhistoria. – Svenska Linnésällsk. Årsskr. 1990-1991: 35-56.
- Rydén, M. 1993. Om ordet flora som bokligt och floristiskt begrepp. – Svensk Bot. Tidskr. 87: 97-101.
- Strömbäck, D. 1965. Från Hälsingelagen till Glysisvallur. – STF:s Årsskrift 1965: 34-48.
- Viksten, A. 1944. Olof Broman. – I: A. Viksten (red.) Hälsingland: 326-329. Uppsala.
- Witt-Strömer, B. 1944. Glimtar från Hälsinglands fågelfauna. – I: A. Viksten (red.) Hälsingland: 211-227. Uppsala.

Witt-Strömer, B. 1950. Hälsinglands fåglar. Stockholm.

Witt-Strömer, B. 1951. Om Hälsinglands och Härjedalens fåglar. – I: T. Arnborg & K. Curry-Lindahl (red.) Natur i Hälsingland och Härjedalen: 125-138. Stockholm.

Summary:

“DEAN BROMAN” AS ZOOLOGIST – AN OVERLOOKED PRE-LINNEAN

By

BÖRGE PETTERSSON

In the long Swedish tradition of describers of nature and folklore, Olof Broman (1676-1750), “Dean Broman”, is an important link between Olaus Magnus of the 16th and Carl Linnaeus of the 18th century. As Broman’s contributions as a zoologist have been largely overlooked, the present paper deals with this relatively comprehensive part of his authorship as well as his few known contacts with Linnaeus.

Olof Broman was a teacher, priest, physician, farmer, poet, inventor, scientist and archeologist. He has sometimes aptly been called a polyhistor. Born near Hudiksvall in the province of Hälsingland he spent 14 years of study in Uppsala, after which he returned to his native province, where he worked for the rest of his life as headmaster, vicar and dean.

Broman has become most famous for his comprehensive folkloristic chronicle of the province of Hälsingland, which he called *Gläsisvallur* (in fact a collection of several different manuscripts). It was completed in 1720, but was destroyed when his hometown Hudiksvall was ravaged by Russian troops the following year. Despite heavy official duties in connection with the reconstruction of the town and its educational system, Broman started rewriting his large ethnographical material. When he died in 1750 he had for the second time completed his life’s work of about 3800 manuscript pages. After almost 200 years, it was finally printed in 1911–1954.

Broman’s treatment of the fauna of Hälsingland, *Historia Naturalis Helsingiae*, consists of three parts: (1) quadruped (terrestrial) animals, (2) flying animals, and (3) aquatic animals. This division apparently reflects the three classical elements: earth, air and water.

The second of these parts is the first “bird book” about the province of Hälsingland; it is, in fact, one of the very first extant original texts in Swedish dealing scientifically with the native bird fauna. It is in many respects amazingly modern. It describes, for example, plumage, songs (often spelled out), breeding biology with incubation time, food, migration and economic importance of the some 70 bird species that the author knew and was able to distinguish in his native area.

Broman and Linnaeus met only once, in May 1732, when Linnaeus as a 25 year old student passed by Hudiksvall on his journey to Lapland. Apart from that, one letter from Broman to Linnaeus has been preserved and they are also known to have exchanged some of their manuscripts and publications.

Olaus Magnus, Olof Broman and Carl Linnaeus all took a great interest in nature as well as in agriculture and rural economy. Accordingly, they have in different ways contributed invaluable information on nature and people.

Only after the printing of the *Glysisvallur* manuscripts in this century has Broman attracted the attention he deserves as the describer of various aspects of his native province. Nevertheless, he is generally overlooked in histories of Swedish ornithology or zoology.

Författarens adress: F.D. Börge Pettersson, Institutionen för systematisk botanik, Villavägen 6, 752 36 Uppsala.

ERIK HAMBERG

Anders Berlin - en linnean i Västafrika

VID ETT BESÖK på Linnés Hammarby kan man se en världskarta som visar färdvägarna för den lilla men berömda krets av s.k. resande apostlar som for ut i olika delar av världen på Linnés mer eller mindre uttalade uppdrag. Bland mer kända namn som Hasselquist, Kalm, Löfving, Osbeck, Sparrman och Thunberg finner vi även Anders Berlin. De mest kända långresenärerna, som med sin lärares *Systema naturae* i bagaget reste iväg för att kartlägga främmande länders djur och natur, har blivit ihågkomna mycket tack vare sina tryckta reseskildringar, skrivna efter månader och år av upplevelser och umbäranden i vetenskapens tjänst. Från den föga kände Anders Berlin finns dock bara ett fåtal brev till lärofadern bevarade – det är allt.

Anders Berlin hörde till en invandrad hugenottsläkt. Farfadern Nils Berlin (släkten hette ursprungligen Gaimard) hade ung. 1680 invandrat till Sverige – närmast från Berlin i Preussen – och slagit sig ned i Kristianstad. Där gick han i lära till guldsmed, blev gesäll 1686 och var från 1693 till sin död 1714 mästare.¹

En av sönerna var hovkamreraren Henrik Berlin (1704–1781) som, tillsammans med maken Anna Catharina, f. Hellström (1711–1799), bodde på Nordviks gård, norr om Härnösand. I en barnaskara om fem pojkar och två flickor var sonen Anders näst yngst, född den 20 maj 1746. Bland systerkonen märks särskilt den äldste brodern Nils (1732–1785), präst samt lärare vid trivialskolan i Härnösand, jämte Magnus (1749–1822), yngst i systerkonen och omsider kyrkoherde i Rödön, Jämtland. Som teolog var denne för övrigt en varm förespråkare för neologien.² Om Anders Berlins uppväxt och tidigaste år är ingenting närmare känt. Förmodligen nötte han skolbänk vid trivialskolan i Härnösand. 1762 finner vi honom dock inskriven i gymnasiets första klass i lärdoms-staden.³

Bland de mer framstående lektorerna vid gymnasiet i Härnösand återfinns vi vid denna tid Nils Gissler (1715–1771) och Magnus Stridsberg (1696–1772). Den förre var såväl lektor i logik och fysik som provinsialläkare. Han var en synnerligen driftig man, som dessutom anlade en botanisk trädgård, uppspårade hälsobrunnar i trakten, gjorde naturaliesamlingar, idkade topografiska studier i bygden, intresserade sig för fiske, hushållning, den omdebatterade vattuminskningen, men även elektricitet, astronomi och inte minst väderleken. Forskarmödan dokumenteras tydligt av ett stort

antal bidrag till Vetenskapsakademiens Handlingar, nära 30 st., publicerade under perioden 1747–1769. Stridsberg hörde till tidens reformatorer inom lanthuset, bl. a. konstruerade han en omtalad tröskvagn.⁴

Det finns starka skäl förmoda att just den mångfrestande Gissler kom att utöva ett avgörande inflytande på den unge Anders Berlins val av studieinriktning; Gisslers undervisning och demonstrationer sommartid i den botaniska trädgården var säkerligen inspirerande och väckte tydligen ett botaniskt intresse hos honom.⁵

Redan i februari 1765 – innan han gått ut den tredje klassen i gymnasiet – reste Anders Berlin till akademien i Uppsala.⁶ Den 13 februari skrivs han in som studerande vid Uppsala universitet. Om den första tidens studier vet vi egentligen ingenting. Det skulle dock visa sig att det var Carl von Linnés föreläsningar och herbationer som lockade den knappt nittonårige ångermanlänningen. I åhörareförteckningen för Linnés föreläsningar från höstterminen 1765 finns Berlin visserligen inte med, men Linné har själv antecknat: »Tredubbelt flere samblades efter hand på hvilka jag fick ingen räkning.»⁷

Anders Berlin måste dock ha hört till skaran av studenter runt Linné redan på ett tidigt stadium. Snart nog kom han nämligen att disputerat för Linné på en avhandling med titeln »Usum muscorum » (Mossors användning). Disputationen skedde redan den 17 december 1766, vilket tyder på att Berlin inte hunnit bedriva några mer djupgående eller omfattande studier hos Linné, eller någon annan av universitetets lärare, innan han avlade sin examen. Dissertationen hade säkert Linné författat själv – något som var brukligt vid denna tid; blott i undantagsfall hade respondenten plitit ihop något på egen hand, förutom sedvanliga hyllningar till föräldrarna och kanske de släktingar eller välgörare som bidragit till finansieringen av studierna och lärdomsprovets tryckning.

I det tidstypiska förordet hyllade Anders Berlin föräldrarna i följande ordalag:

»Jag finner mig . . . för en öm vård och sorgfällig skötsel, från mitt första inträde i werlden, oändeligen förbunden; och kan icke låta detta tilfället gå mig ur händerna, då jag wid utgifwandet af mitt första Academiska Snille-prof får betyga min barnsliga wördnad, och med få ord utmerka, huru högt jag skattar den förmonen att GUD låtit mig födas och upfostras af så Hulda och Rättsinniga Föräldrar. Betalning för Eder möda kan jag så litet gifwa, som Eder oughörliga kärlek, den af mig ej åstundar; men brinnande suckar skola hos mig aldrig uphöra för Mina Huldaste Föräldrars beständiga wäl, framhärda til sidsta ögnablecket; mina kiärate föräldrars lydigste son And. Berlin.»⁸

Nu hade Anders Berlin blivit uppmärksammas av Linné. Vårterminen 1767 finns han också med på den förteckning över studenter som åhört

Linnés föreläsningar. Fem »angermann»⁹ finns upptagna, Johan Ullenius, Pehr Rizén, Olof Sidenberg, Nils Holmbom samt Anders Berlin. Vid hans namn har Linné noterat »flitig»; det samma anges blott om en handfull studenter, bl.a. Carl Peter Thunberg och den senare kemisten Johan Gottlieb Gahn. Dennes yngre bror, Henrik Gahn – sedermera berömd läkare – fanns även med i den linneanska lärjungeskaran denna termin och befanns »rätt god». Johan Salberg, som så småningom blev assessor samt Gisslers efterträdare som lektor i ämnena logik och metafysik i Härnösand under åren 1783–1810, befanns av Linné vara »qwick»¹⁰

Ett år senare, våren 1768, finns Anders Berlin fortfarande med på förteckningen över Linnés åhörare, men han följer nu även den relativt nyutnämnde medicinprofessorn Jonas Sidréns offentliga föreläsningar. I noteringsarna för Sidréns undervisning för våren 1769 hittar vi bland åhörarna ånyo Anders Berlin, nu tillsammans med kända namn som bl.a. Anders Sparrman, Adolph Murray, Pehr Dubb och Carl Peter Thunberg.¹¹

1770 erhöll Anders Berlin det s.k. Stieglerska stipendiet, vilket gjorde att han kunde finansiera en resa till London. Stipendiet var uppkallat efter handelsmannen Jacob Stiegler, som år 1710 hade donerat stipendiemedel till Uppsala universitet. Avsikten med resan är inte fullt klar, men med sig i bagaget hade Anders Berlin ett rekommendationsbrev från Linné. Med detta i handen söker han så småningom upp de ryktbara naturforskarna Joseph Banks och Daniel Solander och vinner deras förtroende. Förmodligen etableras kontakten under sensommaren eller början av hösten 1771, ty i oktober detta år har Anders Berlin trätt i tjänst som assistent hos den förmögne Banks, för en årlig summa av 80 pund eller 2.580 rdr. För Linné berättar han att »*Mr. Banks antog mig strax efter en upvagtning mera såsom en vän än subordinat*».¹² Enligt Henrik Gahn – som samtidigt vistades i London – bestod Berlins arbete i att renskriva beskrivningarna och även ordna samlingarna som Banks och Solander hemfört från sin fleråriga världsomsegling med James Cook.¹³

Banks och Solander hade i mitten av juli 1771 kommit tillbaka till England efter att ha deltagit i Cooks första världsomsegling.¹⁴ Uppenbarligen höll stipendiet på att ta slut för Anders Berlin just när Banks och Solander återvände till England. Deras återkomst sker därför mycket lägligt för Berlin, som för Linné förklarar att han var »*just rådvill, anten jag skulle söka en condition på Göteborg, eller i fädernslandet söka födan som trädgårdsmästare, hvarutinnan jag sökt förverva all ärfoderlig insikt*». Uttalandet tyder också på att Berlins studieresa till England redan från början hade ett tydligt hortikulturellt syfte; möjligen gick han i lära hos trädgårdsmästaren James Gordon den första tiden i England. Sommaren 1771 skickade Anders Berlin för övrigt frön till Linné.¹⁵

Anställningen hos Banks medför att Berlin kan utsträcka sin

Englandsvistelse med åtminstone ett år. För Linné kan han även berätta att en ny söderhavsresa redan planeras av Banks och Solander. Den nyligen avslutade resan med Cook hade nämligen varit mycket framgångsrik: »*Om jag ej bedrar mig, äro 1 200 nya species af örter upfundne, 100 genera och en vacker hop diur, fiskar, insekter och muslor*», rapporterar den initierade Berlin. Han berättar också att den kommande resan skall starta redan i mars påföljande år. Avsikten är att Anders Berlin då skall följa med, även om hans svaga hälsa egentligen borde förmå honom att avstå. Fördelarna att kunna få medfölja på en sådan resa väger dock tyngre än ev. invändningar att han riskerar liv och hälsa och eftersom han säger sig ha »*lust och hog för resor*» ser han fram mot denna möjlighet med allra största tillförsikt.¹⁶

Planerna på en ny söderhavsresa kom dock att ändras. Cooks första söderhavsresa 1768–1771 hade företagits med fartyget *Endeavour*. Till den nya resan ställdes två andra fartyg till expeditionens förfogande av Admiralitetet, *Resolution* och *Adventure*. Banks menade dock att *Resolution* var ett för litet fartyg för hans behov. Det blev i stället två tyska naturforskare, far och son Reinhold och Georg Forster, som kom att delta i det vetenskapliga arbetet under Cook's andra världsomsegling, inte Banks och Solander. Dessa två seglade i stället till Island med sitt sällskap i den inhyrda briggen *Sir Lawrence* i mitten av juli 1772. Enligt Anders Berlins egen utsago skulle han medfölja på denna resa, men inte heller denna gång kom han iväg.¹⁷

Orsaken till detta är dock inte klar, men förmodligen lade hälsoskäl hinder i vägen även denna gång. Uppenbarligen var det landsmannen Daniel Solander som i all välmening hindrade Anders Berlin från att äventyra sin ömtåliga hälsa i samband med resor som kunde förväntas bli ansträngande – vare sig de nu skulle företagas runt hela jordklotet, eller enbart till Island.¹⁸ Det blev i stället en annan svensk, den senare ärkebiskopen Uno von Troil, som fick medfölja Banks och Solander på resan till Island.¹⁹

Anders Berlin, som sålunda blir kvar på landbacken, berättar för Linné om några nya bekantskaper som han gjort i London och vilka i ett par fall får avgörande betydelse för hans fortsatta öden. Inför Linné introduceras den i England naturaliserade tyske ritaren och gravören John Miller, som genom Berlins förmedling samtidigt inleder en korrespondens med Linné, vilken varar fram till dennes död.²⁰ Berlin träffar även den engelske läkaren och naturaliesamlaren John Fothergill – ägare till en stor och påkostad botanisk trädgård i Upton, nära Stratford, vidare den kände naturforskaren John Ellis, som under en lång följd av år stod i förbindelse med Linné, samt även William Pitcairn, läkare och innehavare av en botanisk trädgård i Islington, London.²¹

Berlin får nu på nära håll även uppleva Solanders omvittnade ovilja att till Linné dela med sig av de samlingar som gjorts under världsomsegling-

en med Cook. Han törs inte skicka något ur de naturalhistoriska samlingarna till Linné i lönndom, men sänder honom i alla fall ett par prov »*af manufacturerda curiositeterne*». Likväl föreslår han Linné att Banks och Solander väljs in i den svenska Vetenskapsakademien; så skedde också nära ett år senare, den 5 maj 1773 – kanske som ett resultat av Berlins förslag.²²

Banks och Solander lämnade inte Island förrän under den andra hälften av oktober 1772.²³ Under tiden öppnade sig nya möjligheter för Anders Berlin att delta i en forskningsresa. I början av oktober – medan han bor hos John Miller – kan han för Linné berätta att han »*efter alt utseende kommer att göra en resa til Africa för att vara en unger engelsk herre behielpelig i samlande af naturalier*». Resan, som skall gå till Guineakusten i Västafrika, kommer att till stora delar finansieras av dr. Fothergill och företagas tillsammans med Henry Smeathman, en ung naturalhistoriker som året innan gjort framgångsrika insamlingar i detta område. Berlin engageras nu som hans assistent, eftersom han anses vara väl bevandrad i den linneanska systematiken.²⁴ Förutom av Fothergill bekostades Smeathmans expedition till Västafrika av bl.a. William Pitcairn och Joseph Banks.²⁵

Efter hand tar planerna på resan till Västafrika fastare form. Anders Berlin oroar sig inte för själva resan, men väl de förväntningar som ställs på honom. Han menar att han inte »*är vuxen en sådan charge, serdeles som det väntas, att jag skal beskrifva hans samlingar, utan att jag har den insigt, som dertil fordras, och utan att H:ne veta, om jag kan åtskilja fisk och fogel*». Resan skall gå till ön »Bananoës», utanför Sierra Leones kust.²⁶

Tydligt är att uppdragsgivarna lyckats slå blå dunster i ögonen på den stackars ängermanlänningen om förhållandena på den plats dit man ämnar resa. Den utmålas av allt att döma som ett veritabelt Schlaraffenland: »*Marken är där frucktbär, luften sund, nödvändiga behofver til öfverflöd, och invånarne Ängelsmän*», meddelar den upprymde Anders Berlin. Vissa dubier hyser han dock trots allt: »*Ödemarker, vildjur och oförmodade siukdomar äro obehageliga föremål för min tankegåfva. Men herr archiatern må vara försäkrad, att jag ej gör mig verre tanka om Africa än Luleå Lappmark; jag vet, att jag är mistagen, men jag hoppas ändå . . . att åter få se fädernes bygden . . .*». Han ser sig själv som »den minsta af propheterna» och hoppas att Linné har tid att förse honom med en insamlingsplan före avresan.²⁷

I själva verket stod Anders Berlin i begrepp att resa till en plats med ett mycket fuktigt och ohälsosamt klimat. I McCullochs »*A dictionary, geographical, statistical and historical of the various countries . . . in the world*» (1842) beskrivs Sierra Leone-området sålunda: »*This is probably the most unhealthy situation in which Europeans have ever attempted to establish a settlement*». Banks och Solander var ej heller nöjda med Anders Berlins resplaner, men det berodde uppenbarligen närmast på att Banks och Fothergill inte drog jämt, men kanske även på omsorgen om Anders Berlins hälsa.²⁹

Sierra Leone-kusten enligt: Atlas Universel de Géographie, Physique, Statistique et Mineralogique ... dressé per Ph. Vandermaelen ... lithographie par H. Ode., 3, Afrique. Bruxelles 1827.

Henry Smeathman, vars assistent Anders Berlin nu skulle bli, var en ivrig amatörbotanist och gjorde under åren 1771–1779 långa forsknings- och insamlingsresor, först i Västafrika och därefter i Västindien. Efter sin återkomst till England vann han berömmelse för en uppsats om termiterna, vilken infördes i *Philosophical Transactions of the Royal Society*, men även trycktes separat.³⁰

Under den period som Smeathman utforskade Sierra Leone, 1771–1774, bodde han på Banana-öarna, strax utanför Sierra Leones kust. Genom samlandet av växter kom han att skaffa sig omfattande kunskaper om hela regionen och dess naturresurser. Det var Smeathman som först föreslog att en särskild koloni skulle grundas här, baserad på liberala demokratiska principer där frigivna svarta tillsammans med vita kolonister skulle leva och arbeta sida vid sida i plantager. Smeathman avled redan 1786, men förslaget hade vunnit ankläng hos bl.a. Granville Sharp, en socialt engagerad slaverimotståndare. Sharp tog också initiativ till att en koloni verkligen kom

till stånd. I detta filantropiska projekt kom småningom även svensken Carl Bernhard Wadström att bli engagerad.³¹

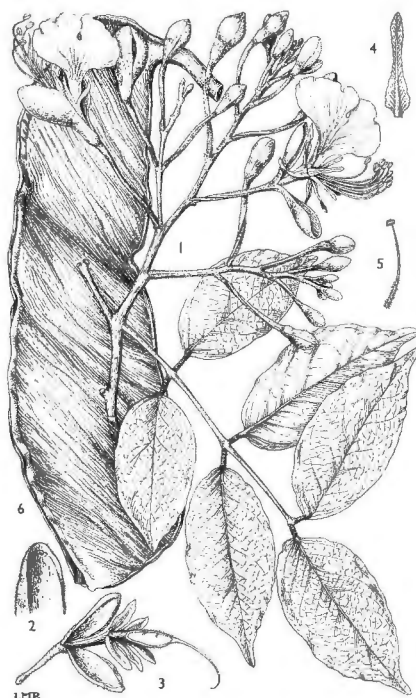
Det första koloniala försöket, kallat »Province of Freedom», inleddes 1787. Smeathmans visioner hade gått i ekonomisk och kommersiell riktning, medan Sharps idéer mer utpräglad grundade sig på upplysningstankar och humanitära värderingar. Den första kolonien gick emellertid snart mot sin upplösning – delvis på grund av angrepp från den svarta befolkning som redan fanns i området – och först sedan fler kolonister anlant i början av 1790-talet och staden Freetown grundats stod företaget på säkrare fötter.³²

Vid tiden för Anders Berlins ankomst till Sierra Leone hade någon koloni ännu inte kommit till stånd, men The Royal African Company, som bildats 1672, hade redan tidigt haft en befäst handelsstation på Bunce (el. Bance) Island i den bukt som floderna Port Locco och Rokell mynnar ut i.³³ Den handel som bedrevs omfattade huvudsakligen elfenben, bivax, hudar, guld och slavar.³⁴ Detta var sålunda områdets administrativa centrum och den plats till vilken Anders Berlin först kom.

I mitten av april 1773 skriver Anders Berlin – som det skulle visa sig – en sista gång till Linné. Efter två månaders färd har han välbehållen kommit fram till den engelska handelskolonien på Bunce Island. Han är dock något missnöjd över att under utresan inte ha fått möjlighet att besöka Kanarieöarna eller kunnat fånga vare sig fåglar eller fiskar för närmare examination. Iakttagelserna från sjöresan begränsas blott till en observerad död val och några oidentifierade tropiska sjöfåglar.³⁵

Berlin gläder sig dock åt att *»lyckeligen blifvit förd til dessa okände stränder, hvarest Skaparens under i naturen redan uptagit min hela tid och uppmärksamhet.»* Väl på plats kan han – efter att ha konstaterat att den mesta växtligheten utrotats på Bunce Island – ta sig vidare till Banana-öarna ute vid kusten och där sammanstråla med Smeathman och dennes ritare. Redan på sin första exkursion gör han här nya upptäckter; tre tidigare okända arter noteras entusiastiskt redan under den första exkursionskvarten och beskrivs för Linné. Denne utlovas samtidigt en låda med insekter. Bristen på litteratur för beskrivning av såväl flora som fauna är dock påtaglig, trots att det enligt Fothergill skulle finnas arbeten av såväl Engelbert Kaempfer, Georg Eberhard Rumpf och Albert Seba tillstädes. Berlin vädjar nu till Linné att skicka det mest rudimentära, de nyaste upplagorna av hans *Systema naturae* och *Genera plantarum*.³⁶

I ett brev till vännen Abraham Bäck skrev Linné i november 1773 att: *»jag har haft ett präktigt bref från min discipel Angermannus Berlin ifrån Ginea, Serra Leone, med åtskilligt rart, han botanicerar där braf.»*³⁷ Några större samlingar hann dock Anders Berlin inte göra. Mitt i sin entusiasm att göra nya fynd för såväl sin uppdragsgivare Smeathman som läromästaren Linné *»i vars*

Berlinia orientalis är ett träd som når 8–12 meters höjd. Det återfinns i Tanzania och Mozambique. Ill. efter: Brenan, *Notes on African Caesalpinioidae* (Kew Bulletin, 17:2) London 1963–1964.

tiens jag är nögd att försaka det käraste i världen, jag menar hälsa och sundhet»³⁸ dukar Anders Berlin snart under i det ohälsosamma klimatet. Regntiden hade börjat ungefär samtidigt som han anlände och redan efter två månader, någon gång i juni 1773, avlider han, endast 27 år gammal. Sannolikt var det någon tropisk feber, såsom malaria, som ändade hans liv. Enligt vad Fothergill kunde meddela Linné hade Berlin avböjt medicinsk behandling när han insjuknade.³⁹ Berlin kom att drabbas på samma sätt som åtskilliga andra av de européer som sökte sig hit. Den mycket höga mortaliteten kom senare att länge utgöra ett allvarligt problem för den nygrundade koloniens fortlevnad. Särskilt malaria och gula febern kom att bli ett gissel för européerna.⁴⁰

Nyheten om Anders Berlins död kom dock att nå Sverige först vårvintern 1774; han uppgavs då ha avlidit »på öarne Deloss», dvs. Isles de Los, något mer norrut längs kusten.⁴¹ I början av april 1774 blir Linné även personligen underrättad av Fothergill om Anders Berlins fränfalle. Frågan ställs

samtidigt om Linné kan sända honom en ny lärjunge, väl skickad att stå ut med hårt arbete under en brännande sol.⁴²

Anders Berlin kom att dela det öde som drabbade flera av Linnés resande apostlar – Tärnström, Löfving, Hasselquist, Forsskål, Falck – nämligen att sluta sina dagar långt hemifrån, mitt i en oavslutad gärning i vetenskapens tjänst. Det starka engagemanget för ökad kunskap om naturens rike kom att trosvisst leda dem alla – under varierande öden och omständigheter – rakt in i dödens rike.

Efter Berlins frånfälle kom Daniel Solander att till hans minne ge namnet Berlinia åt ett ärtväxtsläkte i tropiska Afrika (tillhörande familjen Leguminosae) med 30 arter. Senare har släktena Berlinianche och Berlinioxylon tillkommit, det senare ett fossilt ärtväxtsläkte.⁴³

Noter

1. *Svenskt silversmide, 1520–1850: guld- och silversmide* s. 376. Stockholm 1963.
2. Anteckningar om släkten Berlin hos förf., vars morfars farfars farfars bror var Anders Berlin. – Abraham Abrahamsson Hülphers, Samlingar til en beskrifning öfver Norrland: fierde samlingen om Ångermanland, s. 91. Westerås 1780. Leonard Bygdén, Hernösands stifts herdaminne, 1, s. 60; 3, s. 221. Uppsala 1923–1925. Anders Berlin har nyligen blivit uppmärksammas av Sverker Sörlin i uppsatserna: Apostlarnas gärning: vetenskap och offervilja i Linné-tidevarvet (SLÅ 1990/1991), samt: Offer for en samler (Museum Europa: om tingenes orden (Den Jyske Historiker, 64; 1993)).
3. Gösta Bucht (utg.), *Härnösands gymnasieatrikel 1650–1800*, s. 92. Härnösand 1926.
4. Gösta Bucht, *Härnösands historia, 2: tiden 1721–1809*, s. 393, 406–411. Härnösand 1945. Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia, 1:1*, s. 270, 452–454. Stockholm 1967. Pehr Henrik Törngren, *Nils Gissler*, s. 67 (SMK; 3). Stockholm 1946. Sten Lindroth, *Nils Gissler*, s. 136–137 (SBL, 17). Stockholm 1967–1969.
5. Schönberg, *Åminnelse-tal öfver Kongl. Vetenskaps-Akademiens framledne ledamot . . . herr Nils Gissler*, s. 25–26. Stockholm 1772. Se även hyllningsadress till Gissler av Anders Berlin i: Linné/Berlin, *Dissertatio academica, usum muscorum*, . . . Uppsala 1766.
6. Gösta Bucht (utg.), *Härnösands gymnasieatrikel 1650–1800*, s. 94.
7. A. B. Carlsson (utg.), *Uppsala Universitets matrikel*, 3, s. 116. Uppsala 1925–1946. Kanslersämbetets för Uppsala universitet arkiv: föreläsningsdiarier och studentförteckningar (1765–1768), F.1:6 (RA).
8. Linné/Berlin, a.a.
9. En särskild ångermanländsk nation fanns mellan 1685 och 1800; Norrlands nation bildades först 1827. Se vidare: Mats Bergman & Jan-Olof Montelius, *Nationshusen i Uppsala*, s. 323. Uppsala 1977.
10. Kanslersämbetets för Uppsala universitet arkiv . . . (1766–1768), F.1:7 (RA). – Lustigt nog kom Salberg sannolikt att utöva ett visst inflytande på en senare Berlin-ättling, Nils Johan Berlin (1812–1891). Hans farfars bror var just Anders Berlin och Salberg var hans mors, Anna Sofia Gustafva Kjernerander, fosterfar. Rester av Salbergs boksamling i medicin och naturalhistoria fanns, liksom fysiska apparater och naturalier, kvar i föräldrahemmet och inspirerade kanske Nils Johan Berlin i valet av studie- och levnadsbana; han dansades till kemist under Berzelius' egid och kom omsider att sluta sin bana som generaldirektör för Sundhetskollegium (från 1877 Medicinalstyrelsen), vars chef han var under åren 1864–1883. – Se vidare: A. J. Bruzelius, *Svensk läkare-matrikel*, 1, s. 84. Stockholm 1886. Bucht, *Härnösands historia*, 2, s. 407.
11. Kanslersämbetets för Uppsala universitet arkiv . . . (1766–1771), F.1:7–8 (RA). – Sidén blev professor den 8 september 1767. Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia*, 3:2, s. 90. Uppsala 1914.
12. *Samling af de testamentärlige förordningar*

- som angå stipendier för medellösa studerande wid Kongl. acadmien i Upsala, s. 76. Upsala 1760.
- Berlin till Linné 20/10 1771 (*Bref och skrifvelser af och till Carl von Linné*, 1:3, s. 161–162). Stockholm 1909.
13. Gahn till Linné 31/12 1771 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:6, s. 183). Stockholm 1912.
14. Patrick O'Brian, *Joseph Banks: a life*, s. 148. London 1987.
15. Berlin till Linné 20/10 1771, 26/6 1772 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:3, s. 161–164).
16. Ibid., 20/10 1771 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:3, s. 161–162).
17. O'Brian, *a. a.*, s. 154–162. Charles Lyte, *Sir Joseph Banks: 18th century explorer, botanist and entrepreneur*, s. 152–158. Newton Abbot 1980. Hector Charles Cameron, *Sir Joseph Banks*, s. 55. London 1952. Berlin till Linné 26/6 1772 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:3, s. 163–164).
18. Gahn till Linné 31/12 1771 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:6, s. 183). Sven Rydberg, *Svenska studieresor till England under Frihetstiden*, s. 275 (*Lychnos-bibliotek*, 12).
19. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: frihetstiden*, s. 296.
20. Berlin till Linné 26/6 1772 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:3, s. 163–164). Ewald Ährling, *Carl von Linnés brevvevling*, s. 59, 93. Stockholm 1885.
21. Berlin till Linné 26/6, 4/10 1772 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:3, s. 163–167). *Dictionary of national biography*, 17, s. 285–286; 20, s. 66–68; 45, s. 334–335. London 1889, 1896.
22. Berlin till Linné 26/6 1772 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:3, s. 164). E. W. Dahlgren (utg.), *Kungl. Svenska Vetenskapsakademien: personteckningar 1739–1915*, s. 123. Stockholm 1915. Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia*, 1:2, s. 606. Arvid Hj. Uggla, *Daniel Solander och Linné*, s. 48–49 (*SLÅ 1954/1955*). Th. M. Fries, *Linné: lefnadsteckning*, 2, s. 63–64. Stockholm 1903.
23. O'Brian, *a. a.*, s. 167.
24. Berlin till Linné 4/10 1772 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:3, s. 165–167).
25. Fothergill till Linné 4/4 1774 (*Chain of Friendship: selected letters of Dr. John Fothergill of London, 1735–1780*, s. 411, not 4.) Cambridge, MA 1971.
26. Berlin till Linné 12/1 1773 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:3, s. 167–169).
27. Ibid.
28. J. R. McCulloch, *A dictionary, geographical, statistical and historical of the various countries, places, and principal natural objects in the world*, 2, s. 690–691. London 1842.
29. Berlin till Linné 15/4 1773 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:3, s. 171).
30. Henry Smeathman, *Some account of the termites . . .* London 1781. – Se även subskriptionsinbjudan avseende en reseskildring av Smeathman (aldrig utgiven), sammanbunden med UUB:s ex. av arbetet om termiterna. John Peterson, *Province of Freedom: a history of Sierra Leone 1787–1870*, s. 17. London 1969. De Clugny, *Henri Smeathman*, s. 463 (*Biographie universelle*, 42). Paris 1825.
31. Carl Bernhard Wadström, *An essay on colonization, particularly applied to the western coast of Africa . . .*, 2, s. 3–4; i ett appendix, s. 197–211, finns Smeathmans plan avtryckt. New York 1968; repr. av utg. London 1794.
32. Peterson, *a. a.*, s. 22–33.
33. A. P. Kup, *A history of Sierra Leone 1400–1787*, s. 26. Cambridge 1961. J. J. Crooks, *A history of the colony of Sierra Leone, Western Africa*, s. 12. London 1972; repr. av utg. London 1903.
34. Crooks, *a. a.*, s. 12.
35. Berlin till Linné 15/4 1773 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:3, s. 169–172).
36. Ibid.
37. Linné till Bäck 26/11 1773 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:5, s. 211). Stockholm 1911.
38. Berlin till Linné 15/4 1773 (*Bref och skrifvelser . . .*, 1:3, s. 169–172).
39. Fothergill till Linné 4/4 1774 (*Chain of Friendship . . .*, s. 409).
40. Peterson, *a. a.*, s. 139–144. Crooks, *a. a.*, s. 42–43, 92, 153–155.
41. *Inrikes Tidningar* nr. 26, 31/3 1774.
42. Fothergill till Linné 4/4 1774 (*Chain of Friendship . . .*, s. 409–410).
43. Ellen R. Farr, Jan A. Leussink & Frans A. Stafleu (eds.), *Index nominum genericorum (Plantarum)*, 1 (*Regnum vegetabile*, 100). Utrecht & The Hague 1979. – Prof. Bengt Jonsell har haft vänligheten att göra mig uppmärksam på dessa växtsläkten.

Smärre meddelanden

Tusen år i trädgården. Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar. (Tiden/Torekällbergets museum) heter en vacker volym skriven av Maria Flinck. Trädgårdshistorisk litteratur är internationellt omfattande. Också i Sverige finns gedigna undersökningar, t. ex. Sten Karlings om Le Notrestilens introduktion och Magnus Olaussons stora avhandling om Fredrik Magnus Piper (*Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*). I Lund har f. ö. 1995 bildats ett *Forum för trädgårdshistorisk forskning* (pg 41 14 60-9) med seminarier och exkursioner på programmet; man ger också ut en nyhetsbulletin. Vi får inte heller glömma de trädgårdshistoriska uppsatserna i *Lustgården*, utgiven av Föreningen för Dendrologi och Parkvård – som f. ö. fyller sjuttiofem år. Maria Flincks bok kan verka begränsad genom att den fokuserar på ett landskap, men den sträcker sig å andra sidan från början till idag, visserligen med tyngdpunkt på 17–1800-talen. Den handlar dessutom inte bara om högreståndsträdgårdar utan också om vanliga människors täppor. Här om kan vi för äldre tider veta mindre men ju längre fram vi går desto rikare blir materialet. De sörmländska trädgårdar och parker som behandlas förutom slott och herresäten (som bereds stor plats) är prästgårdar, bondgårdar, villor, sommarnöjen, torp, stads-trädgårdar, kolonilotter. Man kunde önska mer om kyrkogårdar, liksom om Folkets park, sjukhusplanteringar, fröaffärer, plantskolor osv. Men det som erbjuds är mycket nog. Det finns verkligen anledning att imponeras av Maria Flincks överblick. Och utöver de väntade odlingshistoriska inslagen finns gott om idésociologiska tanke-trådar. Till skillnad från så många andra kulturhistoriska arbeten ger Maria Flinck fakta som inte ingått i det vanliga bokliga omloppet. Utan att ta till stora ord eller att göra boken färgrik i onödan andas den respekt för äldre tider och sitt material. Illustreringen är vacker, och då inte på något insmickrande sätt. Gamla foton, naiva målningar, kartor hämtade ur Nordiska museets och olika läns museers samlingar används med smak och är fint återgivna. Heder åt Fälth's tryckeri i Värnamo (och medan vi utdelar rosor beröm också åt formgivaren Christer Jonson). En omsorgsfull bibliografi (där man kan sakna Rutger Sernanders bok om prästträdgårdar i Närke – som ju hör till Strängnäs stift) och goda register ingår. Det här är en bok som säger mycket om äldre tider och om våra rötter i det svenska odlingslandskapet. Det är en bok att glädjas åt och som välförtjänt fick Augustpriset som bästa fackbok för året 1995.

Älgen i vår historia och vardag är titeln på en djurmonografi författad av Sune Björklöf (Tiden 1994). Björklöf följer kunskapen om vårt största jaktbyte från forntid till idag. Han har letat ordentligt i litteraturen. Inte bara Olaus Magnus finns med utan också Antonio Menabenus skildring »om det stora djuret» (som snart ska komma i svensk språkdräkt). Björklöfs bibliografiska och språkliga kunskaper har varit honom och läsaren till nytta. Särskilt imponerar avdelningen med älgen i konsten, medan älgens roll i litteraturen mest blir korta brottstycken. De historiska avsnitten kan naturligtvis gå ner sig i tillfälliga detaljer och avsnitten om älgjaktens sociala och ekonomiska sidor har inte berett plats för kritiska synpunkter (en intressant studie i *Årbok för Norsk Skogsbruksmuseum* 13, 1990–92, av Harald Jacobsen

och Reidar Andersen, om älgjakten genom tiderna kan anbefallas). Likafullt är det här en imponerande hyllning till älgturen Skutt och prinsessan Tuvstarr i våra hjärtan.

Älgarnas vinter av Johan Frostegård (Bonniers 1994) är en rätt säregen historia som centrerar kring fältskären Fredrik Ekman som lått idén att låta tämja älgar i nationens nytta. Temat känns ju igen från lärdomshistorien, bl. a. har Gunnar Brusewitz skrivit en essä om Isak af Darellis försök (i *Den nöjsamma nyttigheten*). Tidpunkten denna gång är 1738 och Linné har just återvänt från Holland som uppgående stjärna bland societetsläkarna. Hans och Ekmans diskussioner gäller många-handa, men alltså mest älgar. Sant är att Linné hade synpunkter: »Får man en kalf som är 14 dagar, kan den tämjas, men eljest är mycket swårt. Förr har han warit tam här i Sverige, men höga öfwerheten har nödgats förbjuda det sedan rymmaren begynt missbruka deras snälla löpande till flyckt, ty på ett dygn kan han löpa mellan Ystad och Stockholm.» (*Föreläsningar öfver djurriket* utg. 1913, 65). Men tonen är inte vidare tidstrogen – Linné minns hur han och Artedi i ungdomligt övermod delade världen mellan sig – »ett vetenskapligt Jalta». Man håller »populariserad föreläsning om Locke för arbetskarlarna, för att hålla dem på gott humör». Troligen ska man dra paralleller till dagens olika projekt och finanshajar, eventuellt finns här också ett politiskt undertema. Men som slutorden lyder: »Egentligen har inget hänt». – Uppslaget hade kanske räckt till en novell.

Trädgården är titeln på en annan skönlitterär liten bok, skriven av Magnus Florin, verksam vid Dramaten. Collageartat följs Linné (Linnaeus) från ungdomens optimism inför möjligheten att sätta världen på formel och system till åldringens allt större osäkerhet. Spänningen som finns hela tiden mellan ordning och kaos, system och natur, mänskligt påfund och liv, ökar under det linneanska århundradet. Förskjutningen kan beskrivas i många termer och på många sätt, men Florins vägval visar sig tacksamt. Den lilla boken innehåller mycket, glimtar av det vardagliga och av en storslagen tankebyggnad. Linné framträder som en naiv sökare, men han blir för den skull aldrig enkel. Den som läst Linné kommer att känna igen mycket men också att undra över åtskilligt. Det senare är i sin ordning eftersom det här alls inte är någon avhandling utan en ganska fri fantasi. Den enkla metoden är att lära sig så mycket som möjligt om sitt tema, så att enskildheterna sitter rätt, för att sedan bygga världen på nytt. Florins prosa är en fin pastisch på den linneanska stilen, ironisk och poetisk på en gång. Man läser den lilla boken med växande glädje. En recensent har redan utnämnt den till en »minor classic».

Linnés trädgårdar (LT) heter en fotobok av Bertil K. Johanson, lanserad bl. a. i en av landets mer kvalitetsinriktade bokklubbar. Om Johansons bilder är mest gott att säga, fast flera uppslag förstörs av inbrytande textsjok. Temat är också lovvärt. Men texten är full av fel. Ett litet axplock ur de första avsnitten: inledningsfrasen »Gud skapade, Linné ordnade» sägs vara ett citat av Linné (troligen menas från) men ska i stället få gälla om Linné – vilket onekligen gör en viss skillnad. Nästa sida talas om Olaus Magnus skrift *Antiquan* – varmed väl menas Erik Dahlbergs *Svecia antiqua et hodierna*. Några sidor längre fram sägs att Rudbeck anlade sin trädgård 1657 men i summary ges det riktiga året 1655. När straxt efter den gamla historien om hur Linné upptäcktes i Botan av Olof Celsius kallas han Celcius och sägs ha bedrivit »botanisk skriftverksamhet». Linnés tillvaro förändrades därmed »i ett trollslag» – myten sväljs utan vidare. Sidan 24 talas om att Linné »vandrade med sin elev, her-

bationes», – det var en ny synonymik! Ett citat av Thunberg vanställs av uppenbara läsfel. Efter honom avlöser professorerna varandra »i den botaniska lärostolen» – alltså inte »på». Av någon anledning frågar författaren apropå universitetets jubileum 1877 som firades med fyrverkeri om det var »ett av de första?» Men fyrverkerier är kända från det gamla Kina och barockens fester. Carl von Linné d. y. sägs ha dött 1787 – vilket slår fel med fyra år. Och så vidare. Har ingen läst och kontrollerat texten på förlaget? Fel kan alla begå, men det här är alltför många. Texten blir säkrare efter denna olycksaliga inledning, men består mest i en löst sammanknuten uppräknings av växter som odlas i trädgårdarna. En annan uppläggning kunde mer ha betonat hur man odlade förr och utgått från Linnés och Rudbecks skrifter. Typiskt är att baksidan pryds av en silhuett som också förekommer i kolumntitlarna rakt igenom boken. Tanken tycks vara att vilken gubbe som helst med peruk räcker för att det ska föreställa Linné.

I Växjö avhölls 10–11 augusti 1995 ett mycket välbesökt Linnésymposium arrangerat av Smålands akademi. Inledningstalare var dess ledamot författaren Peter Nilson, vars föredrag kan läsas i denna volym. Medverkande under de två dagarna med föredrag och guidning gjorde vidare Gunnar Broberg, trädgårdsarkitekten Mårten Segerberg, docenten i teologi Gunnar Hillerdal och författaren Stefan Edman – de båda senare med en dialog om de två kulturerna och historien som förmedlare – vidare FD Stig Tornehed och professorn i historia Lars-Olof Larsson. Hans Odöo bjöd på Linné *live*. Symposiet avhölls också med anknytning till ett treårigt projekt om Linnébygden, där Älmhults kommun, Länsstyrelsen och IKEA samverkar. Exkursionen gick som sig bör till Råshult och Stenbrohult. Arrangemangen gynnades av utmärkt väder och återkommer förhoppningsvis.

Regionteatern Blekinge/Kronoberg visade hösten 1995 två pjäser om Carl von Linné. Den ena, skriven av Gunnar E. Sandgren och kallad *Téträdet*, anknyter till den gamle Linnés föreställningsvärld och nöjer sig alltså inte med den gamla sagan. »En charmig, tät och mångtydig text fylld av naturlyriska iakttagelser», enligt en recensent. – Barnpjäsen *Tirile, tirile, tu* visar upp de två vännerna Teoretikern och Praktikern, som reflekterar bl. a. med hjälp av Linnétexter om växandets mysterium, rapporteras det.

Bokvännen är för svenska bokälskare en gammal bekant, som bör uppmärksammas för en ny och skön lay-out och för sitt innehåll som mer än tidigare också bör intressera *SLÅ:s* läsare. Tidskriften ger plats för en hel del lärdoms historia, inte minst biologisk sådan. Det senaste numret (nr 428 från starten 1946), prytt med Rösel von Rosenhofs anatomiserade groda från 1758, innehåller t. ex. en essä av Nicolas Barker om *Hortus Eystettensis*, en av Björn Dal om Lars Robergs plansch till sin avhandling om Björnen (1702) och en av Thomas Lindblad om Gustaf Retzius *Biologische Untersuchungen*. I 1995 års sista nummer, om erotik, finns Felix Bryks famösa lilla raritet *Linné als sexualist* (1951) översatt av Thomas Lindblad, dock inte komplett och utan Arvid Ugglas initierade kritik (*SLÅ* 1950–51, s. 167–69). Lars Forsberg och de övriga i redaktionen gör en lärorik tidskrift, som är väl värd rekamen. Att man i ett tidigare nummer skrivit några kritiska rader om *SLÅ:s* förändrade format tar vi med jämnmod eftersom de är skrivna *con amore*.

Daniel Solander. Collected Correspondence 1753–1782, ed. Edward Duyker and Per Tingbrand (Melbourne University Press & Scandinavian University Press 1995)

måste omedelbart rankas som en mycket viktig källskrift för Linnéforskningen och upptäcksresandets historia. Etthundraåttioåttio brev från och till Solander trycks av, varav ett stort antal för första gången. Den mest dramatiska sviten är utan tvekan den mellan Linné och hans elev, en korrespondens som glesnar beroende på ömsesidiga besvikelser men som ändå behåller sin nerv till sista raden. Linné tyckte att Solander glömde sin lärare och att han ignorerade erbjudandet om en professur i Petersburg. Solander å sin sida fann sig ratad av Linnés äldsta dotter Lisa Stina och behövde visa sin självständighet. Breven återges i original och engelsk översättning. Noteringen är generös, olika register gör det lätt att hitta. Uppdelningen i fem kronologiska avsnitt, Sverigetiden, tidiga år i London, resorna till Island och med Endeavour, societetslejonet Solander samt »ancillary correspondence» – de anhörigas tiggarbrev till Banks och Banks karaktäristik av sin vän – fungerar bra. Utgåvan är rikt illustrerad. Det finns alltså mycket gott att säga om Duykers och Tingbrands bok. Bara bakom insamlandet av breven ligger ett stort arbete. Huvudarkiven Linnean Society of London och British museum har kunnat kompletteras med material från annat håll men säkert återstår en del att hitta – sådan är editörernas lott. Här kan det inte vara tal om någon fingranskning, det är egentligen först efter en längre tids användning som för- och nackdelar med en utgåva som denna klart framträder. Man kan notera något läsfel – som s. 78 »ritide» (i övers. »drawn») i stället för »nitide» (vilket kunde översättas »exact»), att styckeindelningen mellan original och översättning inte alltid överensstämmer, att en viss inkonsekvens råder mellan medtagna och uteslagna artbeskrivningar, några tryckfel (stavningen av George Forster pl. vid 381), någon uppenbar felidentifiering (George Ernst Stahl i stället för Stael von Holstein s. 364 f.). Kommentarererna ställer stora krav på utgivarna – språkliga problem, personalia, identifiering av växter och djur osv. – och ibland kunde man ha önskat att breven sattes in i ett större sammanhang. Nå, den tacksamme läsaren ska göra något själv.

Johan Hedenborg, läkare, forskningsresande, samlare är huvudperson i en dokumentärroman av läkaren och medicinhistorikern Carl-Magnus Stolt, *Sökandet efter Lycksalighetens ö* (Paul Åströms förlag 1995). Den är värd ett omnämnande i linneanska sammanhang eftersom Hedenborg (1786–1865) hör till de naturalhistoriska resenärerna och därtill eftersom hans öde är fascinerande. Det är framför allt Egypten som Hedenborg skulle befara och också ge ut en beskrivning av (1843), men han lämnade också efter sig ett stort manuskript om Rhodos. Stolts framställning vilar för det biografiska på Arne Holmbergs levnadsteckning (1968), men har annars en försiktigt skönlitterär form.

Kinetic Jottings. Rare and curious books in the library of the old Royal Central Institute of Gymnastics (Sthlm 1995) är ett nytt nummer i Ove Hagelins förnämliga serie om äldre böcker i några svenska bibliotek. Tidigare har enligt samma principer – bibliografisk beskrivning, referat, något om författaren, en eller flera illustrationer reproducerade – ägnats Karolinska institutet och Läkarsällskapet (»The Womans Booke»), Statens psykologisk-pedagogiska bibliotek (Ekströmska samlingen) och nu är turen kommen till gamla GCI, nu GIH. Liksom tidigare är formen mycket lyckad, trycket gott, layouten överskådlig och texten sakkunnig. Ett ämne som gymnastiken står nära medicinen och ideer om ett naturligt levnadssätt. Naturligtvis förekommer Ling här – född i Ljunga nära Stenbrohult – han och Linné är två smålänningar som betytt oerhört mycket för skapandet av svensk självkänsla och nationalism. Hagelins katalog över utvalda viktiga arbeten i gymnastik är

ett utmärkt sätt att associativt närma sig ämnets historia. En liten skönhetsfläck är att en av illustrationerna i GutsMuths *Gymnastik für die Jugend* (1793) är upprepad s. 107. Detta nämns bara för att visa att volymen lockat till noggrant studium.

Ett Johann Beckmann-Gesellschaft finns instiftat i Beckmanns födelsestad Hoya i norra Tyskland. Vem var då Beckmann (1739–1811)? Han brukar nämnas som teknologins grundare bl. a. genom sin *Beyträge zur Geschichte der Erfindungen* (fem band 1780–1805). Han var dessutom flitig publicist inom det vid den här tiden allomfattande ekonomiska fältet; hans *Physikalisch-Ökonomische Bibliothek* utkom sålunda i tjugotre band mellan 1770 och 1806. Beckmann var alltså en mycket flitig och duglig professor i Göttingen. Därtill reste han i Sverige under 1765 och 1766 och lärde känna Linné. Thore Magnus Fries utgav 1911 hans resebeskrivning som är en guldgruva för kännedomen om den sena frihetstidens vetenskap. Vi möter bl. a. den åldrande Linné, som gärna meddelar sig med Beckmann om sin Nemesisspekulation, om sin uppfattning om livet som en elektrisk eld m. m. Johann Beckmann-Gesellschaft, som utger en *Journal* med uppsatser knutna till Beckmanns vida intressesfär, har adressen Lange Strasse 98, D-27318 Hoya, Tyskland.

»**Formalinné**». Med detta nya ord vill Frederik Lieberath, fotograf och konstnär, skildra de linneanska apostlarna så att säga *konserverade* som naturalhistoriska samlarföremål. Deras egen samlarverksamhet visar Lieberath genom bilder på djur lagda i sprit eller i formalin. Utställningen, på Annexet i Malmö nyåret 1996, handlar ytterst om samlandet i sig, som mani, som makt och som skönhet. Den består av fotografier av glaskärl från Linnés egen tid och framåt och måste betecknas som mångbottnad.

Fiskehistoria. Fiskehistoria till skillnad från fiskehistorier är en relativt sällan förekommande genre. Det finns mycket att gräva fram (fiska upp) om fiskets betydelse ekonomiskt och socialt, om ichtyologin som vetenskap, om fisken i folklore och i konst. Hasse Janssons *Alla tiders fiskar* (LT 1995) har en hejig men ändå adekvat titel. Svenska sötvattensfiskar går igenom en efter en med hjälp av äldre litteratur och Wilhelm von Wrights fina avbildningar. Ambitionen är inte vetenskaplig utan boken vill bjuda på en kulturhistorisk fisketur. Jansson har letat i äldre litteratur och gjort en underhållande och upplysande bok. Han ironiserar inte över vad man trodde förr utan visar sina föregångare lagom respekt – Aelianus, Albertus Magnus, Gesner, Aldrovandi osv., i svenskt 1700-tal Artedi, Linné men också Nils Gissler, Johan Fischerström och Samuel Schultze, författaren till *Den Swenske fiskaren* (1778).

Barnmorskelära av år 1756. Pia Höjeberg, med flera skrifter om barnläkekonstens historia bakom sig, har haft turen att stöta på en lärobok i konsten av stadsbarnmorskan i Vänersborg Catharina Helena Malhielm, som hon nu gett ut i en prydlig och pålitlig edition på eget förlag (Åsögatan 200 A, 116 32 Stockholm, inb. ca 185 kr). Det är texter av det här slaget som får oss att känna tidigare seklers hjärtslag: ojämnt, men pockande, avlägset men ändå livskraftigt. En noggrann biografi visar oss Fru Malheim som en målmedveten och duglig kvinna, verksam inom sin tids ramar men likafullt betydande i sin roll och på sin ort. Det känns därför litet konstigt att hon blott benämns »Helena» medan hennes manliga motpart Johan von Hoorn kallas »von Hoorn». I hennes råd förmärks just von Hoorns skrifter, ofta i pregnanta formuleringar. Fostret ligger som en »fisk i sin sump». I brist på instrument gick

barnmorskan långt in med handen och utvecklade så en märkvärdig känslighet. Højeberg kan sakkunnigt kommentera de olika ingreppen, hon noterar den starka religiösa grundtonen men uppmärksammar också att Malhielm vill uppmuntra sina läsarinor till ett »glatt sinne» i denna verksamhet där motparten hela tiden var bleka döden.

Gunnar Broberg

Prästgården som bildningsmiljö behandlas av konsthistorikern och författaren Gerd Reimers i den rikt illustrerade boken *Lärdom och idyll* (Natur och Kultur). Det är fascinerande att vandra i denna värld av kultur och fromhet i Reimers sällskap. Hon gör miljöerna levande, och framställningen utmärks av saklighet och åskådlighet. Efter en tidshistorisk exposé beskrivs prästgårdsmiljön och dess relation till hustavlan, bibeln och bondepraktikan. Prästhemmet sätts i relation till kyrkans, bondens och skolans år. I kapitlet »Barndomshem för snillen» skildras fjorton kända svenskar som vuxit upp i prästhem, t. ex. Emanuel Swedenborg, Carl von Linné, Johan Henrik Kellgren, Erik Johan Stagnelius, Gunnar Wennerberg och Nathan Söderblom. Tre kvinnor finns med: Lina Sandell, gift Berg, Laura Fitinghoff och Elin Wägner. Carl von Linnés uppväxtmiljö skildras under rubriken »Blomsterriket i Stenbrohult». Författaren betonar att inget eller nästan inget är som det en gång var. Det gäller både komministerbostället i Råshult och prästgården vid kyrkan i Stenbrohult dit fadern Nils Linnaeus som kyrkoherde flyttade med sin familj. Här ges en skiss över trädgården i Råshult, nyligen rekonstruerad av örtagårdsmästaren Gunnar Pettersson. John Källs åskådliga teckning visar Stenbrohults kyrka och prästgård på Linnés tid. I Linnés barndomsbygd anar vi enligt Gerd Reimers bakom nybyggda hus och rekonstruerade trädgårdar ändå »något av den barndomsmiljö som blev bestämmande för den vuxne mannens liv och verk». Avsnittet slutar med att betona hur fäst Linné var vid sin hembygd. »Bilderna av det Stenbrohult som sett hans pojkar bevarade han livet ut.» Författaren berör också prästbarnens yrkesval och ägnar slutkapitlet åt »Prostinnorna – ett släkte för sig». I och med 1987 års reform, som upphävde tjänstebostadsvånget för präster, följde den stora förändringens tid för många gamla prästgårdar. Desto mer angelägen känns denna bok, bakom vilken det ligger en imponerande djupdykning i litteraturen och historien.

David Termén

1695–1895 – fyra forskningsfärder till Lule lappmark. 1995 är ett märkesår för forskningsresandet i svenska Lappland. 300 år har gått sedan *Olof Rudbeck d. y.* företog sin epokgörande lapplandsresa, den som tillsammans med Linnés resa år 1732 skulle komma att bli vägledande för kommande seklers vetenskapliga vallfärder till fjällen kring Kvikkjokk. Det har gått 250 år sedan bergsrådet *Daniel Tilas* företog gränsmätningar mot Norge i Lule lappmark under sensommaren 1745; jämnt 150 år har förlöpt sedan botanisten *N. J. Andersson* gjorde sin resa till Kvikkjokksfjällen år 1845, och det är jämnt 100 år sedan en ung *Astrid Cleve* påbörjade sina växtstudier i dessa lappmarker. Till detta kan läggas att Axel Hamberg år 1895 inledde sin långa rad av somrar bland Sareks högfjäll. Här skall helt kort redogöras för de fyra förstnämndas resor – åren 1695, 1745, 1845 resp. 1895. Dessa notiser kommer att lämna resenärerna mitt uppe i resebestyren – och detta inte bara av utrymmesskal. Tanken är att skildringarna skall locka till vidare läsning av de originaltexter som redovisas i hänvisningarna efter varje resa.

I slutet av maj år 1695 avreser Olof Rudbeck d. y. från Uppsala med herrarna

Bilberg och Spoles stora expedition till Norrland. I Rudbecks sällskap reser den unge medicinstuderanden Anders Holtzbom, som tillsammans med en medhjälpare ansvarar för dokumentation med ritstift och pensel. Med som ressällskap får Rudbeck också landshövding Gyllenborgs två söner Carl och Jacob, 16 och 18 år gamla. Målet är den livliga handelsstaden Torneå, där kung Karl XI året innan i egen hög person beskådat midnattssolen från stadskyrkans klockstapel. Bilberg och Spoles uppgift är nu att klargöra hur midnattssolen kan ses på Torneås polhöjd, och de sätter därför kurs direkt mot målet, medan Rudbecks sällskap tar det betydligt lugnare. Astronomerna färdas dit på sexton dagar, Rudbeck på tjugotvå.

Våren har varit kall detta år, regnig och mulen. Älvarna längs kustlandsvägen saknar broar, och vagnarna färjas över på små parvis sammanbundna båtar. Skjutshästarna är utmagrade och kraftlösa, vintervägarna längs havsisen ofarbara och sommarvägarna blöta och ännu bitvis snötäckta. Långa sträckor får de alla gå till fots för att spara hästarna.

Rudbecks uppdrag är att låta avrita alla de nya växter och djur man kan tänkas finna, och i övrigt observera och avrita allt som kan tänkas lända till landets lyster och ära. Resebesvärligheterna längs norrlandskusten lockar inte till utvikningar från landsvägen, och kylan gör växtfynden få. Fjolåret var betydligt varmare, då konungen behagade sprida sitt ljus över Nordanlanden.

Av fåglar märkes mest bara orren, men i Umeå skjuter Rudbeck två för honom okända arter; bergfinken och lappspårven. Björkarna står här än i knopp, och ännu har ingen börjat så. Astronomerna låter sig stakas uppför Torneälven till Kengis bruk för fortsatta mätningar. De vill följa Muonioälven längre norrut, men ortsborna säger det vara ogörligt vid denna tid. I slutet av juni vänder de två åter mot Uppsala. För Rudbecks expedition har äventyren då just börjat. Med nya proviantförråd ger sig ett tretton man starkt sällskap uppför älven i tre små finska håpar. Tre dagar senare är de i Kengis, och Rudbeck beslutar att försöka följa Torneälven upp över Kölen till Västerhavet.

I mitten av juli står de i översta ändan av Torne träsk, efter att under ett dygn ha rott och seglat med finska håpar. Nu vill dock varken roddarfolket eller samerna följa dem vidare, och de tvingas återvända samma väg de kommit. I stället prövar de lyckan längs Lule älv, med hyttan i Kvikkjokk som främsta mål. Rudbeck vill vidare över till Västerhavet och den beryktade Moskenesströmen, av Olaus Magnus menad att vara den mytomspunna Malströmmen. Men efter en framstöt västerut finner de om morgonen vattenbehållarna vara täckta med fingertjock is. Inte heller finner de på fjället något att göra led med.

Rudbeck är ändå hänförd. Sannerligen, här är de lycksaligas boningar! Här slipper man banditer, rövare och skälmar, och lappen slipper frukta krig och katastrofer. Men de tunga malmtransporterna kommer dessa paradisetts barn inte undan. (Läs vidare Rudbeck, Olof d. y., *Nora Samolad eller uplyste Lapland*, Upsala 1701. Rudbeck, Olof d. y., *Iter Lapponicum*. Faksimilutgåva, Stockholm 1987. 2 vol. Sydow, Carl-Otto von, »Rudbeck d. y:s dagbok från Lapplandsresan 1695, med inledning och anmärkningar, I–II,» *Svenska Linnésällskapets årsskrift*, årg. 51 (1968/69), s. 78–114, resp. årg. 52 (1970/71), s. 73–115. Fries, Thore M., »Den första naturvetenskapliga forskningsfärden i Sverige.» *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*, 1898, s. 481–497, 517–537.)

Den 19 april 1745 erhåller bergsmannen och ledamoten av Vetenskapsakademien Daniel Tilas av Kungl. Maj:t ett förnyat förtroende att såsom gränskommissarie förestå de pågående gränsmätningarna mellan Sverige och Norge, som nu avance-

rat upp i lappmarkerna. Till egna hästar och drängar får han 300 daler silvermynt, och 400 daler silvermynt till uppassare och köksfolk. Därtill fria tält, bord, stolar, dukar och mera övrigt. Under juni månad reser de längs kustlandsvägen norröver.

I Umeå lämnar de vagnarna för att bryta in uppåt lappmarken. Nya hästar inhandlas, och till lisa för allmogen avdelas tolv man från Westerbottens regemente för transport av utrustningen. Älvbåtarna, sydda med becktråd, är inte större än att en 18 års dräng kan bära en omstjälpt på huvudet.

Hos Per Fjellström i Lycksele prästgård vilar man ett dygn, i väntan på hästarna och de 40 getter som ska förse dem alla med mjölk, och i Sorsele inväntar man under två veckor rapport från Norge.

Sträckan upp till Nasafjäll är idel grus och stenskärvig mark, utan gräs till bete och minsta kvist till bränsle. Och resebrännvinet är slut. Först vid Silbojaure finner de bete och bränsle uppe bland silververkets ruiner. Flera av hästarna har man måst lämna efter sig, slutkörda i myrar och moras. I början av september tilltar kylan, och i Lule lappmark rasar under tre dagar ett häftigt snöoväder. Tilas tövar i sitt tält, liggande på tältsängen i ett pälsverk av vargskinn, med björnskin inunder och med en rävskinsfäll som täcke.

Ett stycke upp i Torne lappmark enas man om att avbryta denna sommars gränsmätningar, och i Killingi renritas kartorna och utväxlas. I Nederkalix prästgård ägnar Tilas en vecka åt att sammanställa sina omfattande anteckningar om Lapplands geografi, naturalhistoria, ekonomi, historia och folkliv.

Sex år senare, samma år som gränstrakterna mellan Sverige och Norge äntligen skrivs under, kommer elden lös i Klarakvarteren där Daniel Tilas bor. Bland de förlorade ägodelarna finns hans *Lapplandsbeskrivning igenom Umeå, Piteå och Luleå lappmarker, uppställd år 1745*. Daniel Tilas får alltså se sina samlade lappmarksminnen gå samma väg som 50 år tidigare Rudbecks. (Tilas, Daniel, *Curriculum vitae I–II, 1712–1757*, Stockholm 1966. Historiska handlingar, del 38: 1.)

Vi förflyttar oss 100 år framåt i tiden. Ångbåtarna har revolutionerat kommunikationerna längs norrlandskusten, men i den stund man lämnar båten är man åter hänvisad till samma omskakande upplevelser längs de norrländska vägarna som en gång Rudbeck. En som vet detta är den 24-årige magistern i botanik Nils Johan Andersson. Icko desto mindre väljer han att på sin andra naturvetenskapliga expedition till Kvikkjokk *inte* ta vattenvägen längs Luleälven – den väg Rudbeck valde 1695 och han själv två år tidigare.

Bekvämare kan man förvisso resa om man väljer denna älvdal, men eftersom Andersson funnit att folket där är mer vant vid resande vet han att den vägen blir kostsammare, och att naturen svårligen låter sig studeras från båten. I stället väljer man den rutt den unge Carl Linnæus först valde på sin väg till fjällen, genom Lycksele lappmark. Kostnaden för en sådan resa är 300 riksdaler riksgälds.

Denna väg för expeditionen genom ännu föga utforskade marker. För egen del hoppas Andersson i Arjeplog finna det bestånd av bindvide som Lars Levi Læstadius där påstått sig ha funnit i Galgtjärn.

Den 28 maj 1845 avseglar den lilla lapplandsexpeditionen från Stockholm, och den 1 juni är de framme i Umeå. Expeditionsmedlemmarna är, förutom Andersson, två av de naturforskare som reste med honom till Kvikkjokk två år tidigare; professor i botanik och naturhistoria Pehr Fredrik Wahlberg, och kandidaten i zoologi Carl Gustaf Löwenhjelm.

På den 13 mil långa körvägen till Lycksele går det med nöd och näppe att ta sig fram, och vagnar med någon form av fjädring är där inte att tänka på. I Lycksele

återhämtar de sig i närmare en vecka, innan de fortsätter längs älven uppåt fjällen, ömsom roende de långa sjösträckorna, ömsom vandrande de många mårkorna där- emellan.

Vid Juktån, där Linné en gång tvingades vända för en övermäktig vårflod, vidtar de verkliga besvärigheterna. Där båtleden slutar slår de in på en knappt skönjbar stig över knaggliga stenrammel och oöverskådliga myrmarker. Mellan Sorsele och Uddjaur vandrar de fyra mil genom snårig skogsmark med breda blötmyrar förbi fattiga nybyggen; Måskenäive, Gargjaur, Siebnesjaur. Sträckvis är skogen avbränd av nybyggare; ett led i en bitter kamp mot de härförbi strövande renarna.

Expeditionen är ämnad att avancera in i Pite lappmarks fjälltrakter väster om Skellefteälvens källor, men samernas båtar synes alltför bristfälliga för de nyckfulla fjällsjöarna. Vädret är ostadigt, och alltför vanskligt för en expedition utan tält.

I stället fortsätter de tre till Kvikkjokk, där de i regn som i solsken ägnar närma- re tre veckor åt omfattande exkursioner. Nu är de försedda med tält, och i slutet av månaden företar Löwenhjelm och Andersson i sällskap med pastor Björkman en strapatsrik fjällvandring nordvästvärt, till Alkavare lappkapell. På hemväg därifrån finner Andersson på fjället Unna Tokins topp den rara grusnarven (Andersson, N. J., »Anteckningar under en resa i Umeå, Piteå och Luleå lappmarker sommaren 1845,» *Botaniska notiser*, 1846, nr 1, s. 1–30.)

Vi skriver 1895. Svenska Turistföreningen, grundad av en ny generation naturför- skare, har nu funnits i tio år. En av eldsjälarna, geologen Fredrik Svenonius, redo- gör varje år i föreningens årsskrift för dess insatser för färdandets underlättande i Norrlands inland. Detta år skriver han om Lapplands kommunikationer, och leder under sommaren en expedition till Tarrekaise, väster om Kvikkjokk, på jakt efter brytvärd magnesit. Samtidigt gör geologen Axel Hamberg sin första sommar i Sarekmassivet; också det på initiativ av den driftige Svenonius.

Själv befinner sig alltså Svenonius i Tarradalen; det stora turiststråket mellan Kvikkjokk och Bodö. Han har själv stor del i ledens popularitet, inte minst sedan Turistföreningen 1891 gav ut sin första vägvisare; *Luleå–Qvickjock–Bodö*. Flera säll- skap söderifrån vandrar Tarradalsleden denna sommar. Sedan länge har även turis- tande kvinnor färdats längs dessa stigar, men ännu har inga kvinnor givit sig iväg på egen hand.

Inte förrän nu. Den 14 juli 1895 kommer två tjugoåriga fröknar, Lilly Paijkull från Wallox-Säby och Astrid Cleve från Uppsala, upp till Kvikkjokk. I gästboken skriver de att de tänker fortsätta till Virijaure vid norska gränsen, och därifrån över Sulitelmas norra sida till Furuland och Saltenfjord i Norge. De har i tre dagar åkt tåg från Uppsala till Gällivare, och därifrån i nya bandskor stoppade med skohö fortsatt förbi det magnifika Harsprånget upp till det mäktiga Stora Sjöfallet i Stora Lulevattnet. I Turistföreningens årsskrift har de läst in sig på just denna rutt. Kring Kvikkjokk botaniserar de under en hel vecka.

Den 20 juli når de två upplandsfröknarna sjön Tarraure väster om Kvikkjokk, i sällskap med magnesitexpeditionens medlemmar. Fredrik Svenonius är, som alltid, snabbt framme med kameraattiraljen och på stående fot arrangerar han ett grupp- porträtt med damerna i centrum. De flankeras där av bergsingenjör Torell, chef för Sveriges Geologiska Undersökning, och av Svenonius själv ledigt lutande mot sin stav.

Fröknarna bär fotsida kjolar av kraftigt tyg, och Astrid Cleve bär i en rem över axeln en väldig portör. Redan nästa år kommer hon att återvända till dessa fjäll, där hon bosatt i en liten gruvhydda ensam sommaren igenom ägnar sig åt studier av söt-

vattensdiatoméer. Ytterligare två år senare lägger hon som första svenska kvinna – endast 23 år gammal – fram en doktorsavhandling i ett naturvetenskapligt ämne; *Studier öfver några svenska växters groningenstid och förstärkningsstadium* (Cleve, Astrid, »Genom Lule Lappmark. Två flickors vandringsminnen från sommaren 1895,» *Svenska turistföreningens årsskrift*, 1896, s. 227–240.)

Ett brev om läkarlönor, självmord och torra skodon. Förra årgången av *SLÅ* innehöll ett om angelägna frågor resonerande brev från Halmstad av Eric Gustaf Adlerberg, skrivet 1818. Här följer en halvt sekel äldre liknande epistel från Linköping författad av Johan Otto Hagström (1716–1792), välkänd provinsialmedicus i Östergötland och Linné-lärjunge. Hans *Beskrifning öfver Jemtland* (1751) och biodlarhandboken *Pan apum* (1768) har garanterat honom en liten plats i den svenska lärdomshistorien. Brevet, riktat till Linnés gode vän Abraham Bäck och Collegium medicum och nu i Riksarkivet, är av någon anledning inte med i den utmärkta utgåva som Östergötlands medicinhistoriska sällskap gett ut i sin *Årsbok* 1986–89 (se *SLÅ* 1992–93, 145 f.). Det nu publicerade kan tjäna som hänvisning till den större brevutgåvan. Kanske det hettar till först mot slutet av brevet, som i sin helhet kan sägas utgöra en repetition av väsentliga delar av 1700-talets medicinhistoria.

Wålborne Herr Archiater, Högädle samt Widtberömde Herrar,
Kongl. LifMedici och Assessorer.

Uppå Kongl. Collegii Medici bref af den 12 april detta år, hvilket ankom til Linköping den 5 Maji, anni currentis, har jag den äran, at ödmiukast och punctewis beswara det.

De här i orten, höst och vår förekommande Siukdomar hafwa, Gudi låf, genom de medel Sokne Apoteket föreskrifwer, blifwit lyckeligen curerte, i synnerhet som Prästerskapet sielwe, efter gjorde förfrågningar, lagt hielpsam hand wid alla yppade tillfällen hos siuke, hvarigenom koppor, mässling, fråssebrar, halssiukor, diarrhéer, obstructioner, med flere warit mindre betydande hos menigheten, som utom des har stort och billigt förtroende, uti alt, till sine Siäle-Sörgare.

Kongl. Collegii Medici cassa har jag bjudit till at på alt möjeligit sätt skona, wäl vetande, at Dess utgifte öfwerstiga de ännu otillräckelige inkomster. Hvarföre jag endast, för nästledit år 1770, uppå respective Landshöfdinge-Ämbetets befallning, vågat ordinera medicamenter för Kongl. Collegii Medici räkning, vid den uti Östra Husby Församling inritade farsoten, warande denna resan med 18 daler Silfwermynt af Kongl. Collegio Medico, emot mit qvittance, mig betalt. Prosten Kindals bref om farsotens aftagande, sedan Medicamenter och tienlig diet brukades, har jag haft den äran at in originali öfverskicka.

De 10 plåtar Kongl. Collefium Medicum detta år, hitsändt til Siphilitiska Pigans från Ry Salivation-Cur, äro så rätt anwände, at Pigan nu är curerad, frisk och sund, samt tienar hos min granne här i staden.

Medicamenterne, wid Farsoten uti Östra-Husby sistledne höst, lära icke stiga öfwer 6 eller 7 daler Silfvermynt. De togos hos Apotekaren Nauman i Norköping.

Hospitalet här i staden är wäll förmögigt, och lånar ut pengar på ränta; kan sålunda betala medicamenter för sine fattige siuke, hvarföre jag föreskrifvit dem på Hospitalets räkning, och har Sysslomannen vid årets slut altid betalt de samma.

Fattige siuke annars i staden och på landet häromkring hafva utan betalning af min egen lilla fond, bekommit, bekommit hus-remedier, plåster, pulfver, droppar,

och salwor. Likaledes siuke, fattige wid Slåtsarresterne härstädes. Desse sistnämnde lida störste nöd i verlden, höst, winter och wårtiden; genom ganska osunda källarhåll, hvaruti de inneslutes, utan kakelugn, utan spisar i rummet. Wårtiden sitter fråsten fingertiockt crystalliserad på stenmurarna, inne i rummen. För 4 vittne fångetractamenten om dagen bekomma de knappast bröd till lifsuppehälle. Således hafva de brist på föda, brist på warma, och på dricka. Tunna kläder, kryp och kräk uti de samma. Köld och hunger; bidra at göra deras uselhet ännu större: Lyckelige, om döden skilljer dem wid ett smärtande lif! Med 3 à 400 daler Silfwermynts utgift kunde kronan låta omlaga rummen, uppsätta spisar, bestå litet wed öfver kallaste vintern. Härmed skulle flere arbetares lif conserveras, som nu förloras af vanskötsel. Desse dagar dödde en stark Smed i fångelset, af förkylning, hunger, och skörbiugg. Han hade i wrede gifvit sin dräng en stark örfil, hvaraf drängen på ögnablicken dödde, hvarföre Smeden blifvit dömd från lifvet. Han tänkte få pardon wid instundande kröning, men hant icke uthärda fångellset och arrestens odrägeliga svårigheter. Flere exempel af arrestens grufveliga påföljder har jag öfverlevfat, under de 17 år jag här i orten varit.

För wid pass 2 månader sedan ingaf, til Landshöfdingeämbetet härstädes, jag mit Memorial om nödwändigheten af et siukhus eller Lazaret här i staden. Därpå inkallades min Collega, Herr LifMedicus Stapelmohr, och Provincial-Chirurgus Cassel, med Stadsfältskår Göhl, hvilka allesamman instämde i sine röster; med mit ingifne Memorial. Herr Baron Presidenten och Landshöfdingen fant ock sielf angelägenhet häraf, i synnerhet för de ofta ankommande veneriske patienter, som här söka Läkedom emot en siukdom, som sätter menigheten i yttersta förskräckelse, ja så, at Patienten ei tör nalkas Körkan, nattwarden, umgången; ty alla människor här på orten sky undan för denna uslingen, hvilken wäl må liknas wid den, som föll i röfvare händer.

Desse med andra motiver anförde jag uti nyssnämnde Memorial, hvarpå Herr Presidenten försäkrade, at låta afgå et circulaire till alla ståndspersoner uti detta Län, om en frivillig gåfwa til Lazarettets uphielpande härstädes. Sedan nyåret innevarande, till detta datum, hafva öfver 20 personer, med gonorrhé besmittade, bekommit medicamenter af mig, utan at taga något härtill af Kongl. Collegii Medici cassa, emedan spiritus mercurialis Swietenii warit ensam tillräckelig at dämpa smittan i dess första början. Hvarföre allmogen kunnat stå på Logen och tröska hela tiden, under brukande af denna Spiritus, hvaraf jag kunnat lämna 1 kvarter för 5 à 6 öre Silfver-mynt, när allmogen sielf består bränwinet, hvilket de så mycket heldre göra, som 1 kvarter kostar 2 1/2 daler kmt på våra Apotek, nemligen af Spiritus mercurialis Swietenii.

Hvad i synnerhet denna tillstundande Riksdag kunde proponeras, är det, at Provincial Medici måtte, såsom andre Sveriges undersåtare, få in natura sin lön, efter 1696 års stat, eller efter cours, jemte någon ersättning för deras odrägeliga lidande, genom ett chimeriskt Sedelmynt, som med åren rykt brödet ur munnen på penninge Löntagaren. Sker icke detta, ser jag ingen skilnad på slafven och löntagaren, ty den är endast fri, som skyddas till sin rät, ära och lif, under Lagen, när där emot trälen bör lida och tåla alt hvad honom, emot bilighet, öfvergår. Detta tackes Kongl. Collegium Medicum med yttersta nit och eftertryck föreställa, wid nu instundande Riksmöte. Det voro ock ganska nyttigt, at Provincial Medicus, som icke äger Boställe, måtte få försvara en eller annan siuk-dreng, at löpa till fattiga Siuka wid Hospitalen, staden, och Slåts-arresterne, utan at bindas med förordning, at drengen skall bo uti Provincial Medici hus. Detta är så mycket billigare, som drengen sielf betalar för sig kronouttagarne. Jag har fått afslag på denna min rättmätiga

begäran, ur den grund, at drengen bör, efter förordning bo i samma hus med mig, hvartill jag icke äger tillfälle. Ut i England säges detta likväl öfver alt practiceras, at man utom hus, får hafva drengar till nödvändig betiening.

Det tredje momentum, som med skäl syns kunna proponeras vid instundande Riksdag, är det, at Tabellvärket öfwer födda, döda, wådeligen omkomna, gångbara siukdomar, besynnerlige händelser, m. m. måtte blifwa comunicerat med Provincial Medicis uti orterne, innan det samma från Consistorierne afsändes. Man torde då finna några särskilte casus uteslutne, hvilka förtiena upmärksamhet. Til exempel, at Commministern Wiberg uti Wärna Soken, anni praesentis, skar halfva strupen af sig, och lefde til den 2. Maji, då han uti mycken desperation afled, utlåtande sig, at han uti 11 år haft i sinnet, till at utföra denna förskräckeliga gärning. Adjuncten Lind hängde sig i sin kammare hos Prosten Walbom här i orten för några år tillbaka. Nihil fit sine causa. Läkaren torde /oläs/ finna igen orsakerne till dese bedröfvelige händelser. Prosten Grape afhände sig och lifwet, uti en siö, lämnande tåflorna och natt-råcken på landet, efter sig, då han gick ut på diupet, utan båt. En Commminister verbi divini uti Nyköping kastade sig i öppna älften, mitt på liusa dagen år 1767. Desse olyckelige hafva dock bekommit Kyrkiogård och anständig begrafning. Detta beder jag ödmiukast måtte förblifva intra parietes /inom väggarna/ Regii Collegii Medicii förwarat, nämde mortuis (bene mortuis) nihil nisi bene. Icke dömer jag dem; Gud är därars förmyndare. Han drager wäll omsorg för deras ewiga wällfärd.

Kongl. Collegium Medicum täcktes tillåta mig så anföra några påminnelser, som framledne Commminister Wiberg sistledne Februarii månad, då han war hos mig, communicerade til mit betänkande. Han war närmare 70, än 60 år, då han förledne vicka afhände sig lifvet. Han förtrodde mig, det han på 11 års tid supit bränwin, men at han förut brukat motteligen denna Spiritus, då han alltid varit glad, men af et turbulent sinne då och då, förmodeligen af ruset. Sedan han öfvergifvit at supa, har han ständigt blifvit plågad af ängsan. Jag svarte honom: Subita mutatio periculosa. Han skulle smånigom minskat dosin spirituosa. Nam adsveta conservunt, mutata frangunt naturam. Detta mitt råd behagade honom mycket. Han frågte mig ytterligare om orsaken, at i Pastoratet Grebo och Wärna, så många fattige öfva tadelag nu emot förr om åren? Jag svarte, mån det icke mycket härrörer däräf, at de fattige ei förmå annat skaffa sig til lifsupehälle än den salta sillen, ty saltet stimulerar starkt. Han trodde efwen det samma, och tillade at de icke annat förtära än Sill til frukost, Sill til Middag, Sill til aftonen, hafva ock icke annat, än bara watnet til dricka, som med saltet häftigt stimulerar. Han sade ytterligare: den fattige kan näp-peligen med lifuppehälle försörja sig sielf, mindre at skaffa födan för barnen, därför i dessa dyra tider, nödgas den utblåttade medellöse, till undvikande af barn, grip til kretaturen. Flere Prästmän hafva i tysthet förtrodt mig samma casus, och begärt mit yttrande dessa åren. Jag finner i hast ingen giltigare orsak härtil, än dyrhet på nödigt lifsuppehälle, ty utan lindrigare pris på mat kan aldrig barna-afveln befrämjas i vårt land, ja födan är den aldri viktigaste artikel för vår allmoge; brister maten i huset, äro alle andre anstalter, ehuru skimrande de ock verkställas, aldeles fåfänge. Norrland, ja det fattiga Norrland, lærer utan tvifvel med /?/ grufvelig känning befinna, hvad dyrhet /oläs/ de varor uträtta i ett Land! Tallbarken är deras usla tillflykt, då spannmålen är dyr. Således måste den medellösa hopen, som utgör pluraliteten af folkmängden, oskyldigt umgälla den höga coursen, den dyra födan!

Såsom något besynnerligt får jag anmärka, at uti detta Län har jag sedt flere skadas, serdeles på fötterne, af Kylsår, än det händer uti Norrland, oagtat köllden där är både starkare och långwarigare. Under hela den tid jag frekventerade Scholan på Frösön, och Gymnasium i Hernösand, kan jag icke påminna mig någon, som blef

förkyld på fötterne. Deremot förekomma här hvar år pensiones /frostknoölar/, så väl hos ungdomen vid Scholorne, som hos förnämre och ringare folk på landet. Jag ser ingen annan betydande orsak härtil, än det, at man i Norrland, i min ungdomstid, gick med bek-sömskor, hvilkas sulor bestodo af flere warf näfver, som afhöllo wetan, och gjorde at fötterne conserverades torre, när däremot nu brukas vända eller så kallade tyska skor, med tunna sulor, tunt läder, som ei stå emot snö och watn, hvilka lätt insupes i dessa granna skor, så at Svensk köld och tyska skor ei passa sig tillhopa. Wår Biskop härstädes har därföre, genom circulaire bref, förmant förälldrarne i detta Stift, at låta kläda alfvarsamt sina barn, på gammalt Swänskt sätt, efter wårt Climat.

Jag har den äran, at med diup wördnad framherda,
Wälborne Herr Archiaterns oc Kongl. Collegii Medici
ödmukaste tienare
Joh. Otto Hagström

Linköping den 8 Maji 1771

Brevet är långt men innehåller också mycket. Vi presenteras för tidens olika fackliga och samhällsmedicinska frågor: läkarlöner, lazarettplaner, tidstypiska befolkningsideer, diskussion om medicinens roll för samhället, med mera. Riksdagen i Norrköping har skapat en febril aktivitet hos den reformglade Hagström, som i olika sammanhang visar ett för läkarkåren lofvärt samhällsansvar. Också prästen framträder, dels som samarbetspartner i fråga om hälsovården (biskopens omsorg om skodonen i stiftet), dels i fråga om olyckliga prästmäns självmord och hur de tyttas ner. Fattighusens köld, alkoholism, könssjukdomar och annat ger en bild av ett land i misär. Och detta i ett ändå förhållandevis bördigt Östergötland. Sammantagna utgör Hagströms brev en enorm källa till områdets och tidens kulturhistoria. Han själv framträder som en nitisk läkare, ibland med en naivt materialistisk uppfattning – som här i förklaringen om tidelagen som orsakade av sill och fattigdom (om tidelagsbrottets omfattning se Jonas Lilliequists intressanta avhandling i historia från Umeå). Hagströms snabba förklaring liknar för övrigt den i förra årgången av *SLA* nämnde Adlerbegs sätt att resonera. Vår följetong med svenska hemmatänkare får gärna fortsätta med flera liknande aktstycken. Förhoppningen är att med hjälp av andra än de stora och kända namnen spegla verkligheten också utanför akademierna och huvudstaden.

Gunnar Broberg

Svenska Linnésällskapets egna angelägenheter

En present på trehundraårsdagen? Om den återupptagna utgivningen av linnékorrespondensen

Många har nog ställt sig frågan varför den en gång så ambitiösa utgivningen av Linnés brev upphörde. Möjligen blev detta jätteprojekt slutligen ensamredaktören Arvid Hjalmar Uggla övermäktigt. Idag skulle förmodligen ingen komma på idén att på egen hand företa sig en sådan omfattande uppgift. Uggla och hans föregångare, överbibliotekarien vid Uppsala universitetsbibliotek Johan Markus Hulth, och före honom, den kände linnébiografen Thore Magnus Fries lyckades i tur och ordning från Linnés tvåhundraårsdag 1907 och fram till 1943 med bedriften att publicera sammanlagt 10 volymer linnébrev. Uppskattningsvis motsvarar detta ändå bara en drygt fjärdedel av det totala antalet brev.

En kritisk utgåva av breven till och från vår historias förmodligen mest naninkunnige svensk ansågs inför Linnéjubiléet 1907 vara ett så viktigt företag att beslutet om dess genomförande borde föreläggas Sveriges riksdag. I båda kammarna beslutade man i stor enighet att breven äntligen skulle publiceras. Linnébrevet var en nationell angelägenhet, en skatt att vara stolt över.

I de flesta europeiska länder och i USA var man vid den här tiden mitt up i nationella inventeringar av böcker, konst, byggnader etc. De förtecknades och katalogiserades och dokumenterades i syfte att visa och bevara respektive nations kulturskatter. Det gällde även många kända mäns och kvinnors samlade verk och arkivaliska lämningar. Brevväxlingarna betraktades med rätta som särskilt viktiga. Det var här man mötte de stora personligheterna, det var här man fann de ovärderliga byggstenarna som historikerna behövde.

Ewald Ährling, svensk botanist och Linnéforskare, konstaterade 1885 följande: »Först i senare tid har man äfven i vårt land mera allmänt insett och erkänt, att framstående personers enskilda brevvexling är värd synnerligen uppmärksamhet.» Dessa ord inleder hans förteckning över Linnés brevvexling som på Kungliga Vetenskapsakademiens bekostnad trycktes 1885. Ährling hade då under flera år samlat uppgifter från de svenska offentliga biblioteken och arkiven, från privatsamlingar och framför allt från The Linnean Society of London, i vars ägo breven till Linné hade varit sedan 1828.

Historien om hur dessa brev kom till England skall inte närmare beröras här. Engelsmannen James Edward Smith, som grundade The Linnean Society of London 1788 hade lyckats förvärva dem efter Linné den yngres död.

Ährling som dog 1888 hann själv inte ta sig an den stora uppgiften att publicera breven. Det föll på Thore Magnus Fries' lott att påbörja editionsarbetet.

Betydelsen av Linnés brevväxling var uppenbar inte minst för Linné själv. I sina självbiografiska anteckningar från 1768 (Vita III) skriver han om sin egen korrespondens: »Correspondencer hade Linnaeus icke alenast inom Riket, med alla Curieusa, utan ock med åtsilliga utlänningar och besynnerligen med de lärdeste och Curieusaste i Europa . . . hvarigenom han icke alenast feck strax veta, hvad nytt, som upptäcktes i Europa, utan ock fick väckeligen del deraf, så at de mäste Böcker som utkommo skänktes honom gratis». Han lämnar senare i samma dokument följande hänvisning: »se alla Botanisters bref till honom uti hwilka han af alla saluterats (Bauhinus, Tournefort, Sherard, Dillenius, Linnaeus kallades principes sui aevi).» Bland de övriga utländska korrespondenterna som han själv räknar upp finner man Boerhaave och Gronovius i Leiden, Gmelin i St Petersburg, Sauvages i Montpellier, von Haller i Göttingen, Scheuchzer i Zürich, Jussieu i Paris, Guettard i samma stad etc., sammanlagt ett sjuttiofemtal korrespondenter. Deras antal var i själva verket mycket större enligt den senaste inventeringen som ännu pågår »Denna dyra samling af Bref vore värd att göras public» skriver Linné och tillägger om sig själv »Skada alenast är at Linnaeus sjelf icke tagit copia af sine egne bref, hvarifrån hans myckna arbete förhindrade honom.»

Visst var det skada att Linné aldrig kopierade sina egna brev. Under hösten 1995 har en enkät med frågor om linnébrev skickats till hundratals bibliotek och arkiv över hela världen. Anledningen till denna utsända förfrågan är nämligen den, att ett nytt försök att ge ut linnékorrespondensen har satts igång under 1995.

Svenska Linnésällskapets ordförande Bengt Jonsell, med professorerna, Tore Frängsmyr och Carl Olov Jacobson och med assistans av undertecknad, ansökte under 1994 om medel ur Riksbankens Jubileumsfond för den fortsatta utgivningen av breven. Denna ansökan beviljades med 1,5 miljoner kronor för perioden 1995–96. Centrum för Vetenskapshistoria vid Vetenskapsakademien, Svenska Linnésällskapet, Uppsala universitetsbibliotek och The Linnean Society of London har alla visat stor generositet och intresse för projektet, som de stöder på olika sätt. Institutionen för klassiska språk vid Uppsala universitet har dessutom samtyckt till att forskarassistenten fil. dr. Ann-Mari Jönsson deltar i förberedelserna för utgivningen. Arbetet övervakas och kontrolleras av en styrgrupp bestående av Bengt Jonsell, Gunnar Broberg, Gunnar Eriksson och Tore Frängsmyr.

Den här gången är syftet att Linnés brev skall nå en internationell publik. Bl a. av den anledningen har kontakter knutits med Voltaire Foundation vid universitetet i Oxford, som inte bara är en universitetsinstitution utan också ett förlag med lång erfarenhet av utgivning av korrespondens. Dess verkställande direktör Andrew Brown och hans svenska hustru docent Ulla Kölving har visat stort intresse och engagemang för projektet.

Planerna se för närvarande ut så här. Under våren 1996 skall ett urval av linnébrev ges ut i en begränsad upplaga. Dessa brev inklusive kommentarer kommer också att vara tillgängliga på Internet. Avsikten är att ge prov på det som skall komma samt inte minst registrera reaktioner och kritik. Breven skall naturligtvis ges ut i den form och på det språk de är skrivna, men de kommer även i åtskilliga fall att förses med korta sammanfattningar på engelska. Idag är det få som läser latin och det är heller inte särskilt många utlänningar som behärskar svenskan. Breven kommer att ges ut i kronologisk ordning. Det innebär att läsaren kan följa Linnés liv och verksamhet genom hans korrespondens. Av ekonomiska och praktiska skäl kommer brevväxlingen inte att i första omgången publiceras på papper i tryckt form, vilket säkert kommer att ställa till en del problem för en del läsare. Den teknik som vi efter moget övervägande beslutat använda är CD-ROM-tekniken, som

förutom att den inte är så kostnadskrävande, ger läsaren sökmöjligheter som är mycket långtgående. Det utesluter naturligtvis inte att en tryckt utgåva så småningom kan produceras. Men för en sådan kommer det att behövas åtskilliga miljoner kronor. Redaktionen lever med hoppet att projektet i sin helhet skall vara färdigt lagom till Linnés trehundraårsdag. Med dessa mål i sikte strävar vi nu vidare.

Slutligen en bön: Den som i sin ägo har linnébrev eller andra manuskript eller uppgifter som kastar ljus över Linné som korrespondent är hjärtligt välkommen att kontakta undertecknad. Det kan bli Din present till Linné på hans trehundraårsdag 2007!

Tomas Anfält

Bibliotekarie vid Uppsala universitetsbibliotek
samt sekreterare i Linnésällskapet

Adress: Linnékorrespondensen

Uppsala universitetsbibliotek

Box 510

751 20 Uppsala

Tel. 018-50 21 09 eller 018-38 09 04

Fax: 018-18 39 13

E-mail: Tomas.Anfalt@ub.uu.se

Verksamhetsberättelse 1994

Svenska Linnésällskapet har under året hållit följande stadgeenliga sammankomster: vårsammankomst 28 maj på Lövsta Bruk med visning av herrgården, dess bibliotek och naturaliekabinett under ledning av bibliotekets föreståndare Tomas Anfält: höstsammankomst 25 november på Naturhistoriska Riksmuseet med föredrag och bildvisning av prof. Sven Snogerup och fotograf Matz Jörgensen under temat »i Linnés hjulspår i Skåne» – bilder om förändringar i natur- och kulturmiljön i ett 250-årigt perspektiv.

Styrelsen har haft två sammanträden: 14 mars och 18 oktober.

Styrelsens sammansättning under verksamhetsåret: Ordf., prof. Bengt Jonsell, v.ordf., lektor Hans Krook, sekr., docent Eva Willén, skattmästare, bankdir. Lars Jonasson, redaktör, prof. Gunnar Broberg, prefekt för Linnémuseet, TD Inger Estham. Övriga ledamöter: doc. Roland Moberg, prof. Gunnar Eriksson, prof. Olov Hedberg, doc. örjan Nilsson, prof. Bertil Nordenstam, bibliotekarie Tomas Anfält, överläkare Nils-Erik Landell och doc. Lars Wallin.

Intendent på Linnémuseet: Gunilla Mattsson

Linnémuseet har hållit öppet fr. o. m. 14 maj lördagar, söndagar och helgdagar kl. 12–16; juni, juli, augusti alla dagar utom måndagar 12–16; i september t. o. m. den 18:e, lördagar och söndagar 12–16. Särskilda visningar utöver dessa tider har kunnat beställas hos intendenten. Entréavgiften har varit 10 kr för vuxna. För barn under 15 år och grupper om ≥ 20 personer har en avgift av 6 kr/person uttagits. Museet har haft 3 700 besökare där ca hälften varit utländska turister.

Ett museiutskott bestående av Bengt Jonsell, Inger Estham och Eva Willén har träffats fyra gånger i närvaro av museiintendenten. Arbetet på museet har, förutom visningar och föredrag, inriktas på fortsatta inventeringar och värderingar av föremål, vissa omdispositioner i lokalerna samt förberedande projekteringar för uppskyltning i entrén, för nyanskaffning av belysning där och dör anskaffning av entrédisk.

Sällskapet har svarat för tre vandringar på Linnés ursprungliga exkursionsstigar runt Uppsala, två i Gottsunda 7 resp. 9 junit samt en i Jumil, 28 augusti.

Sällskapet har från sin Linnéfond delat ut 65 000 kr till fyra forsknings- och informationsprojekt.

Antalet medlemmar i Sällskapet är 540.

Bengt Jonsell

Eva Willén

Svenska Linnésällskapets styrelse 1995

Ordförande

Prof. Bengt Jonsell, Konsumvägen 20 B, 756 45 Uppsala, 018-30 24 70, (bost.), 08-15 68 96 (tj). Fax 08-61 12 90 05 samt privatnr. e-mail: Bengt.J@bergianska.kva.se. 1995

V. ordförande

Lektor Hans Krook, Väringsvägen 12, 193 30 Sigtuna, 08-592 511 15. 1995

Sekreterare

Bibliotekarie Tomas Anfält, Bandyvägen 4, 741 30 Knivsta, 018-38 09 04 även fax. Mobiltel. 070-750 86 55, e-mail: Tomas.Anfalt@ub.uu.se. *Suppleant 1994–1996*

Skattmästare

Bankdir. Lars Jonasson, Morkullvägen 51 B, 756 52 Uppsala, 018-32 13 67 (bost.), 08-614 74 68 (tj). Fax 08-614 94 80 samt priv.nr. 1994–1996

Redaktör

Prof. Gunnar Broberg, Lilla Algatan 3, 223 50 Lund, 046-15 13 98 (bost.), 046-10 75 89 (tj). Fax 046-10 46 06. 1993–1995

Prefekt Linnémuseet

Avd.dir. Inger Estham, Torsgatan 2, 753 15 Uppsala, 018-51 50 15 (bost.). 1995–1997

Prof. Kåre Bremer, Sveaplan 4, 752 36 Uppsala, 018-50 73 19 (bost.), 018-18 27 78 (arb.). Kare.Bremer@systbot.uu.se. Utsedd av Uppsala universitets konsistorium

Prof. Gunnar Eriksson, Pl. 1352 Svind, 190 61 Grillby, 0171-760 89 (bost.), 018-18 15 76 (tj). 1995–1997

Överläkare Nils-Erik Landell, Pokalvägen 5, 117 40 Stockholm, 08-84 23 62 (bost.), 08-658 42 40 (tj). *Suppleant 1993–1995*

Doc. Roland Moberg, Öpirs väg 9, 754 40 Uppsala, 018-32 35 10 (bost.), 018-18 27 91 (tj). Fax 018-50 87 02. 1993–1995

Doc. Örjan Nilsson, Bellmansgatan 166, 754 26 Uppsala, 018-26 07 13 (bost.), 018-18 28 30 (tj). 1994–1996

Prof. Bertil Nordenstam, Krutvägen 4, 191 55 Sollentuna, 08-35 56 69 (bost.), 08-666 41 48 (tj). 1995–1997

Lars Wallin, Grönstensvägen 36, 752 41 Uppsala, 018-54 42 86 (bost.), 018-18 26 68 (tj). *Suppleant 1995–1997*

Doc. Eva Willén, Slagrutevägen 4, 756 47 Uppsala, 018-30 27 47 (bost.), 018-67 31 14 (tj). Fax 018-67 32 56. *1994–1996*

Övriga funktionärer:

Linnémuseet, Svartbäcksgatan 27, 753 32 Uppsala, 018-13 65 40. Fax 018-12 65 47. Öppetider: juni, juli, aug. tisd.–sönd. 12–16, maj (fr. o. m. 15) och sept. (t. o. m. 19) endast lörd.–sönd. + helgdag 12–16, övriga tider efter överenskommelse med intendenten. Avgift: 10 kr vuxen, barn 6 kr. Grupper över 20 pers. 6 kr/person. Gruppguidningar 200 alt. 400 kr + inträde. Det sistnämnda priset gäller under dag då museet normalt är stängt

Valnämnd

Prof. Tore Frängsmyr, 018-52 47 95 (bost.)

Lektor Sven Kilander, 018-55 33 49 (bost.)

Prof. Rolf Santesson, 018-53 63 55 (bost.)

Revisorer

Bankkamrer Jan-Olov Sandberg, 018-39 17 35 (bost.)

Doc. Mats Thulin 018-46 33 07 (bost.)

Revisorssuppleanter

FD Börge Pettersson, 018-20 48 95 (bost.)

Doc. Anders Nilsson, 018-30 01 01 (bost.)

Linnés Hammarby, 755 90 Uppsala. FK Kristofer de Korostensky, 018-32 60 94

Svenska Linné-Sällskapetets adress: Box 1530, 751 45 Uppsala

Postgiro: 55 18 55-0

Bankgiro: 625-1169

Organisationsnummer: 81 76 00-4409

Årsavgift 1995: 100 kr. 50 kr för familjemedlem

SVENSKA LINNÉSÄLLSKAPETS ÅRSSKRIFT

1994–1995

PETER NILSON, »... En oändelig vishet»	7
GEORG STENBORG, Horticultura Nova Upsaliensis	17
RAGNAR INSULANDER, På Floras och Faunas förtjusande fält	51
BÖRGE PETTERSSON, Prosten Broman som zoolog – en bortglömd förlinnean	85
ERIK HAMBERG, Anders Berlin – en linnean i Västafrika	99

Smärre meddelanden

GUNNAR BROBERG, Diverse notiser och meddelanden	109
DAVID TERMÉN, Prästgården som bildningsmiljö	114
CARL-HENRIK BERG, 1695–1895 – fyra forskningsfärder till Lule lappmark	114
GUNNAR BROBERG, Ett brev om läkarlöner, självmord och torra skodon	118

Svenska Linnésällskapets egna angelägenheter

TOMAS ANFÄLT, En present på trehundraårsdagen	123
EVA WALLÉN, Verksamhetsberättelse för 1994	126
Svenska Linnésällskapets styrelse 1995	127

ISSN 0375-2038

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1996